Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Søren Nancke-Krogh

Søfolk og kentaurer

Mennesker i yngre broncealder

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

Søren Nancke-Krogh

Søfolk og kentaurer

Mennesker i yngre bronzealder

Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

Søfolk og kentaurer
Mennesker i yngre bronzealder
© Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S 1982
Bogen er sat med Linotype Baskerville
og trykt hos Marselis Tryk A/S, Viby J.
Grafisk tilrettelæggelse: Erik Nørskov
Forlagsredaktion: Keld Lund Jensen
Omslagsfoto: S. Nancke-Krogh
Printed in Denmark 1982
ISBN 87-17-05029-4

Mangfoldiggørelse af indholdet i denne bog
eller dele deraf er i henhold til gældende dansk
lov om ophavsret ikke tilladt uden forudgående af-
tale med Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. Dette
forbud gælder både tekst og illustrationer og
omfatter enhver form for mangfoldiggørelse, det
være sig ved trykning, duplikering, fotokopiering,
båndindspilning m.m.
Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S,
Købmagergade 49,
1150 København K

Indhold

Indledning 5
1. De brændtes fred 7
2. Søslag, strejke og sammenbrud.
Optakt til yngre bronzealder 12
3. Fjerne kontakter og de første ryttere 25
4. Begyndelsen på yngre bronzealder, 1100-900 f. Kr. 42
5. De dekorerede 47
6. Borremosens folk 53
7. Sådan boede de 60
8. Den tæmmede natur 72
9. Kunsten at sætte tråde sammen 85
10. Det gyldne metal 98
11. Skibet 106
12. Kult og kultur 113
13. De dødes rige 132
14. Et nyt rytterfolk 137
Litteratur om yngre bronzealder 144
Register 146

Indledning

Den yngre bronzealder er en af de mest spændende og gådefulde perioder i vor oldtid, med en rigdom af fund, der afspejler en så høj kunstnerisk aktivitet, at intet andet sted i Europa kan fremvise tilsvarende. For første gang i vor forhistorie kendes også menneskene fra denne tid, nemlig de særdeles velbevarede moselig fra Borremosen i Himmerland.

Borremosefolkene er hovedpersoner i denne bog. Deres nære verden beskrives indenfor en kun 20 km stor radius, men selv om de var jordbrugere, var de ikke ubetinget stationære. Deres verden var langt større. Befolkningsmæssigt var der ingen pladsproblemer. Der var plads til alle og flere til. Således var det i hele det store eurasiske område, hvor folk endnu kunne flytte rundt uden at der opstod grænsekrige, for grænserne lå ikke fast. Det kom de først til ved bronzealderens afslutning.

Derfor er dette også historie om en kulturformidling over så store afstande, at vi først i vore TV-tider har oplevet noget mere internationalt.

Ved optakten til yngre bronzealder, omkring 1200 f.Kr., forsøgte søfolk fra Europa at indtage Ægypten, samtidig med at „kentaurer" fra Sydrusland, verdens første ryttere, bevægede sig frit i hele området fra Kina til Skandinavien. Hesten var oldtidens hurtigste og mest vidtrækkende transportmiddel. Nyt blod, rigdom og friske kulturimpulser var resultatet af disse kontinentale kontakter.

I yngre bronzealder toppede en velstandsbølge, for samtidig øgedes befolkningstætheden, og til sidst blev der flere steder i Europa oprettet grænsefæstninger, og den tidligere positive kontakt med rytterfolkene ændredes til fjendtlig krig imod dem.

I yngre bronzealder udvidedes begrebet privat ejendomsret, og stedvis var der spirer til et overklassesystem. Grænsekrige satte skub i disse tendenser, og medførte det fald i velstand, som præger overgangen fra bronzealder til jernalder.

Søren Nancke-Krogh

1: De brændtes fred

En nordjysk husmand var nær blevet anklaget for mord i 1893, da et velbevaret lig dukkede op i en tørvemose ved Rørbæk i Himmerland. Pludselig var der kommet et helt menneskehoved på tørvespaden, og straks efter var kroppen blevet gravet fri. Landsbysladderen ville derefter vide, at manden i mosen måtte være en omvandrende bissekræmmer, som var blevet udplyndret, myrdet og kastet i mosen. En husmand, som kaldtes Ni-Kristian, havde man et skævt øje til, så han blev udpeget som morderen – ikke officielt, for der skulle ikke tales højt om sagen. I nogenlunde ubemærkethed blev der tømret en kiste sammen til liget, som blev gravet ned i mosen igen. Landsbysladderen fortsatte dog i det stille, og flere gange blev husmanden mistænkt for mord på familiemedlemmer. Til sidst fik han oven i købet en dom for mordbrand. – Men manden i mosen havde han ikke haft med at gøre. Enkelte folk kunne huske, at moseliget allerede var blevet fundet en gang før, 70 år før endda. Herefter gik atter 70 år, og så blev den simple kiste pløjet op igen, hvorefter hele den ulyksalige affære blev endevendt. Nu var der ikke meget tilbage af mosemanden, men nok til at fastslå at han var fra oldtiden, og havde ligget i mosen i flere tusinde år.

Under sidste krig kom der atter gang i tørvegravningerne, og nye rygter var straks i omløb, da man i maj 1946 gjorde et lignende fund i en anden mose ikke så langt derfra. Lokalavisen skrev: „Lørdag eftermiddag gik der i Års vilde rygter om, at der var fundet et lig i Borremose. Der gisnedes om mord, og det officielle apparat med politimester og kredslæge, der sattes i sving, kunne jo forøvrigt også få folk til at tro det værste. Da de nøgne fakta kom for dagen, gik der noget af sensationen tabt, selv om fundet selvfølgelig har stor arkæologisk og historisk interesse."

Det var med åbenlys beklagelse, at der ikke kunne smedes rygter om dette fund, og en trækiste, som blev tømret sammen til manden fra Borremosen, skulle ikke i mosen igen, men til Nationalmuseet.

Bronzealdermandens ansigt. Det velbevarede moselig fra Borremosen i Himmerland, med strikken om halsen. Til højre en samtidig karikatur af et ansigt, placeret øverst på stævnen af et helleristningsskib ved Hegra nordøst for Trondheim. Ca. 800 f.Kr. (Fot.: Nationalmuseet & S.N.-K.)

Forinden havde man bemærket, at hans venstre øje var lukket, da han blev fundet, men at det senere åbnede sig.

Herefter blev der fundet andre moselig i Borremosen, og det kunne måske blive til en hel stribe af lig, hvis ikke efterkrigstidens dyrtid og rationering var blevet så tilpas aftrappet, at tørvegravningen ophørte. Det næste lig, også en mand, kom frem i juni 1947, og den obligatoriske politibetjent blev tilkaldt, men overgav straks sagen til museumsfolk. Betjenten og flere andre havde bemærket, at der ved liget stak et stort fuglehoved frem, efter næbbet at dømme en spove; men den så museumsfolkene aldrig noget til. Derimod fandt de nogle små knogler, som viste sig at være fra et spædbarn.

Juli 1948 kom det tredie moselig frem i Borremosen, denne gang en kvinde. Politiet kunne nu undværes, skønt kvinden, ligesom de øvrige lig, var svært maltrakteret. Museumsfolkene havde udtaget tørveprøver til pollenanalyse ved alle tre fund, og dateringsresultaterne, som herved fremkom, tydede på jernalder. Dette bestyrkedes af at der ved liget fra 1947 var fundet et halvt lerkar, som med sikkerhed kunne dateres til ældre jernalder, og af at der i samme mose var en jernalderlandsby. Ingen hæftede sig ved, at der også i samme mose var

fundet smykkegenstande fra yngre bronzealder allerede i 1941. Ingen tog det heller alvorligt, da Margrethe Hald henledte opmærksomheden på en lille tøjstump, som blev fundet under hovedet af liget fra 1946, og påviste, at den væveteknisk snarere hørte hjemme i yngre bronzealder end i jernalder.

Det virker sært krampagtigt, når selv fagfolk af i dag vedbliver at kalde alle tre Borremose-lig for jernaldermennesker. Ingen siger det højt, men myten om de gæve kimbrer fra Himmerland spøger svært i baggrunden. Det er en myte, som hovedsagelig er skabt af Johannes V. Jensen, men som er blevet en hel national helligdom. I Års ser man helst, at de tre lokale oldtidslig er vaskeægte kimbrere fra jernalderen. Her har man siden en gang i tyverne udgivet *Kimbrerposten* til ære for sommerturister, og arrangeret „historiske" optog med kimbrerkongen Bojerik og kulørte lamper.

Her stopper forskningen ikke, heldigvis. Der er i de senere år sket en udvikling af den såkaldte C 14 dateringsmetode, så den er blevet mere præcis end tidligere. Metoden, som første gang blev anvendt i USA året efter fundet af det sidste moselig fra Borremosen, bygger på målinger af radioaktivt kulstof med atomvægten 14, som findes i alt levende, men som nedbrydes regelmæssigt efter døden, hvadenten det er i en blomst, der plukkes, eller et menneske, som dør. Eftersom radioaktiviteten aftager, så er et fund ældre, jo mindre radioaktivt kulstof 14 det indeholder. De første resultater i halvtredserne chokerede mange arkæologer, for de betød, at mange dateringer måtte rykkes tilbage – ikke så lidt endda. Senere viste det sig, i 1967, at det radioaktive ur gik for langsomt med prøver fra bronzealderen og stenalderen, hvilket betød, at disse fund nu kunne påvises at være endnu ældre. Målingen af C 14 foregår stadig på samme måde, men derefter justeres (kalibreres) tallene efter en tabel for at få den rette datering, som altid angives med en usikkerhedsmargen (±) til begge sider. Denne meget præcise metode blev i halvfjerdserne anvendt på de tre moselig fra Borremosen.

Liget af manden, som blev fundet i 1947 fik ganske rigtigt en datering i ældre jernalder, kalibreret: 475 f.Kr. (± 100 år), og det passer fint med dateringen på det halve lerkar, som lå ved liget. – Men de to andre lig var ikke fra jernalderen. Ældst var tilsyneladende manden, som blev fundet i 1946, med en kalibreret datering til 840 f.Kr. (± 80 år). Kvinden fra 1948 var tilsyneladende lidt yngre, med en kalibreret datering til 770 f.Kr. (± 100 år). Forskellen i datering er kun tilsyneladende, for de to kan godt have levet samtidig. Tages usikkerhedsmargenen med, må manden være død indenfor tidsrum-

met 920-760 f.Kr., og kvinden mellem 870-670 f.Kr. Altså er der en chance for, at de begge har levet samtidig på et tidspunkt mellem 870 og 760 f.Kr., altså groft sagt: omkring 800 år før Kristus, og det er i midten af yngre bronzealder.

Bronzealderen er vel den mest gådefulde periode i vor forhistorie, med mange uhyre spændende fund. Tidsmæssigt afgrænses perioden mellem 1800 og 500 f.Kr. Det er et langt tidsrum – svarende til tiden fra godt og vel 100 år før vikingetiden og til i dag. Trods dette lange åremål, så er det forbløffende så stor ensartethed der er over en række kulturtræk bronzealderen igennem – selv klædedragten ændres kun lidt – når man sammenligner med den eksplosive udvikling, teknologisk og modemæssigt op mod vor tid.

Herhjemme deles bronzealderen i en ældre og en yngre fase, og den væsentligste forskel på de to faser ligger i begravelsesmåderne. I begyndelsen begravedes folk ubrændte, og lagdes i en kiste i en høj; men midt i perioden begyndte man at brænde de døde, som derefter som regel kom i ret diskrete urner, kun med nogle få symbolske gravgaver, mens der ofte var ret kostbare gravgaver i de tidligere grave.

Årsagen til dette ret markante skift i begravelsesskik tages som regel udelukkende for at være udtryk for et religionsskift, og det er der selvfølgelig nok også noget om; men det samme skift skete i så store dele af Europa, at det forekommer umuligt at tro på en fælles „reformation" i så stort et område, som var helt blottet for en overordnet styring. Tværtimod var oldtidssamfundene ikke særlig organiserede på den tid. Hvis det hele var så styret, hvordan så forklare, at ligbrænding forekom enkelte steder, også her i landet, på den tid hvor ubrændte begravelser ellers var enerådende. Det tyder snarere på religionsfrihed, måske endog med folk, som slet ikke troede på nogen form for højere magter. Da ligbrændingen slog igennem igen herhjemme i 1880'erne var der mange fritænkere blandt pionererne.

Det store skift kan måske have haft en ret rationel baggrund, selv om religiøse motiver aldrig helt kan trænges i baggrunden, når det drejer sig om begravelser. Da bronzealderen startede var det almindeligt med ubrændte begravelser, for sådan havde det været i årtusinder, og man var vant til, at de døde blev liggende i graven. – Men så skete der noget, som ikke virker særlig religiøst: en række af de rigt udstyrede grave blev plyndret kort efter gravlæggelsen. Det kan kun være udtryk for én ting, nemlig at man var nået til et trin i samfundsudviklingen, hvor privat ejendomsret greb om sig, for uden privat ejendomsret er tyveri slet ikke tænkelig. Gravplyndringer starter på

forskellige tidspunkter i forskellige kulturer, alt efter udviklingstrinnets stade. I de tidligt udviklede civilisationer, som for eksempel den ægyptiske, forekom gravplyndringer langt tidligere end herhjemme, fordi privat ejendomsret forekom tidligere. Grunden til at privat ejendomsret, og dermed også gravplyndringer, spredtes over Europa i bronzealderen må være den udvidede handelsaktivitet, som netop skyldes indførelsen af bronze. For at opnå dette materiale, måtte man hente kobber fra ét sted og tin fra et andet, og så kom mange til at eje deres varelager af praktiske grunde.

Der er ingen tvivl om, at man har villet forhindre gravplyndringer, for man lægger da ikke sværd eller smykker i en grav bare for at andre skal grave ned og tage godset, og det var heller ikke nogen rar tanke, at nyligt afdøde slægtninge ikke kunne få fred i graven, for en gravrøver kunne godt finde på at skære en arm i stykker for at få en armring. Sagen var faktisk klaret ved at brænde de døde, og ikke give dem mere med end et par småting. Om skiftet mellem ældre og yngre bronzealder skete helt ud fra disse motiver, kan naturligvis ikke bevises, men gravplyndringerne hørte op.

Nu melder så det næste spørgsmål sig: hvorfor blev Borremosefolkene ikke brændt, når de døde på en tid, da alle andre blev det? Det spørgsmål er nok så interessant, og skal tages op i et senere kapitel. Hovedsagen er først, at de helt overraskende er blevet daterede til yngre bronzealder. I det hele taget er det værd at tage perioden op til en ny vurdering, i lyset af de nye dateringer, som rykker de nordlige fund længere tilbage i tid, mens de store middelhavskulturer stadig ligger fast på de gængse dateringer.

Forholdet mellem middelhavskulturerne og det øvrige Europa har normalt været tolket således, at man mente, at kulturimpulserne altid udgik fra de højt udviklede kulturer til de mere enkle oldtidssamfund; men de nye dateringer viser, at i nogle tilfælde har det været omvendt. Derfor skal en række store linier trækkes op i det følgende, inden Borremosefolkene og deres omgivelser beskrives mere indgående.

2: Søslag, strejke og sammenbrud. Optakt til yngre bronzealder

Da det omkring århundredskiftet blev kendt, at der i Grækenland var fundet bronzesværd, som lignede danske sværd til forveksling, kom Nationalmuseets daværende direktør, Sophus Müller, uforvarende til at plumpe ud i et nationalt mindreværdskompleks, som var typisk for den tids forskning. Han kunne ikke forestille sig andet, end at sværdtypen måtte være importeret sydfra, når den forekom herhjemme, mens den naturligt hørte hjemme i den mykenske storkultur i Grækenland. På den tid havde man kun mulighed for at datere de hjemlige fund ved sammenligning med Middelhavs-kulturerne.

Sophus Müller viser fotografier af to helt identiske bronzesværd: „Det første er opgravet af en husmand i en mose ved Hjulby på Fyn, det andet af Schliemann i Mykenes Akropolis." Hæftet på begge sværd er formet som en såkaldt grebtunge; men da der samtidig har eksisteret en anden sværdtype herhjemme, som ikke kendes fra Grækenland, argumenterer Müller således: „Men når den fremmede form (grebtungesværdet) viser sig ved siden af den hjemlige, ses der ikke at kunne være anden grund hertil end den, at sværdene i det mindste for en del er indførte." Således konkluderede Müller, skønt han kun kendte få græsk-mykenske grebtungesværd, men adskillige danske: „omtrent 100 i Nationalmuseet og mange i andre samlinger". Dog henfaldt han i stille undren over at de samtidige danske sværd var yderst fornemme: „Således er vi kommet til det mærkelige forhold, at der i Norden fremstilledes langt smukkere og mere kunstfærdigt behandlede våben end samtidig i syden" (Aarbøger, Nationalmuseet 1909, s. 106-109).

Det mykenske sværd dateres i dag til 1100-årene før Kristus, mens de tilsvarende danske grebtungesværd kan placeres indenfor tidsrummet 1400-1100 f.Kr. Efter den tid er der grebtungesværd med en lidt anden udformning. Hvordan man end vender og drejer grebtungesværdene fra Middelhavs-landene, så kan ingen af dem føres længere tilbage i tid end til omkring 1250 f.Kr. Anderledes er det her-

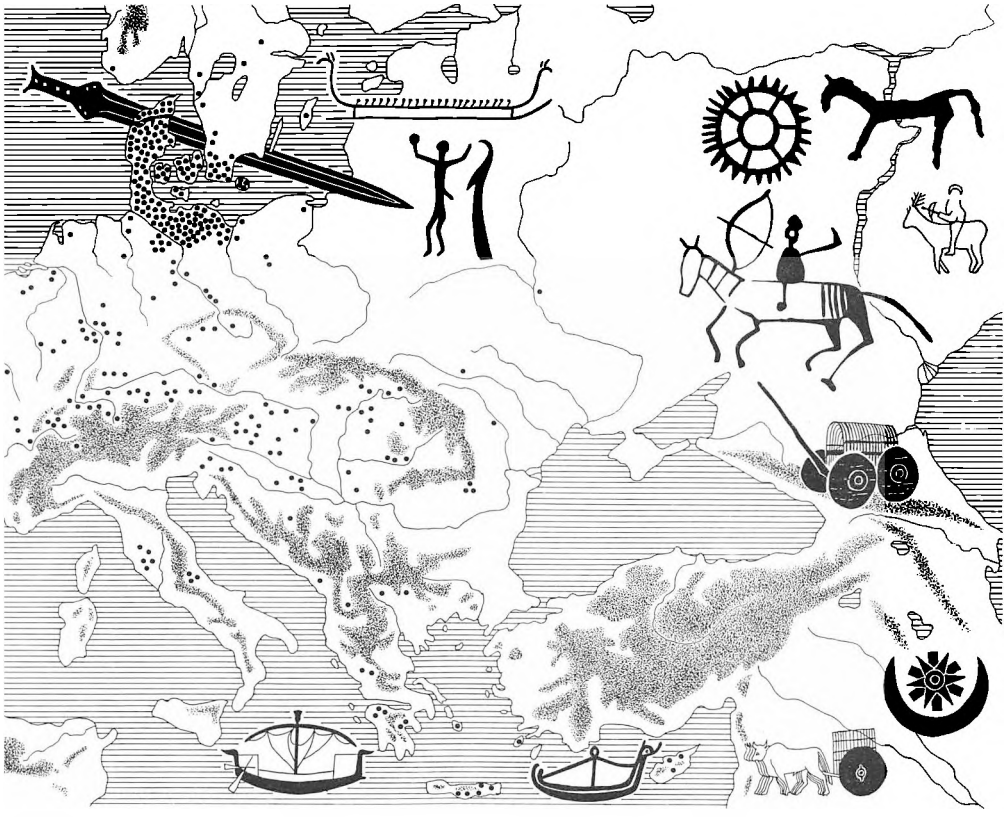

Grebtungesværdenes udbredelse over Europa, markeret med prikker for hvert fund. Endvidere kendes to fund fra Ægypten. Den stærke koncentration omkring Danmark markerer afgrænsningen af den tids sydskandinaviske kulturområde. Ca. 1400-1100 f.Kr. Øv.: Grebtungesværd, skib på bronzehorn fra Wismar, personer fra Helleristning ved Kivik i Skåne. Øv. th.: Helleristninger fra de tidlige rytterfolk i Sydrusland. De red omkring Sortehavet, ned i Rumænien og Bulgarien, eller nord om de centraleuropæiske bjergkæder. Ved Kaukasus: Nomadevogn fra Lachshen i Armenien. Ned. th.: Nomadevogn med zebu-okser fra slaget ved Ægypten 1186 f.Kr. Mesopotamisk symbol, halvmåne og Venus. Ned.: Skib fra søslaget og skib på vase fra Skyros. (Tegning: S.N.-K.)

hjemme, for alt tyder på, at grebtungesværdene opstod som en hjemlig form i Sydskandinavien allerede i midten af ældre bronzealder, ca. 1600-1400 f.Kr., samtidig med de velkendte store egekistefund fra Egtved. Skrydstrup og Muldbjerg. De ældste grebtungesværd ligger

klart med hovedmassen i Jylland, Slesvig-Holsten, Fyn og Rügen. På Sjælland er de fundet lidt mere spredt, og ligeså langs Skånes og Blekinges kyster. I Østersøen er der kun ét sværd fra hver af øerne Falster, Bornholm, Öland og Gotland, og der er nogle i Nordvesthannover. I dette sydskandinaviske kulturområde, som tyskere ynder at kalde nordgermansk, er der fundet mindst 150 tidlige grebtungesværd. Udenfor dette område kendes kun 12 sværd, fordelt langs floderne Oder, Elben, Weser og Rhinen, og ingen er sydligere end Donau.

I den efterfølgende slutperiode af ældre bronzealder ligger grebtungesværdene stadig tæt i samme sydskandinaviske område, men derudover er udbredelsen enorm, omend kun med få fund ved yderpunkterne, som afgrænses af Uppland i Nord og Ægypten i syd, af Themsen og Seine i vest og Dnepr (nær Kijev) i øst. Næsten samtlige fund er gjort ved floder og kyster, og giver næring til opfattelsen af vore bronzealder-forfædre som store søfarere. Ingen oldtidsperiode har som bronzealderen en sand rigdom af skibs-afbildninger. I den mykenske borg Tiryns har man fundet to grebtungesværd i en nedgravet skat, sammen med ret så store ravperler, godt 10 cm i diameter. Fra det mykenske Grækenland er sværdene nået videre til Kreta og Cypern, samt til et par af småøerne mellem Grækenland og Tyrkiet; men der er ikke ét fra Lilleasien, Syrien, Libanon eller Palastina, altså heller ikke ved Troja, som blev ødelagt et par gange i løbet af denne periode. Nærmeste fund er på øen Kos ved sydvesthjørnet af Lilleasien.

Det er klart, at det har givet anledning til en del spekulationer med den store spredning af grebtungesværdene, og ikke mindst et par fund fra Ægypten har vakt opmærksomhed. Det ene, som bærer indstemplede hieroglyffer for farao Sethos II (1214-1210 f.Kr.), er gået i stykker, og kan derfor ikke helt klart bestemmes som et grebtungesværd, men det kan derimod et fra Bubastis i Ægypten, som, udtrykt af H.C.Broholm,: „I form står de nordiske så nær, at det godt kunne være fremdraget i Jylland."

Når fund af grebtungesværd i Ægypten har givet anledning til spekulationer skyldes det især, at de dateringsmæssigt falder sammen med verdenshistoriens første kendte søslag, som fandt sted ved Nildeltaet år 1186 f.Kr., og angriberne var, ifølge ægyptiske beretninger, søfolk „fra nord, som kom fra alle lande". Det har ført til flere fantasifulde forsøg på kombination af fund og historie, hvor lægfolks udokumenterbare tankespind let har kunnet affejes, mens fagfolk helst drejer udenom en stillingtagen som katten om den varme grød. Mulighe-

den for at europæiske bronzealderfolk deltog i søslaget, kan dog ikke afvises fra fagligt hold, og begivenhederne skal derfor refereres her, men så skal også starten med, for den ligger noget længere tilbage end søslaget.

Omkring 1350 f.Kr. beklagede kongen af Cypern sig til Ægyptens farao over at være overfaldet af søfolk, kaldet Lukka, og kort efter gik disse også mod Ægypten, nærmest som sørøvere. Lukka-folket kendes fra flere kilder, og må have hørt hjemme i Lilleasiens sydvesthjørne. Cirka 100 år senere er der problemer med et andet folk, kaldet Shardana, der også betegnes som søfolk, og deres hjemsted synes at have været ved Nordsyriens kyst. De blev dog hurtigt slået af farao Ramses II., men har åbenbart været dygtige nok som krigere, for han indrullerede straks en del af dem i sin egen hær, og i den efterfølgende tid er de let kendelige på de ægyptiske relieffer, hvor de fremstilles med en hornet hjelm. En fragmentarisk hieroglyfindskrift giver dem følgende skudsmål: „Shardana, oprørske af sind ... (og deres) krigsskibe midt i havet". De kæmpede mest med lange sværd – ikke grebtungesværd, men en lokalt udviklet kanaanæisk sværdtype.

Omkring dette tidspunkt var det, at mykenerne ødelagde Troja, tilsyneladende for at få fri adgang til handel i Sortehavs-området; men hjemme havde de også problemer, og byggede derfor stærke befæstningsværker. Tilsyneladende var deres krigeraristokrati ved at være for stærkt specialiseret, og der er tegn på indre rivaliserende kampe. Derudover synes folk fra nord at være trængt ind i deres område, hvor byerne i løbet af et århundrede ødelægges flere gange. Grebtungesværdene kan være kommet til ved simpel invasion nordfra, og ledsages af spydspidser og knive nordfra, foruden af nogle grove håndlavede lerkar, som står i skærende kontrast til mykenernes egen fint drejede og bemalede keramik. Enkelte lerkar har direkte modstykker i Ungarns samtidige bronzealderkultur. Måske var situationen den samme som i Ægypten, hvor angriberne købes som lejetropper, for de fremmede sager findes ikke ubetinget i en sammenhæng, der tyder på ufred.

Snart efter var det Ægyptens tur igen, for søfolkene var atter på spil sammen med folk fra Libyen mod vest. Libyerne, som Ægypten tit havde vrøvl med, adskilte sig fra de afrikanske folk ved at have meget lys hud, og længe før beskrives de som rødhårede, så deres oprindelse er noget gådefuld. Nu havde de, sammen med søfolkene og nogle halvnomader, besluttet at slå Ægypten og slå sig ned der. Det var i foråret 1220 f.Kr., da farao Merneptah havde siddet fire år på tronen. Libyens konge, Meryry, var åbenbart så overbevist om en

sejr, at han havde taget hele sin familie foruden bohave og kvæg med sig. Slaget blev hårdt, og varede i seks timer i ørkenen, men Ægypten vandt og byttet blev gjort op: guld, sølv, møbler, kvæg, geder og våben, blandt andet 6000 bronzesværd. Blandt fangerne var naturligvis både Lukka og „oprørske" Shardana, foruden libyernes naboer, Meshwesh, som var kvægavlere. Men der var og så „nordlige" søfolk: Ekwesh (måske achæer, altså grækere), Teresh (Fra Lilleasien, nord for Lukka – var måske identiske med de senere etrusker) og Shekelesh (sandsynligvis fra Lilleasien – slog sig senere ned på Sicilien).

Ægypten klarede altså skærene, men omkring 1200 f.Kr. kunne det store Hittitterrige i det centrale og østlige Lilleasien ikke holde skansen, men blev slået så eftertrykkeligt, at hovedstaden Hattusas lå ganske øde og ubeboet i flere århundreder derefter. Hittitterrigets svaghed var et feudalsystem, som efterhånden havde givet for stor magt til vasallerne, og desuden var deres kampteknik for specialiseret, med hovedvægten lagt på vognkæmpere. Samtidig hermed forsvandt Lukka-folket, uden at der meldes noget om det – de dukker bare aldrig mere op i historien. Arkæologisk kan man også konstatere store ødelæggelser på Cypern, som ofte var udsat for invasion.

En ægyptisk indskrift fortæller, at søfolkene var ansvarlige for disse ødelæggelser: „De lavede en sammensværgelse på deres øer. Pludselig var de alle i bevægelse, spredt i krig. Intet land kunne modstå deres våben. Hatti (hittitterriget), Kode (sydøst Lilleasien), Karkemish (by i nord Syrien), Arzawa (lille stat nord for Lukka-folket) og Alashiya (Cypern). De blev slået. De opslog deres lejr i Amor (Nordsyrien), og udraderede land og folk så grundigt, som om de aldrig havde eksisteret. ... Deres forbund omfattede Peleset (filistre?), Tjeker (fra Palæstina), Shekelesh, Denyen (fra området mellem Syrien og Lilleasien) og Weshesh (måske fra det vestlige Lilleasien), forenede folkeslag. De lagde deres hænder på alt lige til jordens rand, deres hjerter var fulde af selvtillid og de sagde: Vore planer vil lykkes."

Efter dette vendte de hærgende søfolk sig i retning mod Ægypten, uden hastværk, men med sikker kurs. Efter slaget mod libyerne 1220 f.Kr. var Ægypten efter egen mening et stærkt og sikkert rige, men kun 20 år senere, da disse begivenheder skete, var situationen nærmest modsat. Herom meddeler et stort papyrus-manuskript: „Ægyptens land var væltet over ende, og enhver havde sin egen lov. I mange år havde man ikke noget overhoved ... Stormænd og byfyrster overtog hele landet. Den ene dræbte den anden, både store og små. I krisetiden og tomheden som fulgte efter kom der en syrer, en fremmed, som gjorde sig til hersker over hele landet, og folk drev om i

bander for at udplyndre hinanden. Guderne blev ikke behandlet bedre end menneskene, og mistede tempelindtægterne."

Dette kaos førte til det 19. dynastis ophør – det dynasti, som startede kort tid efter Tutankhamons død, og som havde bestået i godt 100 år. En hovedårsag til sammenbruddet var indre strid mellem præsteskab og farao. Oprindelig blev faraonerne betragtet som værende guder, men senere reduceredes de til at være gudesønner, og da det 20. dynasti startede 1196 f.Kr. besad præsteskabet den egentlige magt, mens farao nærmest var en papfigur. Den første farao fik kun et par års regeringstid; så blev styret overtaget af hans søn, Ramses III, som omgående sikrede sig præsteskabets gunst ved at overøse templerne med gaver.

Ramses III. fik nok at gøre med at holde fjender borte fra Ægypten, og han allierede sig med lejetropper fra søfolkene, blandt andre Shardana med hornede hjelme og andre med fjerkroner på hovedet. De var med i et slag mod libyerne i 1189 f.Kr. Libyerne var nået helt ind til Nil-deltaet, og drog hærgende flere hundrede km ned i landet, men de blev overvundet, og der regnes med 12.530 faldne. – „Dynger af lig svømmede i blod", praler indskriften, som videre beretter: „De, som sværdet havde skånet, tog jeg til fange og drev dem bundne foran mine heste. Der var kvinder og børn i tusindvis og kvæg i tusindvis."

Ramses fik dog ikke langvarig fred af den grund. Som allerede nævnt, så var søfolkene på vej mod Ægypten, og de nåede frem tre år efter kampen mod libyerne. De ankom både fra landsiden og i krigsskibe, og på land var det et regulært immigrationstog, med kvinder og børn i oksekærrer. Ved sammenligning med transport i oksekærrer i nyere tid må man regne med, at dagsmarchen kun har været på godt 15-20 km. Okser er nemlig ikke så hurtige og udholdne som heste, og de skal helst nå at græsse cirka otte timer hver dag, mens heste kan affodres hurtigt. Når det er oplyst, at de kom fra et hovedkvarter i det nordlige Syrien, så kan det regnes ud, at de har været mindst halvanden måned om at nå til Ægypten, og det kun forudsat, at de har været i bevægelse hver eneste dag, og så kom de endda oprindelig endnu længere borte fra. Det ses også af trækdyrene, som var zebu-okser, og de har ikke været i brug i Syrien, men i Lilleasien, Mesopotamien og området op mod Kaukasus. En så stor folkeforflytning var ikke mulig uden en vis beskyttelse, og derfor var oksekærrerne ledsaget af nogle få lette stridsvogne og af fodfolk, som bar fjerkrone på hovedet og var bevæbnet med lange sværd. Inden de nåede frem havde de givet sig tid til ødelæggelser og plyndringer i Syrien og Palæstina, men ved ægyptens grænse blev de slået, og også her benyt-

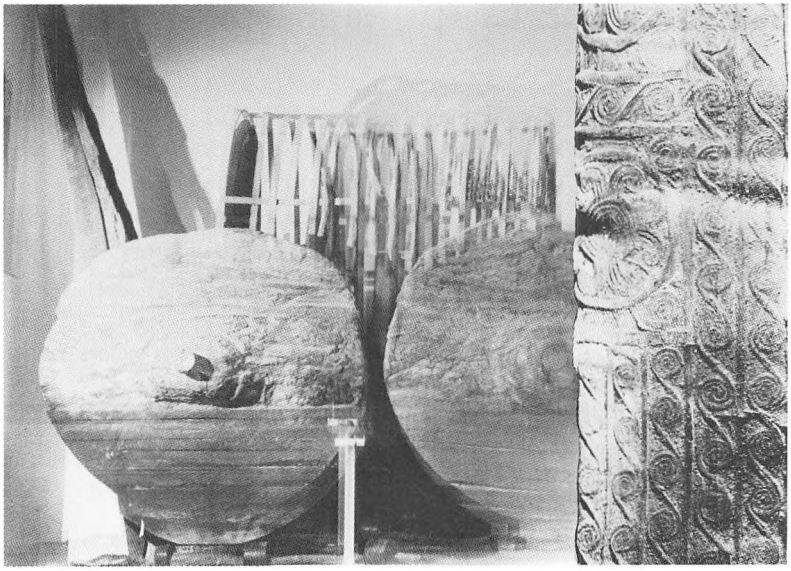

Nomadevogn fra Lachshen syd for Kaukasus og detalje af vognens spiraldekorationer, ca. 1400-1200 f.Kr. I slaget ved Ægypten 1186 f.Kr. ses tilsvarende vogne, foruden skibe, der ligner helleristninger fra Kaukasus. (Erivan Museum, Armenien, fot.: R. Broby-Johansen).

tede ægypterne lejetropper, bestående af Shardana med hornede hjelme. Hvor stor sejren var vides ikke, for i dette tilfælde findes ingen pralende indskrifter.

En række af vognfund i grave fra Armenien svarer til mindste detalje til reliefbillederne af oksekærrerne fra dette slag. Det drejer sig om overdækkede „prærievogne" med to eller fire tunge skivehjul af træ, og dateringen til ca. 1400-1200 f.Kr. ligger tæt op til tiden for slaget ved Ægypten. De enestående vognfund kom frem i 1956, da armenerne anlagde et vandkraftværk ved Sevan-søen syd for Kaukasus. Ved den lejlighed sænkedes søens vandspejl nogle meter, og så kom en samling af kammergrave frem, som havde ligget under vand siden en klimaændring, der indtraf 3.150 år før, kort efter de sidste gravlæggelser fandt sted. I disse kammergrave, som lå nær landsbyen Lachshen, havde vandet bevaret næsten 25 køretøjer af nævnte type, og den bedst bevarede af disse vogne er opstillet på det lille museum i Erivan. Selv om den tunge vogn med skivehjul virker primitiv, så er den et eksempel på det finest tænkelige træhåndværk, og der er minu-

tiøse spiraludskæringer som dekoration. Alle delene er falset og tappet sammen, med ikke mindre end 12.000 tappe. Som ny har den vejet 2/3 ton, så den har sikkert været trukket af fire okser eller tyre, som på de ægyptiske relieffer. Ikke blot svarer de armenske vogne til reliefbillederne fra slaget ved Ægypten; men det at de er bevaret på grund af en kraftig klimaændring omkring 1200 f.Kr., altså umiddelbart før slaget, kunne tyde på, at det var folk herfra, der sammen med søfolkene søgte nyt land sydpå.

Slaget på landjorden blev straks efter fulgt af den konfrontation, som en eftertid har kaldt verdenshistoriens første søslag. Angriberne var den sammenslutning af søfolk, som ødelagde hittitterriget, Cypern og andre steder, og selv om ægypterne ikke var særlig erfarne søfolk i sammenligning med angriberne, havde de dog forsøgt at gardere sig: „Jeg lod flodmundingen (Nilen) udstyre som en stærk mur af krigsskibe, transportskibe og handelsskibe, som var tæt bemandede fra for til agter med tapre krigere og våben. Tropperne bestod af alle udsøgte mænd fra Ægypten, de var som løver der brølede fra bjergtoppene", meddeler Ramses III. Taktikken var for så vidt klog, for et møde på åbent hav blev undgået ved at lade søfolkene sejle ind i Nil-deltaet, hvorefter de faktisk var fanget i fælden.

Relieffer på et tempel i Medinet Habu viser en symbolsk fremstilling af søslaget. Billeder af kun ni skibe repræsenterer de mange implicerede fartøjer. Kun fire af dem er ægyptiske, kendelige ved et løvehoved i forstavnen og ved at have både sejl og årer – til 10 roere på hver side. Ingen af ægypterne bærer hjelm, men de er iklædt en beskyttelse af overkroppen (et kyras), og er bevæbnet med bue og pile. To af søfolkenes skibe er bemandet med krigere iklædt hornede hjelme, som dog ikke helt ligner de hjelme, som Shardana-lejesoldaterne i ægypternes hær bærer, så måske er de et helt andet folk. I de tre andre skibe har angribere fjerkrone på hovedet. Alle de nordlige søfolk er bevæbnede med lange bronzesværd, og iklædt kyras af bronzeblik, og deres skjolde er runde. Deres skibe er forsynet med et andehoved på begge stævne, og bærer sejl, men har hverken årer eller årehuller. Det sidste var en ulempe i kampen, for så kunne de ikke som ægypterne ro frit omkring, men var alene afhængige af vinden. Søfolkene med langsværdene måtte i nærkamp for at ramme ægypterne, mens disse blot kunne ro på bekvem afstand og affyre deres pile. Tilmed var der i flodmundingen ikke langt til bredderne, og her stod også bueskytter og overdængede søfolkene med pile. Ydermere benyttede ægypterne sig af tov, som de kastede om angribernes master,

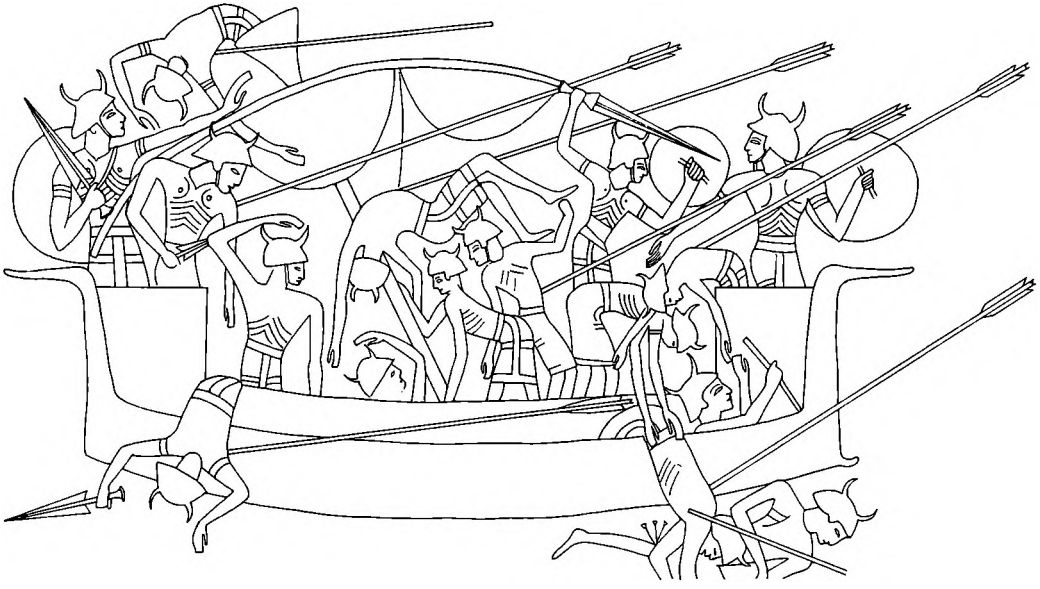

Søfolk i skib med andehoveder på begge stævne. De bruger sværd og skjold, og er iført kyras og hornede hjelme. Detalje af et stort relief, der viser søslaget ved Ægypten år 1186 f.Kr. Medinet Habu. (Tegning: S.N.-K)

for derefter at trække til, så skibene kæntrede, og på reliefFet ser man derfor vandet fyldt med svømmende og druknede søfolk.

Hieroglyf-indskrifterne til reliefferne er hoverende: „De nordlige folk, som kom fra deres øer, skælvede i deres kroppe. De sejlede igennem flodmundingens kanaler. De kæmper mod åndenød med tilstoppede næsebor. Hans Majestæt er stormet ud imod dem som en hvirvelvind og kæmper på slagmarken som en løber. De er grebet af skræk og rædsel for ham. De er kæntrede og overmandede hvor de er. Deres hjerte er stoppet og deres sjæl fløjet bort, deres våben er spredt i vandet. Hans pil gennemborer den han ønsker, og den som flygter er en druknet mand ... Alle de, som nåede mine grænser, deres sæd findes ikke mere, deres hjerte og sjæl er tilintetgjort for evigt. En flammende ild mødte dem, som for ud på havet, en mur af lanser omgav dem på stranden, de blev slæbt i land, kastet på bredden, dræbt og dynget sammen i store bunker".

Hvem søfolkene var er endnu lidt uklart. De ægyptiske kilder melder kun, at de kom nordfra, fra nogle øer. I det foregående er de efter et skøn blevet placeret på landkortet ud fra en viden om den tid, men

skønt de her er fra et nogenlunde samlet område i Lilleasien, Syrien, Libanon og Palæstina, så lader nogle af dem til at være kommet fra andre steder tidligere, for togtet mod Ægypten synes ikke at have været deres eneste forflytning. Teoretisk kan de være kommet både fra de græske øer eller fra Thrakien (Bulgarien). Der er også mulighed for, at nogle af dem kom fra et sted længere oppe i Europa eller eventuelt fra Kaukasus. Deres område ved invasionstidspunktet er unægtelig uden for fundkoncentrationen af grebtungesværd, undtagen lige de græske øer, hvorfra nogle af søfolkene kom. Det kunne selvfølgelig være skægt at lege med tanken om bronzealderfolk fra Sydskandinavien som deltagere i søslaget, som nogle fantasifulde lægfolk har gjort, men ideen er jo ganske ligegyldig, når den ikke kan sandsynliggøres nærmere. Derimod er det interessant, at et sværd fra Syrien med farao Merneptahs stempel ligner sværd fra Norditalien og Frankrig, og at søfolkenes sværd på reliefferne meget ligner nogle fra Sicilien. På Korsika har man fundet en række store stenfigurer, som bærer sværd fra denne periode, og som bærer hjelme med huller til indsætning af horn – så de minder stærkt om søfolkenes hornede hjelme. Ganske vist findes de hornede hjelme i ældre tid kun med sikkerhed i det nære østen, altså søfolkenes traditionelle hjemsted, men de kan meget vel have spredt sig. Efter søslaget dukker afbildninger af krigere med hornede hjelme op både på Cypern og i Mykene, og nogle hundrede år senere også på Sardinien, foruden i Danmark. Eksemplet fra Mykene, som er særlig interessant, er malet på en vase, og denne blev fundet i selv samme hus som det grebtungesværd, som blev omtalt i indledningen af dette kapitel. Vasen viser dog ikke sværd-bevæbnede krigere, for de har spyd og skjold. På den ene side af vasen drager 6 krigere ud, mens en kvinde vinker farvel. De bærer hornede læderhjælme af ældre nordsyrisk type, halvmåneformet „amazoneskjold" og spyd med spidsen opad, altså i ro, og med en madpose bundet til spydstagen. På vasens anden side er 5 krigere i kamp. De har nu spyddet højt hævet med spidsen skråt fremefter, og hornhjelmene er udskiftede med læder- eller skindhjelme med strittende pelshår på. Det har nok været mest praktisk i kamp at kæmpe uden horn, for dem kunne fjenden jo gribe fast i i nærkamp. Efter dette melder spørgsmålet sig, om ikke de ægyptiske relieffer fra søslaget er for symbolske – om man blot udstyrede nogle af søfolkene med hornede hjelme, fordi de havde dem til paradebrug, og ellers viste resten af dem med „fjerkrone", som i så fald er en yderst skematisk gengivelse af kamphjelmen med de strittende pelshår. Det må givetvis være tilfældet, og falder særdeles smukt i tråd

Krigere på vase fra Mykene i Grækenland. Her er den hornede hjelm en paradehjelm, når krigerne stolt drager ud; men i kamp bærer de en pelshue uden horn. Samtidig med søslaget, ca. 1180 f.Kr. (Tegning og fot.: S.N.-K)

med ægypternes etapevise fortællemåde i et fremadskridende forløb, samlet i ét billede.

Når ægypterne viser folk med hornede hjelme, kaldes disse ofte Shardana, men i alle tilfælde, hvor dette navn nævnes, har de en kugle på pind midt på hjelmen mellem hornene, og det har ingen af søfolkene. De har bare hornede hjelme. „Fjerkronen" er lige så usikker som identifikation af folkene, for den vises både i forbindelse med Denyen, Peleset, Shekelesh og Tjeker, foruden hos „ledere af hvert folk" – dvs. alle søfolkene. Den billedlige ægyptiske skematisering har imidlertid forvirret mange, og det har længe været god latin, at folkene med de hornede hjelme var Shardana, som senere slog sig ned på Sardinien, og at folkene med „fjerkronerne" var Peleset, der siden slog sig ned i Palæstina, som den dag i dag har navn efter dem. Det sidste har især været en kæphest for bibelforskere, som vil forbinde dem med filistrene, og som har forbundet dem med nogle fundne lerkar, som de kalder „filister-keramik", selv om der intet sikkert ligger deri. Ansigtsurner med „fjerkrone" antydet er også blevet forbundet med filistrene, men de er også fundet i Ægypten, og når de forekommer i Beth Shan i Jordan, så vidner de mere om ægyptiske lejesoldater, for her havde ægypterne et militært holdepunkt. Tilbage

bliver at de mange folkeslag, som var samlet ved søslaget, kunne bære hornede hjelme, men at de i kamp bar pelshuer, og dem er der iøvrigt flere billeder af, især i græsk-mykensk vasemaleri. Når lignende strittende hovedbeklædninger ses på menneskebilleder i Danmarks yngre bronzealder, så vil det være mest nærliggende at sammenligne med de noget ældre flos-beklædte huer af uld fra egekistegravene, for de er så tætte og stærke, at de i en kampsituation har været en bedre beskyttelse af hovedet end en hjelm af hamret bronzeblik. Hjelmfund af denne type må ubetinget have været til paradebrug.

Efter sejren i søslaget pralede Ramses III over, at nu gik alt godt – ja selv lejesoldaterne kunne drive den af: „Deres våben lå i forrådskamre, og de var mætte og fulde af glæde sammen med deres hustruer og børn, der var hos dem". I de officielle indskrifter fik han det til at lyde som beskrivelsen af et slaraffenland, men bagsiden var, at hans store betalinger til templer og præsteskab, som han sad i lommen på, ikke levnede ham mulighed for at aflønne sine arbejdere anstændigt, og herom fortæller forskellige indskrifter, mest skrevet på potteskår, som er fundet i Deir el Medineh. Det var en lille arbejderby, med kun én gade fra nord til syd og en mængde ganske små huse, som kun rummede et sparsomt køkken og opholdsrum med alkove. Her boede arbejderne, som udsmykkede gravene i Kongernes Dal ved Theben. De levede helt afsondret fra andre, for ikke at røbe gravenes hemmeligheder. De blev ledet af arbejdsformænd, som risikerede at blive menige arbejdere selv, hvis ikke der blev arbejdet flittigt nok – og det blev der ikke i den anden måned år 1165 f.Kr. Da meldte en skriver, „at nu er der gået 20 dage af måneden, og vi har endnu ikke fået vore rationer."

Således startede verdenshistoriens første kendte strejke. Arbejderne satte sig bag ved et tempel ved vejen til Kongernes Dal, og nægtede at gå på arbejde. Aktionen blev dog afbrudt ved et løfte om korn, men da der intet kom, samledes de den næste dag. Så ville funktionærerne forhandle, men arbejderne sagde: „Det er sult og tørst, som har drevet os herhen. Der er ingen klæder, ingen olie, ingen fisk, ingen grøntsager. Skriv til farao, vor nådige herre, og skriv til veziren, vor foresatte, så vi kan få noget at leve af." Situationen har været truende, og de fik straks korn for hele den foregående måned.

Dagen efter var de på færde igen, og en agitator ved navn Pehor talte: „Slå deres døre ind, og tag koner og børn med". Embedsmændene stod magtesløse, og veziren mødte op med mange undskyldninger og forklaringer: „Har jeg ikke givet jer lige så meget, som alle

andre vezirer? Og hvis det nu var sådan, at kornforrådene var udtømt, så har jeg givet jer, hvad jeg kunne finde" ... Samtidig skænkede Ramses III 184.000 sække korn til templerne om året, men arbejderne måtte nøjes med en halv ration samt med trusler om dødsstraf, hvis ikke der blev ro – men strejkerne fortsatte, ikke for at opnå højere løn, men for ikke at dø af sult. Afslutningen på sagen kendes ikke, da der intet skriftligt er bevaret herom.

På denne tid begyndte Ramses III at befæste sit palads, for at beskytte sig mod sit eget folk, men selv inden for paladset var han truet. Han havde et harem og mange børn, og vidste at der kunne blive problemer med at fastlægge arvefølgen. Derfor undlod han klogelig så længe som muligt at udnævne en kronprins – indtil han var tvunget til at træffe et valg, og da han havde gjort det, brød striden ud i lys lue, og han blev selv myrdet, hvorefter den ny farao, Ramses IV, som næppe var identisk med den udvalgte, foranstaltede en massakre på sine modstandere. Det var tre år efter strejkerne i Deir el Medineh.

Få år efter opstod der, for første gang i historien, inflation i Ægypten, og opløsningstendenserne var så kraftige, at Ramses III for eftertiden kom til at stå som den sidste store farao.

I de følgende 100 år tog gravplyndringerne fart, for ingen kunne opretholde en effektiv beskyttelse af Kongernes Dal, og der kom strejker igen. Til sidst blev det besluttet af fjerne farao-mumierne fra en del af gravene, og de blev gemt af vejen på et hemmeligt sted, hvor de først blev fundet i vor tid.

Søfolkene vandt ikke over Ægypten, for de blev selv slået, men det blev Ægypten også, fordi landet smuldrede indefra. Det kan let virke som en tid, hvor alt gik i opløsning; men faktisk var det kun nogle storkulturer, som gik under. Samtidig er der tegn på, at en række af stater ude omkring opstår eller stabiliseres efter den urolige tid.

3: Fjerne kontakter og de første ryttere

Fra Grevensvænge ved Næstved stammer et fund af bronzefigurer, som på mange måder er bemærkelsesværdigt, men her skal blot fremhæves tre små akrobatiske danserinder med kort snoreskørt og bar overkrop. Det særlige ved danserinderne er, at de går i bro. Det er en akrobatisk øvelse, som er ganske almindelig i dag, hvor den i cirkussproget hører ind under begrebet kautsjuk, som dækker over bøjninger mod leddene eller bøjninger bagover. Den slags præstationer finder folk ikke bare lige på at gøre, og oprindelig lader det til at have været en øvelse i forbindelse med den religiøse kult.

Der er ingen tvivl om, at Grevensvænge-figurene er fremstillet herhjemme, og der findes lignende akrobater på helleristninger i Sverige; men der er ikke belæg for, at øvelsen har været kendt herhjemme eller længere sydpå i Europa før yngre bronzealder. Derimod dukker den op i billedkunsten i tiden efter: gennem hele jernalderen, i vikingetid, middelalder og videre frem til i dag. – Men hvordan dukker den type akrobatik pludselig op i yngre bronzealder? Hvor kom impulsen fra? Tidligere sammenlignede man med lignende figurer, der sad som hanke på etruskiske kar fra Italien, men den sammenligning holder ikke stik, for Grevensvænge-figurerne er langt ældre end de etruskiske, idet de nu må dateres inden for perioden 1100-900 f.Kr. Før det tidspunkt er der kun kendskab til denne specielle akrobatik fra Ægypten, bortset fra nogle lidt mindre karakteristiske gengivelser fra Kreta, og i Ægypten havde traditionen flere hundrede år på bagen. De ægyptiske akrobatpiger er også yderst sparsomt påklædt, og ses for eksempel malet på et skår af kalksten, som menes at være udført af Ramses III's arbejdere i Deir el Medineh som en skitse til et gravmaleri. Det var de arbejdere, som blev kendt for de første strejker i 1165 f.Kr.

Det lader således til, at der bag akrobatpigerne fra Grevensvænge er impulser fra Ægypten, for på det tidlige tidspunkt kan påvirkningen ikke være kommet andre steder fra. Dette lille, men tilpas spe-

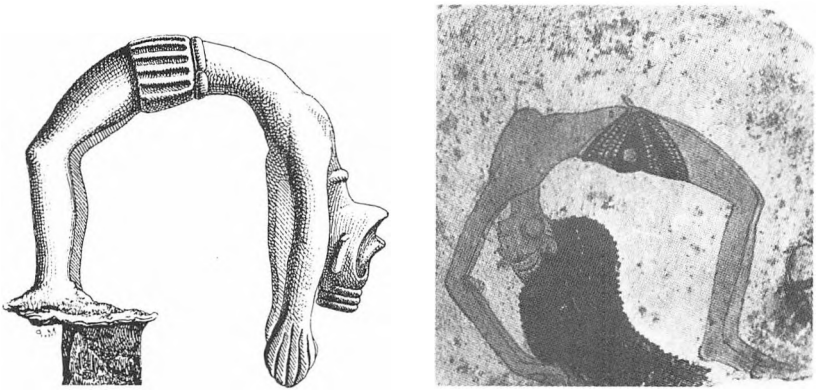

Ægytisk danserinde fra Deir el Medineh, ca. 1180 f.Kr. Bronzefigur fra Grevensvænge ved Næstved, ca. 1100-900 f.Kr. (Museo Egizio, Torino & Nationalmuseet, København)

cielle træk, er værd at lægge vægt på, når man vil interessere sig for fjerne kontakter i bronzealderen. Selv de mange grebtungesværd kan ikke bruges nær så overbevisende til belysning af disse forhold. Dels mener nogle forskere, at disse sværd er fra Centraleuropa, selv om de fleste er fundet i Sydskandinavien, dels kan nogle af dem godt være fremstillet lokalt, selv om de er fundet fjernt fra oprindelsesstedet. Der har ganske vist været seriøse teorier om, at grebtungesværd i Grækenland kan have tilhørt skandinaviske lejesoldater, men det er kun teorier, som ikke bestyrkes mere af, at der er fundet ravperler sammen med sværdene. Det har længe været god latin, at sydskandinaviske bronzealderfolk forhandlede rav langt sydpå, men arkæologisk kan det overhovedet ikke bevises, at en sådan handel foregik så tidligt, og det fundne rav kan udmærket være fra Middelhavet eller Sortehavet. Problemet med grebtungesværdene er paradoksalt nok, at der er fundet så mange af dem, og at de er så tilpas spredt, at det ikke kan hævdes med sikkerhed, at de vidner om kontakter over store afstande. Anderledes er det med den specielle akrobatiske øvelse at gå i bro, som findes samtidig i Sydskandinavien og i Ægypten, men ikke i området imellem.

En anden bronzestatuette vidner endnu klarere om kulturudveksling mellem syd og nord. Den er fremstillet i Syrien, sandsynligvis af fønikiske bronzestøbere, omkring 1250 f.Kr., og er gravet frem ved Sernai nær Østersø-byen Klaipeda i Lithauen, som ligger på linie

med Blekinge. Figuren kan identificeres med syrernes gud Reshef eller fønikiernes Baal, og en række tilsvarende bronzestatuetter er fundet som importstykker på Kreta og i det mykenske Grækenland, men ikke i det øvrige Europa, som adskiller oprindelsesstedet og Grækenland fra Lithauen. Her er al tvivl om fjernkontakt udeladt, og det kan nævnes som en pudsig detalje, at Sernai-statuetten har et vist fællesskab med nogle af figurerne fra Grevensvænge ved Næstved, idet venstre arm er bøjet og holder hånden på brystet, mens højre arm er hævet.

Spørgsmålet er nu, om påvirkninger også er gået den anden vej. Det mente en fransk arkæolog ikke, da han sammenlignede en billedfremstilling fra øen Syros midt i det græske øhav med „solvognen" fra Trundholm mose i Nordvestsjælland. Her mente han, at impulsen gik fra syd til nord, men den teori falder med de nye dateringer. Fremstillingen fra Syros ligger stadig fast på en datering mellem 1250 og 1200 f.Kr., mens Trundholmvognen hører hjemme i tiden mellem 1600 og 1400 f.Kr., ifølge de nyeste dateringer – og så er Syros-fremstillingen tilmed enestående i sit område, mens Trundholm-vognen har paralleller i Sydskandinavien.

Det velkendte fund fra Trundholm består af et 6-hjulet vognstel, hvorpå der står en hest, der trækker en rund hvælvet skive, som er guldbelagt på den ene side. Normalt tolkes den som en solskive, men det står jo ikke skrevet på fundet, og den kan da også være fuldmånen, eller den ene side med guldet kan være solen, mens den anden side kan være månen. Begge sider er dekoreret med spiraler. Fundet er ikke helt enestående, for faktisk er der gjort et tilsvarende fund i 1895 ved Tågaborg, godt en km nordvest for Hälsingborg i Skåne. Af dette fund eksisterer i dag kun to bronzeheste, men det oplyses, at de blev fundet sammen med „dele af en mindre vogn og en bronzeskive så stor som et spadeblad", og dette fund har samme højde alder som Trundholmvognen.

Disse „solvogne", eller hvad man nu skal kalde dem (som nævnt behøver de ikke at have noget med sol at gøre), er blevet henlagt som ofre, men hvor sent det er sket, kan man ikke vide. De har tilsyneladende været anvendt i den religiøse kult, og kan som sådan have været i brug længe, ligesom genstande fra middelalderen stadig står fremme i mange af vore kirker. Hesten, som trækker en skive, ses på helleristninger og på ret sene rageknive fra yngre bronzealder, og det tyder på en ubrudt kulttradition gennem århundreder. Fremstillingen fra Syros, som er samtidig med optakten til yngre bronzealder, ses på et sølvbeslag til et bælte, og det er et lokalt fremstillet græsk-

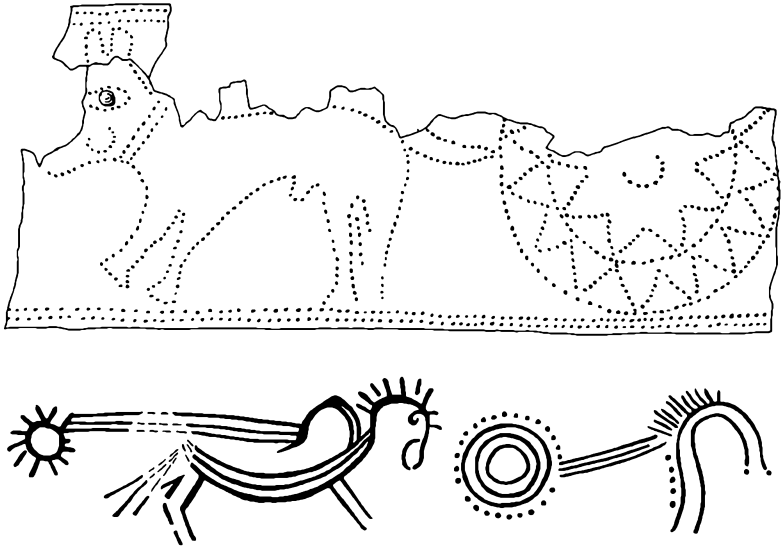

Heste trækker solen. Foroven på et bæltebeslag af sølvblik fra Syros i det græske øhav, ca. 1230-1200 f.Kr. Forneden på danske rageknive, ca. 1100-900 f.Kr., hvor forestillingen om solhesten levede endnu 500 år efter den berømte solvogn. (Tegning: S.N.-K.)

mykensk sølvsmedearbejde. Her ses indpunslede ornamenter, som viser en hest trækkende en stor dekoreret skive, foruden en skematiseret kvindefigur med udbredte arme. Hesten, som trækker skiven, er isoleret fra den øvrige samtidige middelhavs-kunst, og lader sig kun forklare som en impuls fra Sydskandinavien. Da det drejer sig om et religiøst motiv, er det sandsynligvis fremstillet til en skandinav, som må have opholdt sig der, midt i det græske øhav – samtidig med at de første grebtungesværd dukkede op der, og samtidig med de første efterretninger om de hærgende søfolk.

Dette fører naturligt til et par betragtninger om søfolkenes skibe, omend kun rent spekulativt, for her er det svært at fastlægge noget helt sikkert. Alligvel er det netop skibene, som har fået flere forskere til at forbinde søfolkene med bronzealderfolk fra Europa. Det skyldes at skibene, som ses på de ægyptiske relieffer, har andehoveder på stævnene, og lignende andehoveder findes overalt i yngre bronzealders kunst i Europa, også som stævnhoveder på skibe. Der er naturligvis blevet ledt med lys og lygte efter billeder af lignende skibe fra Middelhavsområdet; men det nærmeste er et skibsbillede på en vase

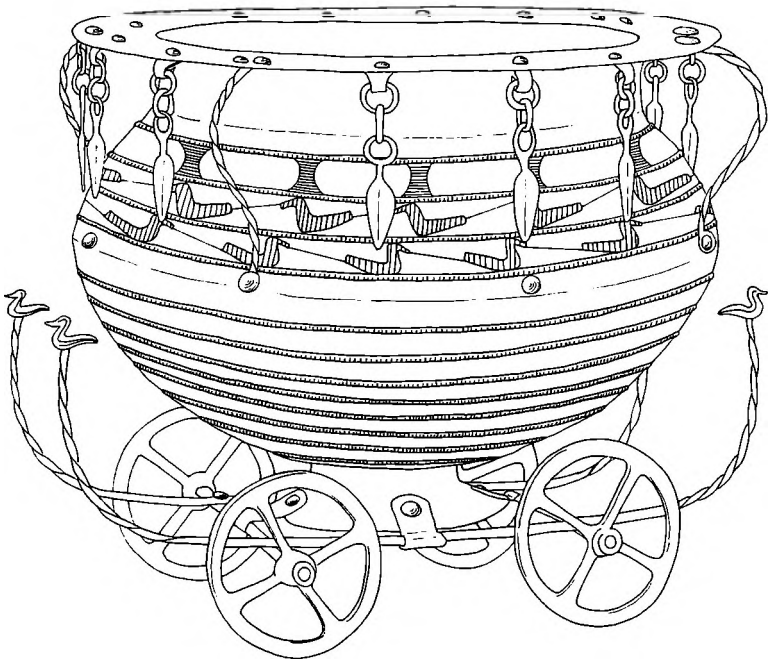

Kedelvogn fra Skallerup ved Præstø, ca. 1400-1100 f.Kr. (Tegning: S.N.-K.)

fra Skyros i det græske øhav, og her er kun ét stævnhoved, som kun med lidt god vilje kan sammenlignes med andehovederne. Det karakteristiske ved søfolkenes skibe er, at der er hoveder på begge de høje stævne, og det træk genfindes simpelthen ikke i samtidige skibsbilleder fra Middelhavet. Derimod har de samtidige skandinaviske skibsbilleder næsten altid dyrehoveder på begge stævne. På en række bronzekar, spredt i området fra Ungarn til Danmark, ses også skibe med andehoveder på begge stævne, så ligheden med søfolkenes skibe er slående. Hertil siger kritikerne, at disse billeder er senere end søslaget år 1186 f.Kr. Det er de også, for de er næppe fra før 1100 f.Kr., snarere fra århundredet straks efter. – Men et tilsvarende lillebitte og mere skematiseret skibsbillede med andehoveder i stævnen kendes som vedhæng til en hængeøsken fra Grünvald ved München, fra en urnegrav, som er ældre end søslaget, og tilbage bliver, at skibstypen ikke kan klassificeres som andet end europæisk. Den største besværlighed i bedømmelsen af dette spørgsmål er naturligvis, at originale skibe fra den tid så at sige er ukendte. Godt nok er der

fundet rester af et vrag fra omkring 1200 f.Kr. ved Kap Gelidonya ud for Lilleasisens sydvestkyst, men det var så ødelagt af pæleorm, at marincarkæologerne egentlig kun fik glæde af lasten, som bestod af kobberbarrer og tin.

To skibsformede bronzestænger, afsluttet med andefigurer på hver „stævn" indgår i udstafferingen af en vognbåret bronzekedel, som i 1895 blev fundet i en gravhøj ved Skallerup nær Bårse i Sydøstsjælland. Dateringen er: 1400 – 1100 f.Kr., altså optakten til yngre bronzealder. Normalt regnes perioden for at være afslutningen på ældre bronzealder, men det er snarere en overgangsperiode, idet mere end 95% af gravene er brandgrave, mens disse i den foregående periode kun udgjorde få promille i forhold til skeletgravene. Når man alligevel stadig kobler perioden på ældre bronzealder, så skyldes det, at en væsentlig del af den tidligere gravskik levede videre, selv om liget nu blev brændt, nemlig at gravene stadig havde samme størrelse, og at der stadig var rige gravgaver. Her er Skallerup-graven typisk for denne overgangstid. Det har været en ret stor gravhøj, beliggende på toppen af en bakke. Centralgraven er endog usædvanlig stor, og består af en 4 m lang og 1 m bred plankekiste, beliggende i en tæt pakning af store sten. Af gravgaver var nedlagt en guldarmring, et grebtungesværd, ragekniv, pincet og uldtøj, alt sammen svøbt ind i et koskind. Ved siden af blev kedelvognen placeret, og i den fandt man de brændte rester af den gravlagte.

Før dette fund kendte man fra Skåne et understel med hjul til en lignende kedelvogn, som blev fundet af nogle drenge, da de i 1856 legede med småbåde i en vandfyldt tørvegrav lidt nord for Ystad. Denne kedelvogn kunne straks rekonstrueres, ved hjælp af et gravfund, som var kommet frem i 1843 ved Peccatel i Mecklenburg, sammen med gravgaver fra præcis samme periode som Skallerupvognen. Hermed kendes tre kedelvogne indenfor det klart afgrænsede sydskandinaviske område. Uden for dette kendes kun to lignende vogne fra henholdsvis Sydvestböhmen og Ungarn, hvor typen iøvrigt også optræder senere i en udgave af brændt ler. På trods af den klare koncentration af tre tidlige kedelvogne i Sydskandinavien, vil de fleste hævde, at fabrikationsstedet har været i Mellemeuropa. Det turde modsiges af, at ingen af de to mellemeuropæiske eksemplarer er ældre end ca. 1200 f.Kr. – men her indvendes det, at der måske har været ældre typer, som bare ikke er fundet endnu! Grunden til denne hårdnakkethed skyldes, at kedlerne er fremstillet af hamret bronzeblik, og den teknik er helt klart kommet fra Grækenland og op i Europa. Det ses for eksempel ved at græsk krigerudstyr af bronzeblik, bestående af

kyras, benskinner og hjelm blev efterlignet af bronzesmede i Mellemeuropa, som også benyttede den nylærte teknik til at fremstille bronzekopper af en type, der er fundet herhjemme som klare importgenstande. Spørgsmålet er nu: Har vi været for dumme til at lære den teknik, som andre i Europa hurtigt lærte at mestre til fuldkommenhed? Det virker ærlig talt som en meget flad floskel om, at jo længere man var borte fra de „store" kulturer, jo mere lå man nær grænsen til evnesvaghed. Det burde være et synspunkt, som var uddød med de grækere og romere, der betragtede „barbarerne" nordpå således. I tilfældet her er der endda mulighed for at mene, at der herhjemme blev hamret bronzeskåle allerede i tiden 1500-1400 f.Kr. – Det antyder et bronzekar fra en grav ved Østermarie på Bornholm, for karret er ganske simpelt enestående: Det ligner slet ikke andre hamrede bronzekar fra hele Europa, end ikke fra Grækenland. Derimod ligner det en række træskåle, som kun er fundet i danske egekistegrave. Der skulle således teknisk intet være til hinder for, at de tre sydskandinaviske kedelvogne er fremstillet inden for vort eget område, og smådetaljer som fuglefigurerne, som er inspireret fra Mellemeuropa, udelukker ikke denne mulighed.

Da Skallerup-vognen blev fundet var der straks teorier fremme om, at den nok havde været til berusende drikke, og at den meget bekvemt kunne køres rundt på bordet fra mand til mand. Denne teori, som stadig vinder yndest hos mange, er opstået på grund af to tilfældige idéer. Den ene har været en næsten utilgivelig sammenligning med skik og brug i bedre hjem på fundtidspunktet i 1890'erne, hvor man samledes om punchebollen ved bordet. Den anden idé udsprang af teorien om kedelvognens sydlige oprindelse, og så så man den straks fyldt op med vin fra Middelhavs-landene. Så er der mere sandsynlig klang over den tolkning, som fremkom endnu før, i forbindelse med kedelvognen fra Mecklenburg. Den blev sammenlignet med billeder på nogle senere græske mønter fra Krannon i Thessalien (ca. 300 f.Kr.), hvortil der knyttede sig den beretning, at beboerne i Krannon, som var agerbrugere, udførte en ceremoni, når det havde været tørke så længe, at afgrøderne var truet: De satte en metalkedel på en vogn, hvorefter de kørte den omkring i procession og slog på kedlen, så den klang ligesom torden og plaskende regn, og på denne måde anråbte de guderne om regn.

Denne forklaring kunne synes rimelig for Skallerup-vognen og dens slægtninge, der alle er som skabt til at modtage vand, og langs randen på Skallerup-vognen hænger en række små knivformede vedhæng, der kan rasle og klirre mod kummen som lyden af regn, når

vognen kører. Der er dog også fremsat endnu en tolkning, som er mere kuriøs end overbevisende. Den bygger på Bibelens beskrivelse af Salomos tempeludstyr, hvortil der også hørte store metalkar på hjul, som blev brugt til at vaske offerdyrene i. Disse kedelvogne kan nærmere sammenlignes med fund fra Cypern, som ikke ligner de europæiske kedelvogne særlig meget, selv om dateringen er den samme. Det er den også på en stor kedel med trefod, som er fundet i det mykenske palads Tiryns sammen med to grebtungesværd, og her er der raslevedhæng som på Skallerup-kedlen, men dog på trefoden under kedlen. Flere af disse raslevedhæng er fugleformede, og er klart inspireret nordfra.

Hvad angår Skallerup-vognen og dens slægtninge, så ligger fundene på Europakortet med en drejning mod øst. Det er derfor underligt, at disse kedelvogne ikke har været sammenlignet med bronzealderens Veda-tekster fra Indien: „Kør din vogn fuld af vand ud iblandt os ... med raslen og med brøl(torden)". Teksten er en hyldest til regnguden Parjanya, der som en vognkusk kører over himlen med torden, og vælter regntønden ned over markerne, og i den sammenhæng svarer han til den slaviske gud Perkuna.

Tolkningen af kedelvognen som en regnvogn placerer den som et modstykke til den ældre solvogn. Klimatisk er det blevet påpeget, at solvognen blev fremstillet i en relativt regnfuld periode, mens regnvognen først kom til efter et markant klimaskift, som førte mere tørke med sig. Egentlig er det en ret besnærende teori, hvis dateringen af klimaskiftet holder stik, for samtidig begyndte man i højere grad at henlægge ofre i moserne – til vandguderne. I landbrug er både væde og tørke katastrofal, hvis det bliver over for lang tid. Herom fortæller et fund fra Berlin–Lichterfelde, hvor man med stor klarhed kan konstatere, at en stor indhegnet landsby, som dækkede mere end 3 ha, simpelthen blev forladt, da den største og vigtigste brønd tørrede ud. Herefter blev brønden, som var konstrueret af en nedgravet udhulet træstamme, fyldt op med lerkar af så fornem kvalitet, at det måtte være en offerhandling – en bøn om vand.

Store kedler kom til at spille en fremtrædende rolle i kulten i lang tid fremover, og markerer sig i nordiske fund fra sen bronzealder og tidlig jernalder. I de fleste tilfælde synes de at være sat på et trefodet understel – lige som den store kedel fra Tiryns, som var samtidig med Skallerup-vognen. Det, som gør sagen særlig interessant er, at kedler på tre fødder synes at være opstået så langt borte som i Kina, eller måske på de sydrussiske stepper. Herom beretter teksten „Tso-Chuan", som opregner værker, produceret i „fjerne egne" og en gave

bestående af bronze fra „de ni fårehyrders land" til den halvt legendariske Hsia – kejser, Chi, som skulle have levet omkring 2000 f.Kr. Ifølge legenden støbte de ni fårehyrder metallet om til ni magiske kedler på trefødder.

Der er fundet trebenede bronzekedler fra den tidligste metalkultur i Kina, og tilmed kendes trebenede lerkar endnu tidligere, altså samtidig med legendens datering for historien om de ni fårehyrder fra de russiske stepper. Fårehyrderne, som rimeligvis repræsenterer hver sin stamme, er blevet placeret i den sydsibiriske Andronovo-kultur af kineserne, og disse bronzealderfolk har muligvis også formidlet billedskriften, som er forbløffende ens både i Mellemøsten og i Kina.

Den sydsibiriske bronzealderkultur, Andronovo, overtog et kulturområde, som tidligere var befolket af mongoler, mens de selv var europæisk type. De drog fordel af den klimatiske overgang fra Subboreal til subatlantisk klima, som betød en forbedring i levevis. Tidligere levede områdets folk mest i floddalene, men nu blev det muligt at udnytte hele steppeområdet, dels til kreaturgræsning, dels til kornbyrkning. Det betød, at man kunne holde dobbelt så mange køer, og at man begyndte at holde dyrene inde om vinteren. Den heraf følgende rigdom gav sig også udtryk i udprægede individuelle grave, som en modsætning til tidligere tiders fællesgrave, samt i en organisering af gravplyndringer, som ligeledes vidner om en forøget privat ejendomsret. Kulturens grave vidner endvidere om, at kvinder undertiden blev ombragt ved mandens død, så de kom i samme grav. Et samtidigt eksempel på dette fra Grødeby ved Åker på Bornholm, hvor en kvinde lå mod vest og en mand mod øst, adskilt af en sandstensplade, er blevet tolket som tegn på eksistensen af ægteskabelige parforhold – ja, det tør antydes. Før da kendes der tilfælde af mand og kvinde i samme grav indenfor stridsøksekulturen i yngre stenalder.

Andronovo-gravene udviser også et andet særtræk, som er bemærket af arkæologen og etnografen Mikhail Gryaznov: Der er næsten aldrig grave til småbørn, og i to tilfælde har disse fået en gravplads for sig selv. Her sammenligner Gryaznov med lokalbefolkningen i dag i dalene ved Ulchi og Amur, hvor ligene af småbørn hænges i træerne i stedet for at få en begravelse. Hver familie her har et træ til dette formål. Hvis et barn dør inden det bliver et år gammelt, vender det tilbage til familietræet. Man syr fuglevinger bag på det lille barnelig, som i en kiste bindes til træet, foruden at det med en snor forbindes med moderens hånd. Denne snor brydes, og barnesjælen sætter sig som en fugl i trækronen, og denne fugl vender tilbage til

moderen, i form af en ny graviditet. Der er næppe megen tvivl om, at denne forestilling er oprindelsen til historien om storken som børnebringer, og til historien om Marias undfangelse, som altid vises med en due fra himlen, skønt dette slet ikke omtales i Bibelen.

I øst fortrænges Andronovo-kulturen i det 13. århundrede f.Kr. af Karasuk-kulturen, som ikke egentlig er et nyt folk, men som indfører en ny økonomi, som konsekvens af det anførte klimatiske skift, fra fastboende agerbrugskultur til en halv-nomade tilværelse. Det kunne for nogle virke som et skift fra et højere til et lavere kulturtrin, men faktisk er det omvendt. I den ny økonomi forlades vinterkvarteret så snart forårsarbejdet i markerne er omme. Derefter trækker man til bjergene eller til det åbne steppeland med sine får og køer, hvorefter man vender hjem til høsten i efteråret. En nyhed er, at en fjerdedel af husdyrene er heste. Igennem et par hundrede år har man redet på dem, og steppe-folkene er således verdens første rytterfolk. Det at ride på heste er ikke bare noget, som opstår af sig selv. Det er ganske simpelt livsfarligt for uøvede at indlade sig på den idræt, men at kunsten alligevel opstod må skyldes de nye forhold, som tillod kreaturhold på store steppeområder, og her var hesten vigtig for at holde opsyn med flokken.

På gravpladserne begyndte hesten også at komme med. Gravene bestod af store høje – undtagen om vinteren, hvor man ikke kunne grave højmateriale op, men i stedet byggede en slags gravhuse til de døde. Når det kan konstateres, at gravhuse forekommer på samme tid i Danmark, Nordtyskland og Holland, kunne teorien om vinterbegravelser synes besnærende – især da et tidligt hus, som er fundet under en dansk gravhøj er ganske tomt, mens højen har en veletableret centralgrav. – Det tyder på en midlertidig vinter-begravelse og en senere ændring til normal-begravelse.

Karasuk-husene lignede iøvrigt ikke vore hjemlige – de havde et gulvplan, som var stærkt forsænket, og taget, som derfor hvilede på jorden, var pyramideformet og dækket med græstørv, så det næsten lignede en gravhøj. Indgangen var midt i taget, gennem lyren, eller skorstenen, hvis man foretrækker det udtryk. Det gør nyere forskere, som her søger oprindelsen til julemanden, der som bekendt går ned gennem skorstenen. Disse forskere har hæftet sig ved, at hollandske immigranter i USA, der i høj grad var ophavsmænd til myten om julemanden, som de kaldte Santa Claus, ikke nævnte noget om, at han gik ned gennem skorstenen, eller at han brugte rensdyr. Det nævnte derimod Clement Mark Moore i begyndelsen af 1820'erne, og forbilledet var utvetydigt hentet hos sibiriske folkeslag, som længe

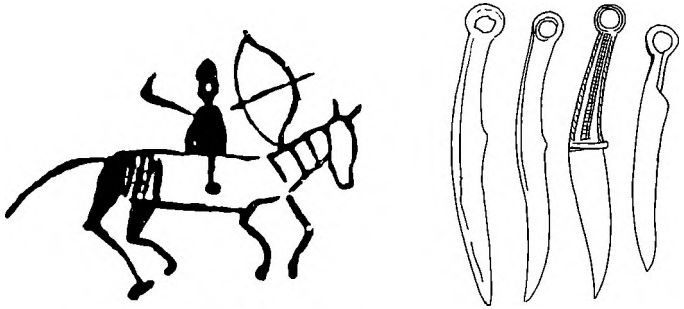

En helleristning fra Ladak i Sydrusland viser en af de tidligere ryttere, ca. 1200 f.Kr. Rytterfolkenes knive var forbløffende ens indenfor et stort område. Fra venstre mod højre: Anyang i Kina, Ordos ved Kina, Sydsibirien og Snoldelev i Danmark. De asiatiske knive er fra ca. 1200-1000 f.Kr., den danske fra ca. 1100-900 f.Kr.

levede med Karasuk-traditionerne i behold. Her var nemlig billeder af folk, som red eller kørte med rensdyr, og de gik ind i husene gennem skorstenen. Myten om at de fløj gennem luften med deres rensdyrspand forklares nøgternt med, at de spiste fluesvamp som euforiserende stof, og derved fik de følelsen af at flyve.

Traditionen om julemanden stammer utvivlsomt fra Karasuk-kulturen, og fra samme hold er der vidnesbyrd om fjernkontakter af ret så store dimensioner. Genstanden, som vidner om disse fjerne kontakter, er dog ganske lille, idet det er en kniv med blødt svunget skær. Ofte er skaftet gennembrudt, og det kan være afsluttet i en ring, så kniven kan have været ophængt. Knive af den type brugtes i Kina, og her er der fundet så mange, at de er blevet tolket som en „penge"-enhed – ikke mindst fordi de første kinesiske penge var udformet som knive. Fra kinesisk side er det blevet fremsat, at denne mulige pengeenhed især vandt indpas i Sydsibirien og Centralasien. Her er der rent faktisk fundet en mængde knive af denne art, og der er blevet indført støbetekniske lettelser for at reproducere dem bedst og hurtigst muligt. Normalt støbte man bronzer i fast form af sten, men knivene blev let og hurtigt reproducerede i todelte forme af ler. Knivene spredtes over et enormt område og i anseelig mængde. Herhjemme havde vi sådanne knive med gennembrudt skaft allerede før 1400 f.Kr., og godt hundrede år senere havde ægyptiske bronzesværd samme specielle træk. Da knive med gennembrudt skaft ofte findes i forbindelse med urnegrave i Mellemeuropa, kaldes de her „Urnemarkknive", men de kommer oprindelig langt østfra, og mange af

dem har en ring til ophængning for enden af skaftet. Herhjemme ses den type først fuldt udviklet efter 1100 e.Kr., og regnes her for at være et lån fra det slaviske Oder-område. Således fremgår det af H. Thranes disputats fra 1975; men at hele historien ikke er taget med, fremgår af indledningen, som klart afstår fra at behandle de østlige fund.

Foruden det meget vigtige element vedrørende knivene, som også er fundet helt nede i Grækenland, så er der i nævnte disputats eksempler på hesteudstyr af tidlig type, som må vidne om spredning af en form for rytteri, uden at dette defineres nærmere. Her er de gamle kinesiske kilder mere meddelsomme. De kalder rytterfolkene for Hsien-yu, Hsun – yu eller Huen-yu, alt efter skrifttegnenes udtale, og ifølge skrifteksperter har dagligtalen lydt: „Kim-mior" om disse rytterfolk, som i vesten fik deres navn udtalt som: „kimmerier", skønt de på deres eget indoeuropæiske sprog betegnede sig som: „kentum". Det sidste er interessant, fordi græske opdagelsesrejsende i det nordlige sortehavs-område kaldte dem for: „kentaurer", og forestillede sig, at de var sammenvoksede med hesten – en forestilling, som senere indianerne i Sydamerika delte med dem, da de så de første ryttere – kentaurer.

I en bog, der hedder *Menneskehedens ældste historie,* og som blev udgivet i 1952, markedsførtes samme negligerende synspunkt, som i den 23 år senere disputats: „Fra Sibirien kender man ingen spor af ældre kulturer, og af klimatiske grunde kan man næppe vente at finde nogen"; men i dag må vi tværtimod regne med, at fundene fra Sydsibirien har haft en ret afgørende betydning for kulturudviklingen vestpå, og det ikke bare i et spørgsmål om små knive.

I en gravhøj ved Lødderup på Mors er der fundet tre bronzeplader, 6-8 cm i diameter, sammen med sværd og andre sager fra tiden 1400-1100 f.Kr., og ganske tilsvarende plader, som har hørt til hesteudstyr, er fundet i grave ved Malyj Mys nær Tomsk i Vestsibirien, sammen med knive og andet, som er typisk for Karasuk-kulturen. Andre steder i Europa er der fundet samtidige eksempler på Karasuk-lignende hesteudstyr, og kun i ét tilfælde er der fundet et bid til hestens mund, ellers er der kun fundet de runde rembeslag og parerstængerne, som bidet har været fastgjort til. Parerstængerne sad på hver side af hestens mund, og forhindrede at bidet blev trukket ud af munden – en funktion som i dag udgøres af trenseringene – og bidet har nok normalt været udfærdiget af flettet læder. Det er en tilpas smidig løsning, i ordets mest bogstavelige forstand, og det forhindrer den mulighed for forgiftning, som der vil være i forbindelse med et bid af bronze.

Der er tegn på, at de driftige rytterfolk i Karasuk-kulturen red mod vest. Tilsyneladende blev de presset fra øst. Selv var de af europæisk type, men på deres gravpladser dukker mongolske kranier op, og det har givet anledning til teorier om, at kineserne er draget ind i deres område og måske længere mod vest. Ganske vist er det, bortset fra kranieformerne, svært at påvise arkæologisk, men det er påfaldende, at skindhuer fra Noin Ula nær Kina næsten til mindste detalje ligner en skindhue fra saltminerne ved Hallstatt i Østrig. Det karakteristiske ved Hallstatt-huen, som forbinder den med de kinesiske former, er en høj puld og klapper, som pænt afrundet går ned over ørerne.

Karasuk-kulturens kontakt med områderne mod vest gik dels direkte mod nordvest, via slaverne, til vore kyster, dels via Tømmergravskulturen. Sidsnævnte kultur, som vel hyppigst er blevet forbundet med kinesernes kimmerier, er arkæologisk blevet C 14 dateret til en lang levetid, som kalibreret dækker tiden fra o. 2000 til 850 f.Kr. Mest interessant er nok, at lagene fra o. 1100 f.Kr. indeholder knogler, hvoraf 12% er af hest. Hyppigste knoglefund var dog af hund, som udgjorde 36,5%, hvilket måske skyldes, at man havde jagthunde, og jagtvildtet udgjorde 12%; får og geder udgjorde 27,5%, mens resten af knoglerne var fra kvæg: 12%.

Tømmergravskulturen ekspanderede mod vest, det er velkendt. Derimod er det mindre kendt, at den også udvidede sig mod øst, men det var tilfældet, og kan påvises arkæologisk. Det var samtidig med, at kineserne drog ind i Karasuk-området fra den anden side, så i det nylig frugtbargjorte område var der ikke blot de positive udviklingsmønstre, som førte til rytteriets udvikling, men også en eksplosiv befolkningsudvikling, som ikke kunne rummes lokalt. Kina var for højt udviklet til at ville modtage det nye befolkningsoverskud, som hermed kun var henvist til at drage mod vest, og det gjorde de. Herefter er det muligt at kalde dem tømmergravsfolk, kimmerier eller kentaurer. Hvor de havnede, viser de arkæologiske fund, som kun vidner om ét markant skift i Europa – nemlig i Rumænien.

Her havde man haft en meget smuk keramik-tradition, kaldet Monterou, men den blev brat afbrudt af en meget grov keramik, som på urnegravpladserne kaldes „Noua". Intet andet sted i Europa skete så stor en omvæltning, og Noua-kulturen knyttes til en ekspansiv gren af Tømmergravkulturen, kaldet Sabatinovka, som med kalibrerede C 14 dateringer hører hjemme i perioden 1650-1450 f.Kr. Her finder vi også hesteudstyr og grebtungesværd, foruden mellemeuropæiske bronzeblikkopper, som for eksempel findes tilsvarende i en grav fra Caka i Vestslovakiet. Denne grav var rent faktisk en russisk

tømmergrav på vestlig grund, men den indeholdt mykensk inspireret krigerudstyr med kyras etc.

At de ny øst-impulser ikke foregik helt fredeligt viser også depotfundene i Rumænien, hvoraf der var mere end 80 fra 14. årh. f.Kr., mens området for depotfundene udvides i det følgende århundrede med ialt 20.000 bronzer, og kun fem af disse depoter vejer tilsammen fire tons, hvilket er det samme som vægten af samtlige depotfund fra den forudgående periode tilsammen. Sådanne værdifulde depotfund vidner om ufredstider, for det kan ikke være religiøse ofringer alt sammen. Til sammenligning kan jo nævnes de mange nedgravede skatte fra svenskekrigenes tid herhjemme. I de ældste af disse rumænske depoter er der også sydrussiske knive med gennembrudt skaft og rester af Noua-keramik, som vidner om tilstedeværelse af folk derfra.

Den sydrussiske indvandring i Rumænien synes efterhånden at udvikle sig til et pres på Bulgarien. Antagelig er det de sydrussiske rytterfolk, thrakerne, som trænger igennem. Thrakerne, som siden da udgjorde Bulgariens grundlæggende befolkningselement, var allierede med kimmerierne, og rideudstyr fra bronzealderen, som er fundet i Europa, betegnes ofte som „thrako-kimmerisk". Hesteudstyr fra den her beskrevne tidlige periode er fundet i et ret stort spredningsområde, som dækker Tjekkoslovakiet, Schweiz, Ungarn og Tyskland, og som allerede nævnt er der et enkelt fund fra Danmark. Fundene vidner ikke ubetinget om ridning, for det kan være udstyr til vognheste. Fundene betyder heller ikke nødvendigvis, at thrako-kimmerier spredes nordpå. Der er også mulighed for, at deres rytteri har haft en afsmittende virkning.

Derimod er der ingen tvivl om, at folk fra Bulgarien drog hærgende ind i Lilleasien i tiden omkring og kort efter 1200 f.Kr. Deres keramik er fundet i Troja, som de ødelagde og besatte, 100 år efter at de græske mykenere havde gjort det samme. Lerkarrene er karakteristiske lokale typer, som ubetinget hørte hjemme i Bulgarien og Rumænien, så deres tilstedeværelse i Troja taler sit tydelige sprog om en erobring. Et karakteristisk dekorativt element på disse lerkar er dog noget mere udbredt, når også bronzedekorationer tages med. Det er en række af koncentriske cirkler, som forbindes med skrå linier, og samme ornament kendes over store dele af Europa på denne tid, også i Danmark, men her kun på Bornholm. Hvor meget der kan udledes heraf, er uvist, men givetvis vidner det om meget nære forbindelse mellem folkeslag, som levede langt fra hinanden.

Folk fra Bulgarien drog også videre ind i Lilleasien, hvor de var hovedstyrken ved ødelæggelsen af hittitterriget. De blev i området,

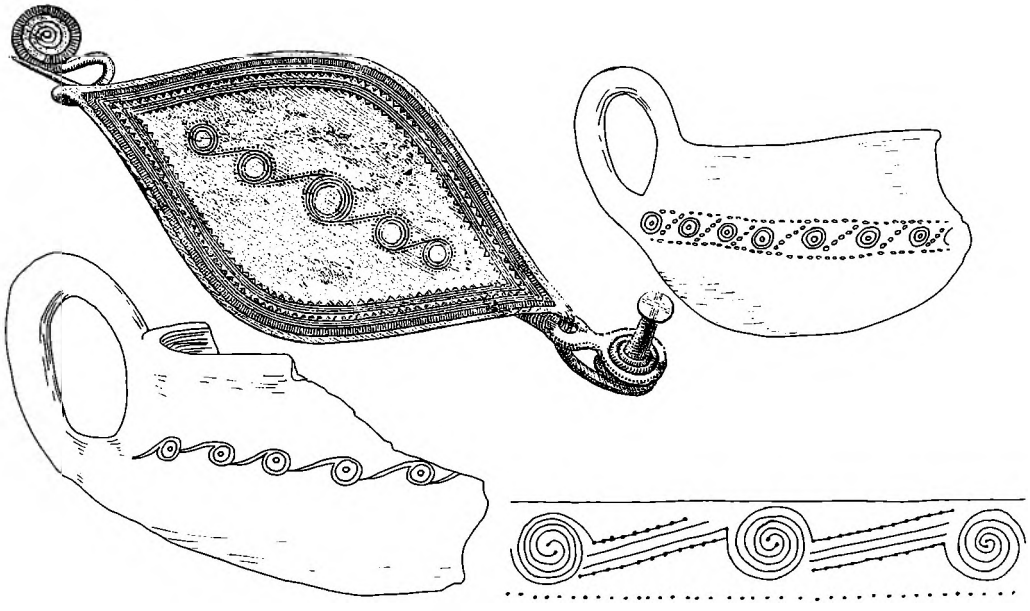

En særlig dekoration forekom i store dele af Europa o. 1200-1100 f.Kr. Øv. tv.: Bronzespænde fra Lousgård på Bornholm. Ned. th.: På bronzearmring fra Gučevo i Jugoslavien. Øv. th.: Lerkar fra Babadag i Rumænien, fremstillet af indvandrede rytterfolk fra Sydrusland. Ned. tv.: Lerkar fra Troja i Lilleasien, da rytterfolkene havde ødelagt byen.

hvor de i århundrederne frem blev kaldt for frygier, men faktisk var de stadig thraker. Hermed er vi pludselig tilbage ved begivenhederne omkring søfolkene, der utvivlsomt har indeholdt et stærkt element af thrakere, som igen kan føres tilbage til de sydrussiske stepper. Da de ødelagde hittitternes hovedstad Hattusas var de sikkert i følge med andre europæere, som siden fulgte med til søslaget ved Ægypten, hvis ellers tidens kilder kan tages for troende. I Hattusas har man fundet nåle med vaseformet hoved, og disse nåle hører ikke hjemme i Thrakien, men i Donau-området.

Da hittitterriget blev ødelagt blev der også brudt et monopol, mener mange forskere, nemlig jern-monopolet, og herefter spredes kendskabet til jerntilvirkning både indenfor Middelhavs-kulturerne og i bronzealderkulturerne i Europa. Det har længe været et fastslået dogme, at hittitterne tog monopol på hemmelighederne ved jernfremstilling, og kun lod jerngenstande slippe ud som diplomatiske gaver ved særlige lejligheder, og som et eksempel bruges en jernkniv, som

blev fundet i Tutanchamons (1334-1325 f.Kr.) grav. – Men det er et meget stort spørgsmål, om denne teori holder. Allerede fra omkring 1600 f.Kr. (kalibreret C 14 datering) har man en syl af jern fra Bargeroosterveld nær Assen i Holland, og fra samme tid er en skinne af jern blev brugt i bunden af et fartøj fra North Ferriby i England – hvor dette jern så er kommet fra? – Næppe fra Lilleasien. Der er også tidlige eksempler på jern fra stepperne i Sydrusland, og det lader snarere til, at jern-spredningen fulgte spredningen af folk derfra. Senere græske historikere tilskriver opfindelsen af blæsebælge til skyteren Anacharsis fra Sydrusland, og blæsebælge er yderst vigtige til jernudvinding. Ganske vist kendes blæsebælge på ægyptiske afbildninger af bronzestøbning temmelig tidligt, men det er meget primitive blæsebælge, og det lader til at steppefolkene har opfundet en forbedret type. Bronze smelter ved ca. 1000 grader, mens jern skal op på 200 grader mere for at opnå den smeltetemperatur, som er nødvendig for udvinding. Hertil behøves ganske gode blæsebælge, og det virker meget naturligt, at de kan have været udviklet på stepperne, hvor meget forråd fragtedes i lædersække. Således synes det også musikhistorisk påvist, at sækkepiben blev opfundet af steppe-folkene.

Det ældste jern, der er fundet i Danmark, er en lille del af et knivblad, som stammer fra en grav fra tiden 1400-1100 f.Kr. Det lå i en grav ved Grødeby nær Åker på Bornholm, hvor der også blev fundet en kniv med gennembrudt skaft, og den dobbeltkiste til mand og kvinde, som allerede er omtalt i forbindelse med de sydrussiske gravformer. Fra samme tid kendes et jernsværd fra Rumænien. Fra perioden efter 1100 f.Kr. kendes en jernnål fra en grav på Møn, samt to rageknive af bronze, som har indlagte bølgebånd af jerntråd. De stammer fra brandgrave ved Keldby på Møn og Vedsted nær Hadersley. Her er ingen tvivl om inspirationskilden, for dekorativ indlægning af jern i bronze er på denne tid kun kendt inden for Kubankulturen i Kaukasus, og den tilhører gruppen af de sydrussiske steppefolk.

Det er klart fastslået, at steppefolkene slog sig ned i Rumænien, og at de satte bevægelser i gang, der medvirkede til den eksisterende uro i Middelhavs-området, som åbnede vej for søfolkene. Rytterfolk med tilknytning til steppefolkene kan i den følgende tid påvises i det nordlige Balkan-område, men tilsyneladende trængte impulserne også nordpå, helt inden for vore grænser. Når steppefolkene trængte ind i Europa, fulgte de en snæver rute, kaldet steppekorridoren, og de havde to muligheder for at trænge frem: enten fulgte de Sortehavets kyst ned til Bulgarien, hvor de eventuelt kunne bøje af mod vest, for

blot at blive fastlåst i Ungarn, som er stærkt bjergomkranset – eller de kunne gå nord om Karpaterne, ind i det slaviske område, for derfra (i det nuværende Polen) at bevæge sig videre frem gennem Tyskland, Danmark, Holland etc. Således lader det til, at bevægelserne er gået ved optakten til yngre bronzealder, som således også bliver optakten til rytteriet og til jernalderen.

4: Begyndelsen på yngre bronzealder, 1100 – 900 f.Kr.

Som allerede nævnt var det ægyptiske rige i opløsning. Invasionstropper blev ganske vist slået, men kun i kraft af lejetropper, og disse aflønnedes med jord, og således kom ægyptens jord langsomt på fremmede hænder. Ydermere overtog præsteskabet efterhånden den faktiske magt i landet. Det svarer til hvis embedsmænd i den offentlige administration i dag påberåbte sig den egentlige magt frem for de folkevalgte politikere. Det sker naturligvis ikke nu – men historien kender sådanne eksempler, som da Pipin spurgte paven, om ikke han burde få den officielle magt i Frankrig, da han i forvejen som hofmester besad den egentlige magt. Resultat: han blev konge år 751. På samme måde manipulerede Hrihor, som overtog magten efter den sidste Ramses-farao år 1090 f.Kr. Han lod et orakel udråbe sig, skønt han derved brød sin egen kompetence, for som ypperstepræst var han selv orakel. Således druknede Ægyptens tidligere storhed i fup og fiduser.

Samtidig var det en kendsgerning, at de havde måtte slippe taget i Syrien og Palæstina, og herved opstod en ny stat, Israel. Her blev den første del af Bibelen forfattet på denne tid – nemlig de første fire Mose-bøger, der starter med skabelsen og slutter med Moseloven. Den er blandt andet blevet brugt til at forklare en del af tidens fundne offerdyr: „Derefter skal han slagte folkets synde-offerbuk, bære dens blod inden for forhænget og gøre med det som med tyrens blod, stænke det på sonedækket og foran sonedækket. Således skal han skaffe helligdommen soning for israelitternes urenhed og alle deres overtrædelser, alle deres synder".

I Grækenland var den forfinede mykenske storkultur helt borte. Historikere mener, at et folk, kaldet dorerne, overtog arenaen, men arkæologisk kan de slet ikke påvises, medmindre man kalder dem thrakere. I den ny tid kom et kunstnerisk dødvande, manifesteret af bølgelinier, streger, firkanter og koncentriske cirkler, malet på lerkar. Det virker meget asketisk i forhold til områdets tidligere frie kunst, og

kunne skyldes påvirkning fra bronzealderfolk mod nord. Her er det nemlig typisk, at fri kunst er underlagt en meget stram doktrin, som kan sammenlignes med Bibelens Moselov: „Du må ikke gøre dig noget udskåret billede eller noget afbillede af det, som er oppe i himmelen eller nede på jorden eller i vandet under jorden."

Så stramt virkede kunstneriske restriktioner ikke alle steder, og derfor har vi f.eks. en stribe relieffer fra Tell Halaf i Nordsyrien – blandt andet med gengivelsen af en rytter med hjelm og rundt skjold og en pisk til at drive på hesten i stedet for sporer. Lignende rytterbilleder er fundet i bronze i Kuban-området ved Kaukasus og i Amlach i Iran, foruden i Luristan, som oprindelig var en selvstændig stat, på grænsen mellem Iran og Irak. Den yngre bronzealders luristanere synes at være en gren af thrako-kimmerierne, og de opdrættede fremragende rideheste, som blev eksporteret til nabolandene.

Rytterne fra stepperne vinder stadig stærkere frem, og præger f.eks. gravpladsen Siyalk i Iran, hvor der er fundet mængder af parerstænger og bid til ridehester, sammen med schamanistisk afværgende amuletter og bjælder. Cylindersegl fra gravene viser rytterne selv, og de er iført knækorte ternede bukser – verdens første egentlige bukser. Selvfølgelig blev bukserne opfundet af rytterfolkene, for hvordan skulle de ride, og samtidig holde varmen, i tidligere tiders omviklede kjortel? At folkene fra Siyalk-gravpladsen kom fra stepperne ses af deres økser og pilespidser, som er af steppe-type. Endvidere havde de store bronzekedler på trefods-stativer. Datering: 1000-900 f.Kr.

Hesteudstyr af samme type findes stadig i Europa, i Ungarn og Balkan, samt i Schweiz, Tyskland og Danmark, ikke længere mod vest. Andre udtryk for påvirkninger fra stepperne er som allerede nævnt indlagt jernornamenter, og det er et spørgsmål om ikke man må regne med, at såvel rytterne selv som metalhåndværkerne fra stepperne var på vandring. Vidnesbyrd herom synes en ny type kunsthåndværk at afspejle. Kaukasusbronzestøberne var eminente til at lave dyrebilleder, og ikke mindst tyre, og et tyrehoved på en rageknive, som er fundet i en brandgrav ved Vetterslev på Midtsjælland, er foreløbig det ældste kendte eksempel på påvirkning fra kunsten i Kaukasus og Iran.

Ellers var der ikke ligefrem nød på det kunstneriske område, for i Sydskandinavien blomstrede den mest rivende kunstudvikling, som overhovedet kendes fra den tids Europa. Det er egentlig forbløffende, at her, hvor alle råstoffer skulle skaffes udefra, trivedes den mest suveræne håndtering af bronzen. Grevensvænge-figurerne, hvis akrobat-piger allerede er omtalt, er fra denne tid. Herfra var også et par

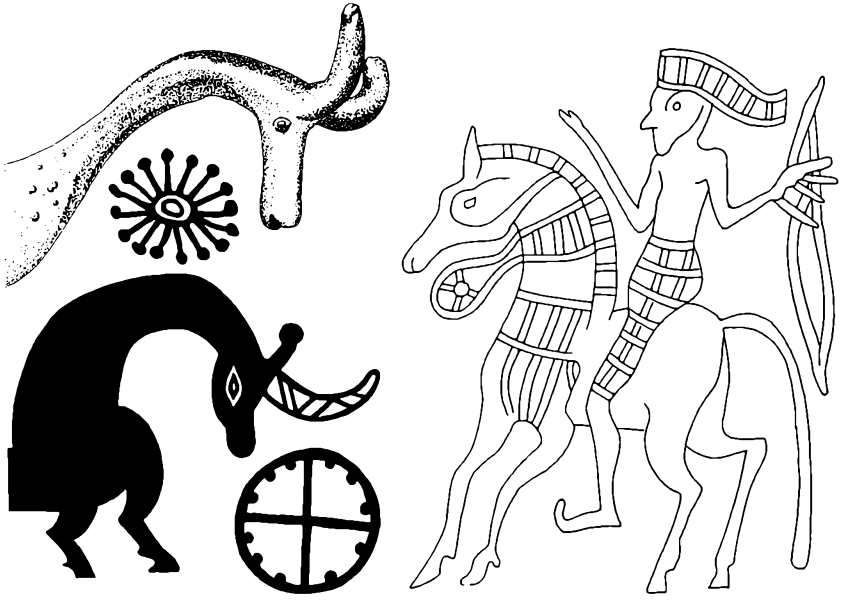

Tyrehovedet af bronze fra Vetterslev på Midtsjælland er påvirket af kunsten fra Kaukasus og Iran, ca. 1100-900 f.Kr. Beslægtede tyrebilleder er malet på lerkar fra Siyalk i Iran. Den bukseklædte rytter er fra en seglcylinder fra Siyalk-gravpladsen, ca. 1000-900 f.Kr. (Tegning: S.N.-K.)

mandsfigurer, som havde hjelm med flot svungne horn. Samme hjelme ses på et par små skånske bronzehoveder, og på Sjælland er der fundet to rigtige hjelme af den slags samt et løst horn til en tredie. Skønt hjelmene er af hamret bronzeblik, er de fremstillet lokalt, og hornene er svungne ligesom lurerne, der også er en ren sydskandinavisk produktion.

Billeder blev ikke blot hugget på klipper og stenblokke som helleristninger, men også punslet på små rageknive af bronze. Især er det skibe, som ses, men også en række af slanger. For eksempel kan en flot bølget slange svæve i luften over et skib, og i et tilfælde har en slange hoved i begge ender, ligesom den kinesiske himmelslange, så tanker om østlige inspiration igen melder sig. Det samme gælder et par „slangeheste", som nærmere må betegnes som drager, for de igner mest de tidligste billeder af drager fra Kina og fra stepperne. De er vendt mod hinanden, som om de kæmper, og det er et par heste på en bronzekam også. En samtidig hestekamp ses på en guldskive

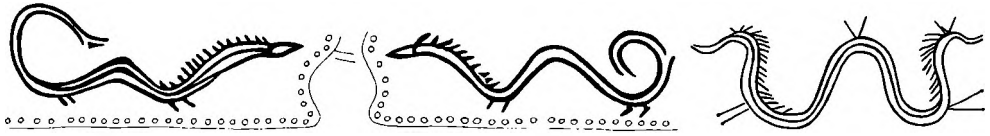

To modstillede dragter og en dobbeltdragte, fra jyske rageknive, ca. 1100-900 f.Kr. (Tegning: S.N.-K.)

fra Ottlaka i Siebenbürgen, men det er ikke herfra inspirationen er kommet, for hestekampen ses også på en flere hundrede år ældre helleristning i en grav ved Kivik i Skåne, og den er samtidig med det første hesteudstyr herhjemme af sydrussiske type. Hestekamp var i senere tid en stor folkeforlystelse, og ses gengivet flere gange jernalderen igennem. Det seneste danske billede af en hestekamp er på et kalkmaleri fra 1500-tallet, og i Norge og på Island holdt skikken sig næsten helt op til vor tid.

De mange eksempler på heste i kunsten, og de tilsyneladende østlige påvirkninger fra rytterfolk kunne let tolkes som noget nær en invasion, men intet tyder på omvæltninger. Tværtimod vidner fundene, og det er mest gravfund, om en stabil indre udvikling. Overgangen til at brænde de døde er nu så klar, at der fra periodens cirka 1000 kendte grave kun er fundet ét eksempel på ubrændt begravelse. De brændte blev sat i en urne, og kun undtagelsesvis fik de en gravhøj. De fleste blev nu gravet ind i syd- eller østsiden af en ældre høj, eller simpelthen i en bakkeskråning. Det sparsomme arrangement blev ikke mere prangende af, at der stadig kom gravgaver med, for det var kun småting, og sværdene var i de fleste tilfælde erstattet af ganske små kopier, på længde med en finger, og i flere tilfælde var der slet ikke gravgaver. På Sjælland var man lidt mere bagud i denne udvikling; der var således flere gravgaver, end i de øvrige egne af landet. Nogle af de mest opsigtsvækkende gravgaver var et par sårhager, som lå i en brandgrav ved Sønderhå – den afdøde må have været en slags kirurg.

Usædvanlig er også fundet af én pilespids med fligede modhager, fra en grav på Bornholm. Det kunne tyde på påvirkning fra rytterfolkene, ligesom også pile i det slaviske område på den anden side af Østersøen tolkes i den retning. Men der kendes kun den ene pilespids fra Danmark. Derimod er der fra en af periodens få højgrave, nær Rågeleje, fundet et pilekogger, men uden pile. Det kan jo være, at

pilene er smeltet om til anden brug, for selv de mindste stykker bronze var værdifulde.

Hvad der imidlertid springer i øjnene er, at en lang række af elementer tyder på påvirkning fra de sydrussiske rytterfolk. Endnu en gang skal de jernindlagte rageknive nævnes, for de kan vitterlig ikke forklares som påvirkninger fra nærmere hold end Kaukasus-området. Der findes ganske vist bronzer fra det øvrige Europa med jernindlægning, men de er alle et par hundrede år senere! Selv om det er et lille træk, så må det ikke overses, for en så anderledes teknik, som at smede jern i stedet for at støbe bronze, opstår ikke spontant. Det er overvejende sandsynligt, at håndværkere fra Kaukasus simpelthen har været her og lært kunsten videre.

5: De dekorerede

Efter denne start på yngre bronzealder følger den periode, hvor Borremose-folkene levede. Hvad gravene angår fortsatte en stille udvikling, og alle blev nu brændt – undtagen altså de få, som endte i moserne. På dansk område er manden og kvinden fra Borremosen de eneste daterede, som er velbevarede, men der kendes eksempler på menneskeletter fra samme tid i andre moser, og går vi lidt uden for vore egne grænser, kendes der et par andre tilfælde af velbevarede moselig.

Således fandt man i maj 1861 liget af en mand i en mose ved Schwerinsdorf i Nedersachsen, kun lidt syd for Lübecher bugten, og dermed klart indenfor det samlede kulturområde, som hørte med til Sydskandinavien. I dette tilfælde virkede fundet næsten som en regulær begravelse, for manden havde fået en gravgave med: en spydstage med bronzespids på, og den lå helt ind til kroppen, hvor den blev fastholdt af hans venstre arm. Desuden var liget med spyddet viklet pænt ind i en kohud, ligesom i mange af de normale grave. Desværre lader det til, at dette fund ikke længere er bevaret, og det er en skam, for i kraft af den datering, som spydspidsen giver, og et par bemærkelsesværdige detaljer, er dette fund mere spændende end de fleste andre moselig. Usædvanligt var for eksempel, at der på mandens bryst var en tatoveret roset af en form, som slet ikke ligner noget fra sydskandinaviens kunst.

Takket være en pertentlig aftegning, udført af Hajo Frensen, kendes denne tatoverede roset stadig, og herudfra kan et detektivarbejde måske afsløre, hvor manden kom fra, for fremmed må han være. Den dag i dag kan en tatovering ofte sige noget om hvor den er lavet, ved en nøje analyse af den kunstneriske stil. Det benytter politiet sig af, hvis der for eksempel bliver fundet en druknet uden personlige papirer, men med tatoveringer på kroppen, for så kan det undertiden afsløres, hvor i verden og hos hvilken tatovør, dekorationen er udført, og herigennem er der en mulighed for at finde frem til mandens

identitet. Tatoveringsrosetten på Schwerinsdorf-mandens bryst kan ikke være ældre end fra yngre bronzealder, men efter ihærdig søgen findes intet tilsvarende fra noget sted i Nordeuropa, heller ikke længere sydpå, og end ikke i Middelhavs-området. Derimod er der forskellige former for rosetter i orienten, som kan ligne, og nærmest kommer nogle rosetter på bunden af fint dekorerede bronzeskåle fra Luristan ved Iran, som ligger godt 3000 km borte fra Schwerinsdorf, mod østsydøst.

Fortæller dette virkelig, at manden fra mosen ved Schwerinsdorf kom helt fra Luristan? – Faktisk kan det ikke udelukkes, og måske er det endda det eneste sandsynlige. Skandinavien var ikke helt uden impulser fra den kant, og i et depotfund af bronzer, fundet ved Hubbo i Västmanland i det mellemste Sverige, lå to dekorerede bronzeskåle, som var fabrikerede i Luristan. Disse skåle, som var af hamret bronzeblik, havde dekorationer i bunden, dog ikke netop rosetter. Dette depotfund dateres til midten af yngre bronzealder, altså mellem 900 og 700 f.Kr. Der kendes også en skål fra Hallstatt i Østrig, som på mange måder minder om Luristan-skålene, men den er senere end det svenske fund. Det er bemærkelsesværdigt, at Skandinavien har haft forbindelser til et så fjernt område inden andre i Europa fik det. Luristan var et af de tidlige centre for rytterfolk, for kimmerierne muligvis, og for disse rytterfolk synes selv store afstande ikke at have været afskrækkende. Når de ikke i første omgang nåede så meget ind i det centrale Europa, så skyldes det nok, som allerede nævnt, den massive række af bjergkæder, der strækker sig fra Karpaterne mod nordvest, mens der er et nogenlunde jævnt ride-terræn hele vejen til Danmark.

Nu ville det jo have været nok så praktisk for tolkningen af Schwerinsdorf-fundet, hvis der også var blevet puttet en ridehest med ned i mosen; men selv om den altså mangler, så er der alligevel et enkelt træk, som peger i den retning. Manden fra mosen var nemlig iført et par knækorte bukser af vævet uldstof, og det er netop den rytterpåklædning, som for første gang i verden forekommer på billederne fra Siyalk i Iran fra tiden 1000-900 f.Kr. Herhjemme kendes denne praktiske ridebeklædning ellers ikke før et godt stykke ind i jernalderen, hvor der er afbilledet ryttere med knækorte bukser på sølvkedelen fra Gundestrup ved Års, og den er fra tiden omkring Kristi fødsel.

Det lader altså til, at den bukseklædte mand fra mosen ved Schwerinsdorf har tilhørt de kimmeriske rytterfolk – eller måske deres allernærmeste allierede, og han synes at være kommet hertil fra det sydvestlige steppeområde ad en rute, som går udenom det centrale Euro-

pa. Han er næppe kommet alene. Arkæologiske fund fremkommer altid tilfældigt, og må kun tages som repræsentanter for en større mængde.

På grund af seglbillederne fra Siyalk er det ret sikkert, at de kimmeriske rytterfolk bar knækorte bukser, og bronzespydspidser er fundet mange steder, men hvad med tatovering? Det ved man faktisk ikke noget om, dertil er der for få skriftlige kilder, og originalfund af mennesker er sjældent velbevarede nok til at fortælle noget om det. Derimod ved vi, at deres allierede, thrakerne, der slog sig ned i Bulgarien, var kendte for at være tatoverede. Det beskriver en række af græske forfattere. Den ældste beskrivelse er fra Herodot (ca. 450 f.Kr.), der nævner „at det hos thrakerne anses for at være ædelt at være tatoveret og uædelt ikke at være det". Tilsvarende anfører Dio Chrysostomos (ca. 100 e.Kr.), at thrakernes tatoveringer „er mest brugt hos dem, der er af fornem herkomst", og 70 år senere beskriver Athenaios, at thrakerne „indridser figurer med syl".

Fra græske vasemalerier (o. 500 f.Kr.) kender vi nogle få afbildninger af thrakernes tatoveringer. Som regel drejer det sig om geometriske mønstre: streger, zigzag, mæander, prikker og forskellige former for rosetter. Kun i et par tilfælde ses også stærkt stiliserede dyrefigurer. Der er al mulig grund til at regne med, at deres allierede, de kimmeriske rytterfolk var dekorerede på tilsvarende vis. Deres forgængere på stepperne har efterladt dekorerede menneskebilleder, og deres efterfølgere, skyterne, var berømte for deres tatoveringskunst.

Da thrako-kimmerierne mod slutningen af yngre bronzealder bevægede sig ind i det centrale Europa, udbredte de samtidig kendskabet til disse tatoveringer, som lader til at blive efterlignet af andre. Det er således påfaldende, at der i nyere tid er blevet konstateret en særegen tatoveringstradition i Albanien og Jugoslavien, især i Bosnien og Hercegovina, og denne stærkt geometriske tatoveringstradition er på mange måder beslægtet med den thrako-kimmeriske. Ganske vist er disse nyere tilfælde tilknyttet den katolske kirke, men der ligger meget dybe traditioner bag. For eksempel skulle man tro, at kors inden for en roset skulle forestille kristne kors; men folkene selv har fortalt, at det er træer set fra oven. Andre motiver blev forklaret som: kviste, kornaks, sol, måne og stjerner, og skikken mindede mest af alt om et gammelt forårsritual. Tatoveringerne blev altid udført om foråret – „når træerne blomstrer", ved forårs-jævndøgn i marts eller undertiden Palmesøndag. Selve tatoveringsprocessen var omgærdet af ritualer, som bestemt ikke var katolske, selv om det foregik på kirkegården. Her blev piger i 13-16 års alderen tatoveret af en gam-

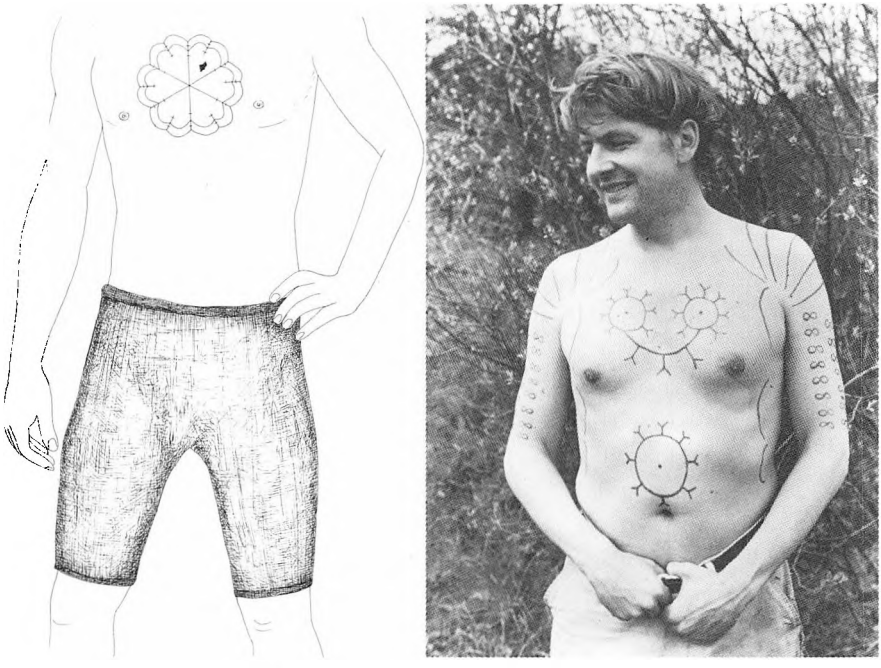

Rekonstruktioner af de tatoverede moselig fra yngre bronzealder. Tv.: Den bukseklædte mand fra Schwerinsdorf i Nedersachsen. Th.: Manden fra Zwettl i Østrig. (Tegning & fot.: S.N.-K.)

mel kone. Farven var fremstillet af harpiks, som var brændt til sod, og den blev prikket ind med nål eller syl. Skikken synes at være ophørt, og de bedste beskrivelser af den er fra 1890'erne. Et ejendommeligt træk er iøvrigt, at det næsten udelukkende var kvinder, som blev tatoveret – og sådan var det også hos oldtidens thrako-kimmeriere.

At denne isolerede tatoveringstradition virkelig kan føres tilbage til yngre bronzealder viser et fund af moselig, som blev gjort ved Zwettl i Østrig i 1884. Her fandt man velbevarede lig af en mand og en kvinde, begge fra yngre bronzealder og begge tatoverede. Her var det dog manden, som havde flest dekorationer, og på grund af tegninger, udført af en kunstner ved navn Leibholzer, er disse gamle kropsdekorationer kendt. Mest interessant er nogle rosetter med tvejegrene på, som prydede mandens mave og bryst, for de ligner de jugoslaviske tatoveringer ganske meget. Rosetterne på brystet, som er forbundet med en bue er næsten identisk med et særligt tegn for månen på de

Tv.: Kvinde fra Bosnien tatoveret med rosetter og kviste, 1890'erne. Øv. th.: Rekonstruktion af tatovering på bronzealder-kvinden fra Zwettl i Østrig. Ned.: Halvmåne-tatovering fra Bosnien og tvejeroset på helleristning fra Bohuslän i Sverige. (Tegninger: S. N.-K.)

jugoslaviske tatoveringer fra nyere tid. Tegnet er så specielt, at det ikke kan være opstået flere gange ved et tilfælde. Der kan kun være tale om en 2-3000 år gammel tradition, som ved et tilfælde har overlevet inden for et isoleret område. Fællestrækket rækker så vidt, at der er syv tvejer på rosetterne, både i bronzealder og i nyere tid, mens der på halvmånebuen kun er tre tvejer i bronzealderen og tre gange så mange på det nyere motiv. Lighederne er altså betydeligt mere slående end forskellene, og sådan er det indenfor folkekunsten, at man ofte kan se en ubrudt tradition gennem et ganske langt tidsrum. Rosetten med tvejegrenene kendes på bronzearbejder fra det nordvestlige Balkan og Østrig, samtidig med yngre bronzealder i Sydskandinavien, hvor samme motiv forekommer på helleristninger.

Bronzealdermanden fra Zwettl havde iøvrigt tatoverede streger over skuldrene, striber af ottetalsfigurer ned ad armene, halvcirkler på siden af kroppen, samt et særligt mønster hele vejen ned langs

rygraden. Kvindens tatoveringer var enklere, og indskrænkede sig til et bånd med prik-ornamenter over panden. I begge tilfælde var mønstrene indprikket med rød farve, som sandsynligvis har været jernoksyd – måske en lille påmindelse om en form for hellighed ved det første jern.

Manden fra den østrigske mose var nøgen, og han var dræbt med sværdhug. Han var iøvrigt en ordentlig kleppert, på over to meter. Ved hans side lå kvinden, som ikke bar spor efter vold – måske var hun ombragt med gift for at følge ham i mosen. Hun var klædt i en bluse og kjole med store folder. Var de europæere eller folk fra stepperne? Tatoveringsmønstrene taler for det sidste. For en stor aktionsradius taler også cirklen med tvejegrene, som jo også kendes fra flere sydskandinaviske helleristninger, og så stor aktionsradius har kun rytterfolkene haft i større grad.

Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at motiver, som var kendt inden for thrako-kimmerisk tatoveringskunst, flere gange genfindes på nordiske helleristninger. Det tyder særdeles meget på særdeles stærke fjernkontakter. Helleristninger findes overalt i verden, og kun sjældent kan der påvises påvirkninger mellem de forskellige områder inden for denne stationære kunstform. Men det kan der mellem disse tatoveringer hos rytterfolkene og vore helleristninger. Rytterfolkene bevægede sig over enorme landområder, fra Kina og langt op i Europa, og måske er det forklaringen på, at helleristninger af skibe nær Chabrowsk i Manchuriet ligner de nordiske helleristninger til forveksling, mens de ikke ligner andre områders helleristningsskibe overhovedet.

6: Borremosens folk

Borremose-folkene fra Himmerland var ikke dekorerede. De var heller ikke særlig fremtrædende på nogen måde. – Ja, manden ville man måske næsten kalde en gnom. Måske var de ret almindelige mennesker, og det er jo egentlig også nok så spændende. Kun det, at de var havnet i mosen, har gjort dem spændende, fordi de derved er blevet bevaret for eftertiden. Derfor kender vi også en del til den overlast, de har lidt inden døden, og det er også nok til at kalde gyset frem hos de fleste.

Manden var som nævnt ret lille, kun 155 cm høj, og det var 20 cm mindre end den gennemsnitlige mandshøjde. Han har altså været næsten et hoved lavere end sine samtidige. Om halsen havde han et treslået bastreb, der nåede 37 cm omkring halsen. Det er godt nok et ret lille nummer i flip, men rebet synes at være strammet godt til, og kan have strammet så meget, at han er død ved hængning eller strangulering. Rebet var næsten en meter langt, og forsynet med løbeknude, og enderne var sirligt ombundne med skindstrimler. Endnu en mulig dødsårsag kan nævnes, for hele baghovedet var knust, som med et voldsomt kølleslag, og endvidere var højre lårben brækket lidt over knæet. Det er umuligt at fastslå, i hvilken rækkefølge disse voldsgerninger har fulgt hinanden.

Efter døden var han blev placeret nærmest siddende i en 1½ m dyb tørvegrav. Benene var bøjet op, og højre underben krydsede hen over det venstre. Overkroppen var faldet fremover med en vridning mod venstre, så højre skulder næsten rørte venstre knæ. Armene hængte nedad, med venstre underarm under og højre over lårene, og over fødderne lå to kapper af fåreskind. Det virkede som lidt af et mysterium, at han ikke havde negle på hænder og fødder, men at 5 løse tånegle lå ved knæene. Nu synes nyere undersøgelser at vise, at hele det yderste hudlag som regel er opløst ved moselig, og så kan neglene let falde af og derfor blive fundet på et andet sted. Det tyder altså på, at neglene har kunnet flyde omkring i dynd eller vand. Tåneglene

kan godt være flydt bort, inden skindkapperne gled ned og dækkede fødderne. Manden er altså ikke blevet gravet ned og dækket med tørvejord, men blot sat ned i en tørvegrav, som derefter langsomt er blevet fyldt med indsivende mosevand og tørvemasse.

Ejendommelig nok var han næsten barberet skaldet, og det var ikke normalt for tiden, hvor mændene gerne havde halvlangt hår. Endvidere havde han nogle spredte skægstubbe, som var 6 mm lange, så han har vel været glatbarberet til daglig ligesom alle andre bronzealdermænd.

I hans mavesæk fandt man resterne efter hans sidste måltid, som havde været en grød bestående af frø af spergel og bleg pileurt foruden forskellige ukrudtsfrø. Det svarer meget godt til en beskrivelse af nordboernes kostvaner, som blev nedskrevet af grækeren Pytheas fra Marseilles i forbindelse med en rejse heroppe omkring 345 f.Kr.: de „ernærede sig af hirse, af vildt voksende urter, frugter og rødder" – altså en rent vegetarisk kost. Det har kunnet påvises, at plantefrøene ikke har været friskplukkede, da de blev lavet til grød, og det tyder på, at Borremose-manden kom i mosen om vinteren.

Det store uløste spørgsmål er, om han blev ofret til guder eller højere magter, eller om han blev henrettet på grund af en eller anden lovovertrædelse – ja, det kan der slet ikke siges noget afgørende om. Ganske vist er det muligt at finde oplysninger fra senere romerske beskrivelser af nordeuropæere; men ikke noget, som giver en afgørende klarhed. For eksempel nævnes det, at slaver, der har vasket gudinden Nerthus' vogn, druknes i en sø, at forrædere hænges og at homosexuelle druknes i sumpede moser, med et fletværk lagt over sig. Det sidste kunne så sammenlignes med, at der lå en 4 cm tyk og godt en meter lang birkekæp over Borremose-manden. Der kan måske også sammenlignes med vikingernes eddadigt Hávamál, som skildrer den hængte: „Jeg hang som et blad i det blæstfyldte træ ni lange nætter, ondt såret med spyd, indviet til Odin, ofret selv til mig selv, en trevl af et liv i træet med rødder ingen ved om. Brød fik jeg ikke, ikke noget at drikke, forover faldt mit hoved, jeg skreg højt, hentede hemmelig kraft, kom løs og fandt livet." Den hængte mand er guden selv; men det kunne måske tænkes, at et menneske kunne betragtes som gudens repræsentant, hvis han blev hængt som et offer til guden. Det hele bliver let meget spekulativt, og det kan virke svært utidigt, at sammenblande jordiske hændelser med gudens genvordigheder for at opnå digterkunsten – hvis ikke man husker på, at navnet Odin oprindelig kun var en titel på en hærfører, der førte rytterhære sikkert over flodernes vadesteder.

Borremose-kvinden har trukket det ene ben op under kroppen, og højre hånd holder om stumperne af det knuste ansigt. Det var denne side af kvinden, der vendte ned mod tørvegravens bund. Ca. 800 f.Kr. (Fot.: Nationalmuseet)

I det hele taget har det ikke skortet på fantasi, når man har forsøgt at forklare, hvorfor Borremosemanden og andre moselig ikke er blevet brændt og begravet som alle andre, men er blevet både lemlæstet og hængt og lagt i en tørvegrav. En tilbagevendende religiøs forklaring er, at manden er ofret på grund af misvækst og sult – for at få guderne til at vende lykken for landsbyfolkene, så der atter kom markafgrøder og mad nok til alle. Tankegangen kan sammenlignes med at man lægger ofre i en brønd, som er løbet tør. I tilfældet med Borremose-manden er der således sat focus på hans maveindhold af hengemte frø, der tyder på en ofring ved vintertide, hvor der er knaphed på alt. – Men hvorledes skal man så forklare den rå og brutale behandling af ham inden han blev sat ned i mosen? Det skulle vel ikke være nødvendigt, hvis han blot skulle ofres, for så havde hængning eller strangulering vel været nok. Brutaliteten tyder snarere på en lynch-agtig behandling af en udstødt, der har overtrådt nogle love eller regler.

Behandlingen af Borremose-kvinden har ikke været mindre brutal, snarere langt værre. Faktisk lader det til, at hun inden døden er blevet udsat for den mest bestialske behandling, man kan påvise spor af fra oldtiden overhovedet. Hun er blevet skalperet og har fået ansigtet helt knust, men den øvrige del af kraniet med hjernen var intakt,

og det lader til, at hun endnu ikke var død, da hun blev lagt ned i en tørvegrav. Her lå hun på maven, i en så anspændt stilling, at hun tilsyneladende selv har bevæget sig efter at være lagt derned. Begge ben er bøjet som til en krybende bevægelse, og venstre knæ er trukket helt op mod brystet og har stemt mod tørvegravens bund. Højre arm er bøjet op mod ansigtet, og hånden griber om de til ukendelighed knuste rester af ansigtet.

Det er en gysende tanke, at et ansigt med næse, kinder og mund kan knuses totalt, uden at personen dør; men sådan var det åbenbart med Borremose-kvinden. Uhyggen bliver heller ikke mindre af, at det samme sker i vor tid. Efter sidste krig blev der i Tyskland udgivet en bog med et rigt sortiment af billeder, der alle viste det samme: soldater med hele ansigtet sprængt eller skudt bort. Det virker stærkere end den mest makabre form for surrealistisk kunst at se sådanne „portrætter" af folk med levende øjne, som stirrer ud fra et tomt ansigt.

Kun et par træk tydede på en slags omsorg for Borremose-kvinden. Således havde man lagt et lag af blød kæruld omkring hende, og det træk kendes også fra andre moselig. Desuden var hun knap så nøgen som Borremose-manden, idet hun var blevet iført en knækort kjole, der bestod af et stort sammenlagt uldtæppe, som var viklet omkring hende med folden helt op under armhulerne, hvor det var bundet fast med en læderrem. Tæppet, som er en fin kipervævning, har frynser ned mod knæene. Kjolen synes dog at have været båret som et langt skørt. Snørehuller, som passer sammen, viser en omkreds på 75 cm., og det mål passer ikke under armhulerne, hvor de fleste måler mere, men derimod er det et ganske normalt livmål på en kvinde, som ikke direkte er åleslank som en purung pige, og det mål passer godt til Borremosekvindens modne statur.

Ligesom manden havde hun intet på fødderne, og hvis hun nogensinde har haft det, så har det ikke været snævre sko. Hendes fødder er så smukke og uspolerede, at man ikke ser magen hos voksne mennesker i dag. Storetåen er helt ret, og med god afstand fra de øvrige tæer. Heller ikke hun havde negle på fingre og tæer, men negle af dem blev fundet i nærheden. Altså er også hun blevet nedlagt i en utildækket tørvegrav, hvor mosevandet dernæst er piblet ind og har blandet sig med tørvemassen. Da det øverste hudlag efterhånden blev opløst, har neglene løsnet sig, og er ført rundt i det skvulpende slam.

Det, at overhuden er opløst, bortforklarer dog ikke hendes skalpering som noget med at håret bare har løsnet sig efterhånden. Der er

slet ingen tvivl om, at hun er blevet skalperet – dels sidder hårene fast langt dybere end i den forsvundne overhud, dels lå en del af skalpen under hovedet, som lå mod tørvegravens bund, og der kan det ikke være skyllet ind under efter nedlæggelsen. Oprindelig har hun haft halvlangt hår, formentlig til skuldrene, men det var skåret fra ved nakken med hud og hår, og flået af hovedet, så det kun hængte ned over det ansigt, som blev knust.

Skalperingen og den øvrige grusomme behandling af kvinden opfattes let som foragt og vanære. Det var jo også sært, at Borremosemandens hår var barberet næsten helt bort. Det samme kendes fra andre moselig, for eksempel hos en purung pige, som er fundet i Slesvig. Hendes lange lyse hår lå afskåret hen over hendes venstre skulder. Venstre side af hovedet var helt glatraget, mens der endnu var 4-5 cm langt hår på højre side. Hun var blevet druknet. I samme mose fandt man en kvalt mand, hvis hår var plydset ned til en længde af 2-2½ cm.

Da man i andre moser har fundet lig med stor hårpragt, har man naturligvis interesseret sig for de sære gøremål med at skalpere, klippe eller barbere håret væk. Her bliver der sammenlignet med straffen for utroskab, som er beskrevet af romeren Tacitus kort før 100 e.Kr. Ganske vist er det en noget senere beskrivelse end fundene, og den gælder et område, som er noget sydligere end det hjemlige; men da det ikke er muligt ud fra fundene selv at give en forklaring, kan beskrivelsen nok interessere alligevel. Tacitus skriver meget kort : „Der er, befolkningens størrelse taget i betragtning, overordentlig få tilfælde af utroskab. Straffen herfor falder øjeblikkelig og dens fuldbyrdelse er overladt ægtemanden. Han klipper sin kone korthåret og blotter hende i slægtninges nærværelse; dernæst jager han hende bort fra hjemmet og driver hende med en pisk gennem hele landsbyen." – Men han skriver ikke, at hun bliver dræbt, endsige at hun kommer i en mose.

En 500 år senere beskrivelse af straffen for utroskab læses i Den burgundiske Lov: „Hvis en gift kone forskyder en mand, til hvem hun er lovformeligt bunden, skal hun dø i en mose."

150 år senere igen giver den hellige Bonefatius følgende skildring: „Når en ung ugift pige i det gamle Sachsen bringer skam over sit fædrene hjem ved utugt, eller når en gift kvinde bryder sit ægteskabsløfte og bedriver hor, tvinger man hende undertiden til at gøre ende på sit liv med en strikke. Og over hendes ... lig hænger man hendes forfører op. Ofte rotter også en skare kvinder sig sammen og fører hende rundt i hele herredet til piskning. Herunder gennembanker de

kvinden med stokke og skærer hendes klæder af ved bæltet. Samtidig stikker de hende over hele kroppen med små knive og prikker hende, så hun får små sår, og jager hende blodig og mishandlet fra landsby til landsby. Overalt strømmer stadig nye piskesvingere til, optændt af den krænkede dyds retfærdige harme, for til sidst at efterlade hende mere død end levende som et eksempel, der skal skræmme andre kvinder fra utroskab og udskejelser." – Her er dog intet om moser og om hårafskæring. Derimod nævnes det, at den letlevendes galan straffes med hængning.

Så sent som i middelalderen (15. årh.) gav Kristoffer af Bayern lovhjemmel i de tre nordiske lande for strenge straffe i forbindelse med utroskab: „Den som lokker bondens hustru fra ham og løber bort med hende, bliver han grebet på fersk gerning, da skal han føres til tinget og dømmes og hænges blandt andre tyve. Vil bonden straffe sin hustru på livet, så skal også hun føres til tinget og dømmes kvik i jord (= begraves levende)."

Faktisk lader det til, at Borremose-ligene skal ses i det lys. Men selv om de måske har levet og er døde nogenlunde samtidig, kan deres tragiske skæbner så forbindes? Kvinden kan være skalperet, fordi hun har været sin mand utro, og manden kan have forført en gift kone, hvorefter han er blevet klippet skaldet og hængt. Hans maveindhold af overgemte plantefrø tyder på en nedlæggelse i mosen om vinteren, mens kvinden i samme mose blev lagt ned sammen med en dyne af kæruld, som er plukket i juni måned. Hertil siger dr. Preben Geertinger, som sammen med professor Rye Andersen i 1978 undersøgte Borremose-kvinden retsmedicinsk, at Borremose-kvinden umuligt kunne være lagt i mosen om sommeren. Var det sket, ville en forrådnelse straks gå i gang, hvorefter der ville udvikles gasarter i maven, så liget steg op i mosevandet, og så ville den normale forrådnelsesproces snart kun efterlade et skelet. Skulle hun bevares så godt som hun er, så må hun være nedlagt i en tørvegrav om vinteren, hvor temperaturen på intet tidspunkt har været over 4°. Kun herved har garvesyren i mosen haft en chance for at modvirke den naturlige forrådnelsesproces, så liget er bevaret. Kærulden må således være gemt et halvt år til denne nedlæggelse.

Ved den retsmedicinske undersøgelse af Borremose-kvinden ville man blandt andet gerne afgøre, hvorvidt hun var kommet i mosen før eller efter døden. Hvis hun ikke var død af skalperingen og knusningen af ansigtet, ville det være muligt at konstatere blod i lungerne – men lungerne var desværre ikke bevaret til i dag, så der er stadig kun mulighed for at skønne ud fra hendes krampagtige stilling i mosen,

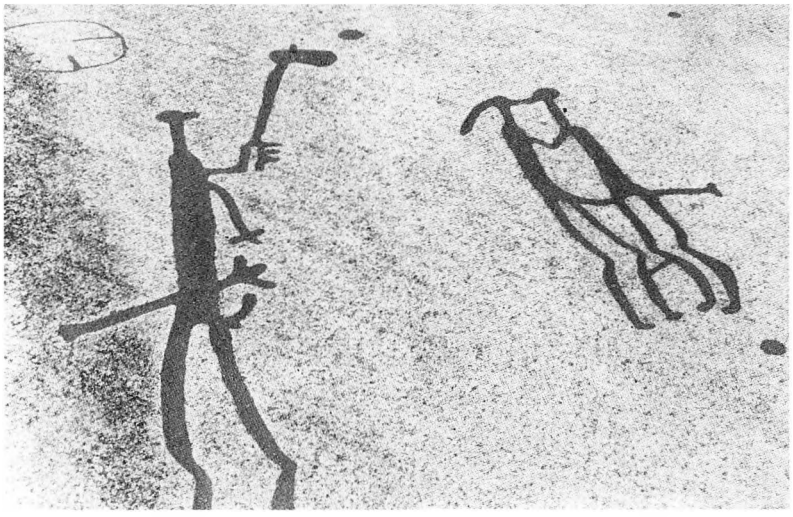

Ægteskabet var helligt. De nygifte er bundet sammen under knæene, og velsignes af en mand med hævet økse. Helleristning ved Vitlycke i Bohuslän, ca 1100-900 f.Kr. (Fot.: S.N.-K)

som antyder at hun er kommet levende ned, og først derefter er druknet.

Der er som nævnt mulighed for, at både manden og kvinden fra Borremosen er ombragt som følge af utroskab, og måske som parter i den samme sag, og begge må være nedlagt i gamle tørvegrave ved vintertide.

Ægteskabet synes at have været helligt i bronzealderen. På en række helleristninger ses brudeparrets første samleje, og de kan være bundet sammen. I et par af tilfældene står en mand med løftet økse ved dem, og op mod vor tid er en stenøkse blevet lagt under brudesengen. Ligeså var det i det gamle Kina, hvor øksen (Fu = at begynde) var et symbol på ægteskabsmægleren.

Ægteskabets hellighed skyldes sikkert, at familien var den produktionsøkonomiske enhed i samfundet. Det er sikkert også baggrunden for, at ægtefolk blev begravet sammen, for døde den ene, kunne den anden ikke leve videre. På den baggrund fornemmer man også, at utroskab har været at betragte som samfundsnedbrydende.

7: Sådan boede de

Borremose-folkene er fundet midt i Himmerland, som med større eller mindre held er blevet udpeget som hjemsted for kimbrerne. Det kan der dog ikke siges noget alt for afgørende om, for kimbrerne dukker først op godt 100 år f.Kr. langt syd for vore grænser, hvor de kommer i klammeri med romerne. Efter de blev slået, prøver et par græske forfattere at uddybe spørgsmålet om deres herkomst. Det er Diodoros Siculos (ca. 80-29 f.Kr.) og Strabon (ca. 60 f.-20 e. Kr.), som begge sætter kimbrerne i forbindelse med kimmerierne – altså rytterfolkene fra stepperne. Strabo beskrev den tids kendte verden i 17-binds værket „Geographica", og Diodoros skrev et historieværk i 40 bøger.

Diodoros benyttede sig af oplysninger fra en række ældre historikere, hvis værker siden er gået tabt, men et par ældre kilder om kimmerierne er bevaret. For eksempel beretter assyriske indskrifter fra slutningen af 700-tallet f.Kr. om folket, som de kalder Gimmerai, og den græske etnograf, Herodot (5. årh. f.Kr.), kalder dem Kymmeroi – og fortæller, at de er fordrevet fra området nord for Kaukasus, hvorefter de blandt andet dukkede op i det nordøstlige hjørne af Lilleasien. Dette rytterfolk var det samme, som kineserne kaldte kim-mior, men om de også var identiske med kimbrerne, har vi kun de græske skribenters påstand om. Desuden kan det ikke sikkert fastslås, at kimbrerne var bosat i Himmerland. Derimod er det sikkert, at flere fund af rideudstyr fra Sydskandinaviens yngre bronzealder har en forbindelse til thrako-kimmerierne, og det er temmelig sikkert, at disse folk selv kom hertil, så der ikke blot er tale om en påvirkning.

Da Thrako-kimmerierne første gang kom ind i Europa, synes de straks at have overtaget de lokale traditioner, som for eksempel i Rum. nien, hvor de gik over til at brænde deres døde. I det hele taget lader deres fremtrængen til at have foregået fredeligt, og det skyldes nok, at der dengang endnu var landområder nok til alle, så det ikke har været nødvendigt at forsøge at bremse indrejsende udefra. – Men

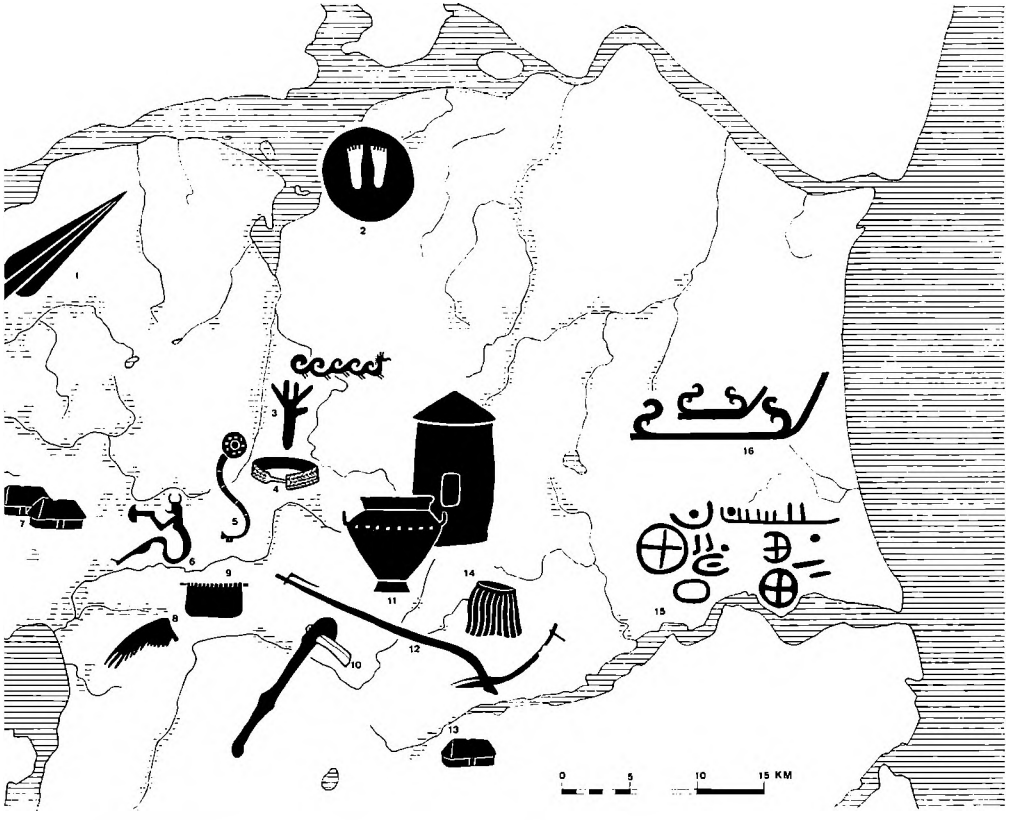

Himmerland i yngre bronzealder. Kerne har med højere vandstand end i dag været fortrinlige naturhavne. 1: Vindblæs, bronzestøbeplads. 2: Godensgård, kultplads med fødder på helleristningssten. 3: Skivum, hånd på helleristningssten, drage på ragekniv. 4: Borremosen, armring fra depotfund ret nær fundestedet for Borremose-manden. 5: Nyrup, fragment af lur. 6: Vestrup: Mand på ragekniv. 7: Fragtrup, hustomter. 8: Ålestrup Hede, fuglevinger i brandgrav. 9: Vesterris, „troldmandstaske". 10: Stenild, høstkniv. 11: Rørbæk, bronzekar fra Tjekkoslovakiet, husurne. 12: Døstrup, ard. 13: Fyrkat, hustomt. 14: V. Doense, snoreskørt. 15: Vivebrogård, menneske, skib og vogn på helleristningssten. 16: Solbjerg, skibe på ragekniv. (Tegning: S.N.-K.)

der er også tegn på, at der i løbet af yngre bronzealder var tale om en forøget folketæthed i de fleste egne af Europa. Det viser sig ved, at der blev ryddet mere og mere skov, hvor jorden blev inddraget i dyrkningsarealet, og denne rydning kan næppe forklares bare ved at man skulle bruge brændsel til bronzestøbning. Der må være sket en regu-

lær befolkningsforøgelse, som falder godt i tråd med spredningen af thrako-kimmeriske ting.

På dette tidspunkt var det også, at kimmerierne gav navn til halvøen Krim i Sortehavet, så hvorfor ikke til Himmerland, når de også kom op nordpå? – Det er dog bemærkelsesværdigt, at Diodoros og Strabon blev født henholdsvis 20 og 40 år efter romernes kampe med Kimbrerne i Norditalien. Når de skriver, at kimbrerne stod i forbindelse med kimmerierne, så har de dog haft en chance for at få reel information fra kimbrerne selv. – Og når romerske geografer forsøger at placere kimbrernes hjemsted på et kort, har de haft tilsvarende gode muligheder for at få korrekte angivelse – og de placerer kimbrerne i Nordjylland, hvor Himmerland er det eneste naturlige område, der passer til navnet.

Alt dette et altså, trods alle mulige indvendinger, mere historie end fantasi. Hvis fantasien derefter anvendes med lidt forsigtighed, og med hensyn til det arkæologiske fundmateriale, kan følgende bevægelsesmønster måske ridses op:

En klimaændring på stepperne i hele området fra Kina til Europa resulterer i en ændret livsførelse, med halv-nomader og ryttere. Omkringboende folkeslag, især fra øst, trænger ind på det ny græsareal, og rytterfolkene, kimmerierne, sætter sig i bevægelse mod vest, ind i Europa. Her er der endnu plads til et befolkningstilskud, og der er ikke faste statsdannelser, så det bliver til en tilsyneladende fredelig forbrødring med lokalbefolkningerne. En ret markant gren af kimmerierne følger det flade område nordvest for de centraleuropæiske bjergkæder, og kommer derved til Sydskandinavien. Vi må derefter regne med en del omrokeringer, hvor landsbyer nedlægges og flyttes, samtidig med at nye skovarealer ryddes og forvandles til agerjord. Fundene taler om et meget uformelt forhold til det at eje jord – ja, måske har der endnu ikke været privat ejendomsret på jord. Da folkene senere bevæger sig sydpå igen bliver der store problemer, da de bevæger sig ind i områder i Sydeuropa, hvor der i mellemtiden er indført et stærkt ejendomsforhold til jorden. Det fører til indædte kampe mellem romerne og folkehæren fra nord, som nu kaldes kimbrere. Denne forskel på begreberne i spørgsmålet om at eje jorden eller ej er utvivlsomt årsagen til kampene, og derfor hører vi pludselig en hel masse om kimbrerne, mens kimmerierne tidligere kun blev nævnt nærmest tilfældigt.

Situationen i Danmark i yngre bronzealder peger éntydigt på et særdeles uformelt forhold til det at eje agerbrugsjord. Kun i ét tilfælde, ved Voldtofte på Sydvestfyn, er der spor efter en nogenlunde

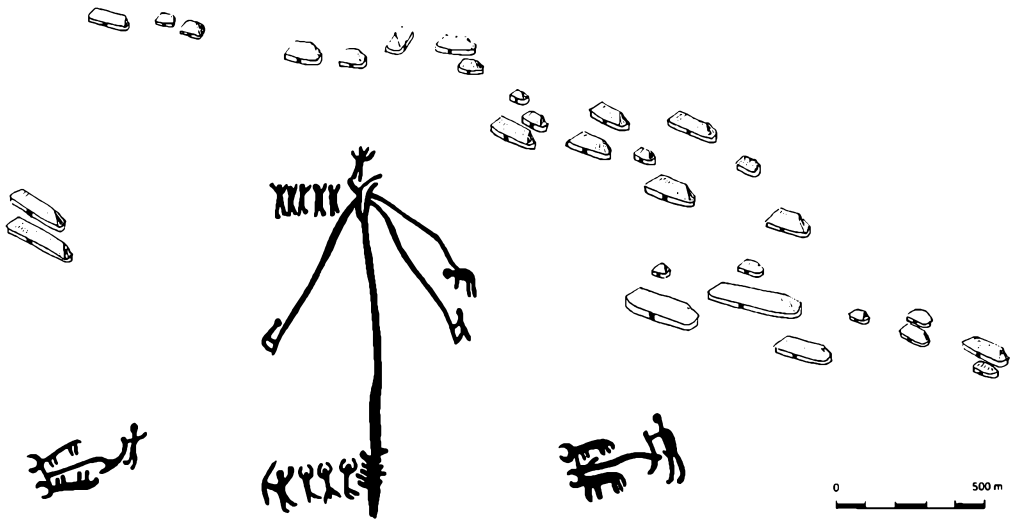

Den yngre bronzealders huse er grupperet i rækker, med god afstand mellem de enkelte huse. Spjald i Vestjylland. Fn.: Helleristninger fra Bohuslän: Pløjemænd og majstang (Tegning: S.N.-K.)

langvarig bosættelse. Ellers har landsbyerne været beboet en generations tid eller to, og er så blevet flyttet. Der er ikke engang tilnærmelsesvis den kontinuitet i bosætningsområderne, som vi møder i den ældste del af jernalderen, umiddelbart efter – og da flyttede man ellers også med landsbyerne, men bare ikke så ofte. Bosætningsmønsteret har tilmed et så uformelt præg, at der med rette er sat spørgsmålstegn ved, om man overhovedet kan bruge betegnelsen „landsby" på den tid. Ganske vist er de udgravede hustomter som regel grupperet 20-30 sammen i en ret lang formation i retningen øst-vest, men husene er alle relativt store, og ingen af dem fremhæver sig på en sådan måde, at man kan sige, at der kan have været bare nogenlunde væsentlige sociale forskelle på beboerne af de enkelte huse, og det på trods af, at der på en enkelt plads er udgravet 56 hustomter. Normalhuset er på godt 100 m^2. Mindre huse synes at være udhuse, og intet tyder på tilstedeværelsen af små slaveboliger. Selv om der er enkelte større huse, kan de på den anden side heller ikke tolkes som tegn på særligt fremtrædende herskere eller storbønder. Befolkningen synes, efter husene at dømme, at have været ret homogen, og alle har boet solidt og godt – det har ikke været kummertider.

Det største hus fra denne tid blev fundet sammen med 30 normalhuse ved Bjerg i Vestjylland. Det er så stort, at selv en vikingehal fra Trelleborg med lethed kan placeres inde i det. Mere end 250 m^2 dækker grundplanen. Alligevel er der ikke belæg for at tro, at det har været beboet af nogen form for hersker eller stormand – men hvad har det så været til? – Måske kan det tolkes ud fra en beskrivelse af grækeren Pytheas fra Marseilles fra hans rejse heroppe omkring 345 f.Kr.: „Da indbyggerne ikke kunne glæde sig over bestandig solskin, bragte de kornet ind i store bygninger og tærskede det der; åbne tærskegulve (= i fri luft) var ubrugelige som følge af den overskyede himmel og regnvandet".

Af uransagelige grunde er kendskabet til bronzealderens huse og bebyggelser ret nyt, og indtil slutningen af 1960'erne blev mangelen af husfund fra denne ellers fundrige periode tolket som et udtryk for, at man dengang levede en omstrejfende hyrdetilværelse, og at man nok kun boede i telte, som let kunne flyttes, og som ikke efterlod spor i jorden. Denne opfattelse nåede at blive så fastgroet, at det kun blev til få og små notitser da de første bronzealderhuse blev fundet – og måske er den uvante tanke, at bronzealderfolkene boede både solidt og godt, årsagen til at disse første fund aldrig er blevet publicerede.

Det første fund af sådanne huse fremkom i 1955 ved Fragtrup nær Farsø i Vesthimmerland, altså kun 17 km vestsydvest for stedet hvor Borremosefolkene blev fundet knap ti år før, og ved hjælp af fundne lerkarskår er Fragtrup-husene blevet dateret til midten af yngre bronzealder, hvilket er Borremosefolkenes tid. Det er således meget sandsynligt, at Borremose-folkene har kendt beboerne i Fragtrup. Selv har de nok boet i nærheden af deres mose. Den er omgivet af en tæt række af gravhøje på begge sider, og det tyder på, at menneskenes boliger har været i nærheden. Det er også gravhøjenes forløb der røber, at der må have været en nogenlunde god forbindelse mellem Borremosen og Fragtrup. Det er meget almindeligt, at bronzealderens gravhøje har været anlagt ret tæt langs de mest befærdede veje, og i nogle tilfælde langs veje, som har været brugt helt op til vor tid, som for eksempel langs den bekendte jyske „hærvej". Mellem Borremosen og Fragtrup ligger rækker af høje i et smukt buet forløb, som ender ved udløbet af Stistrup Å i Bisgårde Bredning i Limfjorden. Højene har givetvis fulgt et vejforløb på det nogenlunde jævne land, mellem Trend Å og Lerkenfeld Å, og afslutningen ved åmunding kan have været et udskibningssted. Lidt før Fragtrup tyder højrækkerne på, at en anden vej har skilt sig ud mod sydvest, og det sidste stykke har denne haft forløb som den nuværende vej til Hvalpsund, og med

fortsættelse på den anden side af vandet – så her har der nok været et overfartssted til Salling dengang som nu.

„Gennem Vesthimmerlands Museum er fra lærer Anders Olesen, Hørby, modtaget oldsagerne fra hans og hr. Johannes Jensens udgravning af en ca. 20 m lang hustomt i Fragtrup, Vesthimmerland. Lerkarmaterialet kan dateres til yngre bronzealders midte, og det må betegnes som en vigtig oplysning, at den pågældende langhustype er så gammel her i landet", lød den korte meddelelse i *Nyt og Noter fra Nationalmuseet,* dengang da kun få tog alvorligt, at nu havde man endelig fundet et hus fra yngre bronzealder. De fleste sammenlignede det med jernalderens hustomter, og forholdt sig lidt skeptiske. I dag kendes flere hundrede tilsvarende bronzealderhuse, som alle er ret ensartede, og som faktisk adskiller sig ret meget fra de kummerligt små huse, man har fundet fra ældre jernalder.

Fragtrup-husene (der er med sikkerhed udgravet to, og flere synes at gemme sig under mulden i området) er hver på cirka 125 m^2 (ca. 18 × 7 m), og er anlagt med gavlene nærmest mod øst og vest, med en lille afvigelse mod sydøst-nordvest, og det svarer til de øvrige kendte bronzealderhuses placering i forhold til verdenshjørnerne. Som alle regler har dog også denne én undtagelse, nemlig et nærmere nord-syd orienteret hus, som man fandt rester af under vikingeborgen Fyrkat ved Hobro, cirka 20 km sydøst for Borremosen. Dette fund er dog yngre end Fragtrup-husene, og meget dårligt bevaret, ja, grundplanen er nærmest ødelagt af vikingeudgravningen. Også til dette sted antyder højforløbet, at der har været en forbindelsesvej fra Borremosen – tilsyneladende en ret vigtig forbindelse til et udskibningssted i bunden af Mariager Fjord, hvor gravhøjene ligger ret tæt op til udløbet af Onsild Å.

Bortset fra den øst-vest vendte placering har Fragtrup-husene også andre fællestræk med de øvrige af tidens huse: taget bæres af to indre langsgående stolperækker („treskibet" konstruktion), og gavlvæggene er blødt afrundede, og ved dette sidste træk adskiller de sig helt fra husene i ældre jernalder. Vægkonstruktionen er knap så solid som de godt funderede indre stolper, så det har ikke været væggen, som skulle bære tagets tryk. Den har blot skullet udgøre et værn mod vejrliget, og har for oven været fastholdt til taget, så den ikke kunne vælte. Ved udgravningen fremtrådte væglinien som en række af mindre stolpehuller. Afstanden mellem vægstolperne kan variere lidt fra en fundplads til en anden, men ikke nok til at man kan tale om afgrænsede lokale forskelle. Som regel var der 1-2 m mellem vægstolperne, mens der godt kunne være 5 m mellem de indre tagbærende

stolper. I de fleste tilfælde har det været muligt at konstatere to indgange til husene, placeret nogenlunde midt på langsiderne og lige overfor hinanden mod nord og syd, og indgangsdøren har været trukket lidt tilbage for væglinien, så der har været en slags vindfang.

På ét væsentligt punkt adskiller det ene af Fragtrup-husene sig fra de øvrige, idet der er forskel på husets to ender. I østenden var der spor af en staldindretning med båseskillerum til dyrene, og det er simpelthen det ældste kendte eksempel på, at man herhjemme har haft dyr på stald om vinteren. I begge huse var der lerstampet gulv i vestenden, hvor menneskene har opholdt sig, og hvor ildstedet var, mens østenden bare havde jordgulv, og med denne klare opdeling kan det formodes, at der måske har været opstaldet dyr i østenden af det andet hus. Siden da er der fundet enkelte andre huse med båseskillerum i østenden, men de fleste hustomter fra yngre bronzealder er helt uden antydning af at have haft dyr på stald.

De steder, hvor der er fundet mange bronzealderhuse kan man se, at de har været placeret ret åbent, med en afstand på normalt 20 m mellem de enkelte huse, og her adskiller de sig fra jernalderlandsbyerne, hvor husene ligger tæt og alt er hegnet forsvarligt ind. Den eneste lighed med jernalderhusene er faktisk de få tilfælde af stalde i østenden, og så naturligvis den treskibede konstruktion. I slutningen af stenalderen og begyndelsen af bronzealderen brugte man kun én række stolper, midt i husets længderetning, til at bære taget, og det har betydet, at væggene også har været med til at bære tagets tryk. Den treskibede konstruktion, med to rækker af tagbærende stolper kendes herhjemme først fra midten af ældre bronzealder (1600-1400 f.Kr.), og huse af helt samme type er fundet ved Elp nær Drenthe i det nordlige Holland, hvor der har været en kontinuerlig bebyggelse i tidsrummet ca. 1600-1000 f.Kr. (kalibrerede C 14 dateringer). Måske er hustypen kommet fra den kant, og i alle tilfælde må idéen med at bruge den ene ende af huset til stald være kommet fra det område, for der var stald i disse tidlige huse. Derimod er traditionen med store huse i godt spredt bebyggelse ikke hentet udefra, for de kendes allerede fra stenalderens slutning, ca. 2000-1800 f.Kr. De er fundet ved Myrhøj i Vesthimmerland, ca. 6 km nordvest for Fragtrup, og de har omtrent samme størrelse som Fragtrup-husene.

Alle de her omtalte huse er beskrevet blot på grundlag af de udgravede grundplaner, og mere kan man som regel ikke gøre ved et oldtidshus. Med husene fra yngre bronzealder er der dog hjælp at hente fra anden side, for der findes samtidige gengivelser af husene, i form af urner til de brændte døde. Det synes at være en fortsættelse af

skikken med at begrave folk i et dødehus, som i et tilfælde fra Trappedal ved Christiansfeld. De ældste husformede urner er fundet på Gotland, og de er fra begyndelsen af yngre bronzealder. I midten af yngre bronzealder, på Borremose-folkenes tid, dukker de op i Danmark, hvor der ialt er fundet 14. Pudsigt nok ligger disse fund tættest koncentreret i Himmerland, hvorfra der kendes ialt fem. Fra disse urner kan man aflæse enkelte træk, som kan overføres til de fundne hustomter. For eksempel er flere af dem hvidtet med kalk, og en har derudover en bemaling med rød farve. Tagene skråner til alle sider, og ofte er der et lyrehul i toppen. Døren kan være ret kunstfærdigt udformet, så den virker som en plankebygget dør med mønsterudskæringer på hveranden planke, og i et enkelt tilfælde er der huller til en lukkeanordning med en bom.

Endnu flere oplysninger kan der hentes fra en husurne, der er fundet ved Stora Hammar i Skåne. Det er professor C.J. Becker i København, der blev opmærksom på, at denne skånske urne havde så karakteristiske træk til fælles med de fundne hustomteter, at den måtte være en nogenlunde korrekt gengivelse af et sådant hus. Således har den afrundede gavlender og indgangsdøre over for hinanden i hver langside. Blot er den temmelig meget trukket sammen på langsiderne; men det er en forenkling som skyldes, at den kun var fremstillet til at rumme de brændte rester af ét menneske. På dette grundlag har jeg arbejdet videre, for at nå frem til en så korrekt rekonstruktion som muligt af et bronzealderhus, og ved hjælp af Stora Hammar urnen lykkedes det tilfredsstillende.

I første omgang gjaldt det at overføre urnens grundplan til en plan over en udgravet hustomt, og så blev det forkortede urnehus trukket ud til at blive et rigtigt langhus. Herefter kunne væg- og dørhøjde udregnes efter forholdstal, så proportionerne svarede til urnehuset, og taghældningen blev overført direkte til den rekonstruerede husmodel. Døren blev herved to meter høj, så de fleste voksne har kunnet passere uden at dukke sig, og væggene fik en højde på omkring 2,30 m. Det giver lidt mere rummelige forhold end det er normalt at arbejde med, når der rekonstrueres oldtidshuse; men det skyldes nok, at de fleste rekonstruktioner er udført udelukkende på basis af udgravede grundplaner, uden at sammenligne med samtidige gengivelser af husene, og så har der åbenbart spøgt en idé om, at oldtidens huse har haft et kummerligt udseende i stil med et fattigt og lavloftet husmandssted. Med denne væghøjde og med den opnåede tagrejsning blev det desuden sandsynligt, at bronzealderhuset har haft et fast bræddeloft over hanebjælkerne, så det har kunnet udnyttes i to

Urnen fra Store Hammar i Skåne gengiver et sammentrukket langhus. Med gul og sort påmaling er en række konstruktive detaljer fremhævet, ca. 900-700 f.Kr. Helleristningen fra Sønder Bjert ved Kolding forestiller måske også et bronzealderhus. (Fot.: S. N.-K.)

etager. Kun herved har det været muligt at udnytte varmen fra ildstedet rimeligt, og det har nok været nødvendigt, når der kun undtagelsesvis var opstaldet dyr, som kunne supplere med kropsvarme om vinteren. Desuden har det givet mulighed for at opbevare ting på loftet, så ikke de tog skade af klamheden fra jorden, og loftet kan på samme vis have været et behageligt sovested. Der er aldrig gjort fund, som antyder tilstedeværelsen af sovesteder på gulvplan, og det eneste man ved om sovesteder fra den tid er, at man har benyttet en nakkeskammel til at hvile hovedet på. En enestående velbevaret nakkeskammel af træ er fundet ved Byneset i Sydtrøndelag. På oversiden er en meget velkomponeret lav udskæring, som forestiller slangeheste og et hjul, og den smukt formede plade hviler på fire lave ben.

Stora Hammar urnen giver også en antydning af væggenes bemaling, med lys gul og sort farve, samt muligvis om en trækonstruktion med en form for bindingsværk med vandrette sidebånd. Dette træk synes at fremtræde mere klart på nogle lidt senere husurner fra Pommern, og med nogen forsigtighed har jeg også sammenlignet med en helleristningssten fra Sønder Bjert syd for Kolding, som synes at vise et bronzealderhus i bindingsværksteknik. På dette grundlag blev modellen af bronzealderhuset rekonstrueret med højt siddende vandrette sidebånd, som er indfældet på ydersiden af de lodrette vægstolper.

Det spændende var så, om dette også kunne påvises ud fra fundene. Derfor bad jeg en udgraver, der arbejdede med et nyfundet bronzealderhus, om at gå stykkerne af lerklining igennem for at finde et, som havde aftryk af tømmer, der mødtes vinkelret. Det gav resultat, idet et ret stort stykke lerklining fra en væg havde et sådant aftryk, og tilmed så det så ud, som om det ene stykke tømmer havde været et sidebånd. Desværre må det dog siges, at det ikke er bevis nok, for aftrykket af „sidebåndet" kan også være fra den rem, hvor væggen møder taget. Det som bliver tilbage er, at afbildningerne antyder en bindingsværkskonstruktion, og det må så foreløbig være nok til at begrunde en rekonstruktion af dette træk. Den nævnte lerklining var iøvrigt interessant på anden vis, idet aftrykkene vidnede om helt rette kanthuggede stykker tømmer, som næsten virkede høvlede, så glatte var de, og selve lerkliningen var så glat som en helt professionelt pudset væg, og så var den hvidkalket. Pudset og kalket lerklining kendes fra flere steder, og fra Voldtofte på Sydvestfyn er der tilmed spor af dekorativ bemaling i den stil, som er karakteristisk for midten af yngre bronzealder. Således kan det også have været ved Fragtruphusene.

Stolpehullerne, som man finder, siger som regel ikke noget sikkert om tømmerkonstruktionens dimension og udførelse. Det man finder er en farveforskel i jorden, og den markerer for det meste det hul man har gravet til stolpen, og kun uhyre sjældent er der bevaret et aftryk af selve stolpen i det noget rummelige hul. Hullets størrelse er forståelig, når ikke man har kendt til drænspader eller pælebor, men det har også været en nødvendighed med store huller, når man har rejst konstruktionen i sektioner, som er samlet på forhånd, for det kan ikke lade sig gøre i for snævre stolpehuller. En række praktiske forsøg har vist, at rejsning af sektioner, der går i tværretning, ikke er hensigtsmæssig, for det er derefter meget svært at forbinde elementerne, så de passer sammen i husets længderetning. Derimod går det glimrende med at rejse selv ret lange sektioner i husets længderetning, og derefter forbinde dem tværs over med hanebånd. Tømmeret synes at have været relativt spinkelt – lige nok til at bære huskonstruktionen og lidt mere – og det vidner om en udviklet håndværksmæssig byggeteknik. De indre tagbærende stolper har kun været knap 20 cm i diameter, og vægstolperne har været 10-15 cm i diameter, det viser nogle af de få direkte aftryk af stolperne, som man har fundet spor af.

Tagkonstruktionen kan der ikke siges meget mere om, end at det har været et sadeltag med valmede gavle, og med lyrehul over ildstedet. Taghældningen fremgår af husurnerne, og en enkelt af disse, fra

Rekonstruktion af et hus fra yngre bronzealder, med bindingsværk og kalkede vægge. (Rekonstruktion & fot.: S.N.-K.)

Rannarve i Klinte på Gotland, har på indersiden tydeligt udformede regulære tagspær, modelleret op af lerpølser. Taget må have været tækket med rør eller søkogleaks. Græstørv kan der ikke have været tale om, for de ville have efterladt sig spor ved udgravningen, og taghældningen er for stejl til dette materiale.

Væggene var ikke altid lerklinede, selv om det var tilfældet på Sjælland, Fyn og Sverige – og, så vidt det er oplyst, også i Fragtrup. I Vestjylland synes der at være en særlig lokaltype med en anden slags væg. Havde der været lerklining, ville man have fundet rester af den; men hvordan har væggene så været? Ja, der er tilsyneladende ikke belæg for at regne med vægge af lodrette stave eller vandrette bulplanker. Derimod kan de have været simeflettede, som det kendes fra et enestående fund af hustomter ved Klegod på Holmslands Klit. De snoede simer, som her er flettet omkring lodrette rafter, er ikke blevet botanisk bestemt, men de synes at være lavet af søkogleaks eller måske dunhammer. Klegod-husene er fundet ganske nær de vestjyske bronzealderhuse, og de er fra den allerførste del af jernalderen, og således kun en ubetydelighed yngre. Endnu en løsning på disse lerkliningsfri vægge kunne være tætte rækker af enebærkviste, stukket ind

mellem vandrette rafter. Det er en vægtype, som er bevaret et enkelt sted i Norge endnu i dag, men mest på udhuse. En sådan væg er regntæt, men den giver til en vis grad passage for gennemluftning, så det er ikke nogen varm anordning til et vinterophold. Enebær-væggen er da også fortrinsvis blevet benyttet af de fattige, som ikke havde fyrreskov til at tage regulært bygningstømmer fra.

Bebyggelserne er foreløbig kun fundet enkelte steder i landet, for husene stikker jo ikke op af jorden, sådan som gravhøjene gør. Der skal faktisk held til at finde dem. Skal man danne sig et indtryk af bebyggelsernes fordeling i de forskellige egne af landet, må man gå efter tætheden af de kendte grave. Herved bliver man også opmærksom på de bare pletter, hvor der må have været skov eller hede, som for eksempel i store dele af Vestjylland, og i det meste af det centrale Sjælland, hvor der åbenbart var skov nok tilbage at rydde. Himmerland lader til at have været et af de tættest beboede områder i landet, især i landskabets vestlige del, mens der er tomt fra egnen ved Ålborg og ned over Lille Vildmose – Ja, selv størstedelen af Rold skov synes at have været skov også dengang.

8: Den tæmmede natur

Jorden blev dyrket med hakke, gravestok og plov – eller rettere: med det primitive pløjeredskab, som med et gammelt nordisk udtryk kaldes en ard. Udtrykket benyttes stadig, og på Öland har jeg truffet folk, som endnu i vort århundrede har pløjet med ard, og som kalder den for „ård".

Arden kendes fra en række af helleristninger, men det er ejendommeligt, at selv om der er helleristninger i de fleste egne af Norden, så findes ard-billederne kun i Bohuslän, et godt stykke nord for Göteborg. Ellers skal man til Norditalien for at finde ard-billeder på helleristningerne. Det kunne let tolkes således, at pløjekulten var begrænset til særlige lokalområder. – Men her må det ikke glemmes, at den største arkæologiske fejl er at tro, at det man har fundet er det eneste som har eksisteret. Der er fundet en enkelt „helleristning", et skib, på en træstamme fra Kås mose i Vendsyssel, og det er klart C 14 dateret til den allerførste fase af bronzealderen. Vi må regne med, at billeder, som svarer til helleristningerne, har været skåret i træ, tatoveret på mennesker og måske også været på stof.

Arden selv kendes fra en række mosefund, mest fra Jylland, og et af de første af disse ard-fund blev gjort i en mose ved Døstrup, som ligger ca. 16 km sydøst for Borremosen i Himmerland. Døstrup-arden, som er den bedst bevarede ard, vi kender, blev fundet sommeren 1884 af en høker-søn. Fundet blev straks indberettet til Nationalmuseet af den stedlige sognefoged: „Findestedet er Matr. nr. 18 d, hvor en smal tørvemose (ca. 130 alen bred) ligger imellem temmelig brat opstigende højmark; ploven lå ca. 30 alen fra land og i en dybde af 2½ alen under den oprindelige overflade, men kun ca. ½ alen under den dybde, hvortil tørvegravningen tidligere er nået; tørvemosen er meget dyb, formentlig mindst 8 alen. – Endnu skal jeg kun bemærke, at findestedet er en del af flere sammenhængende dale, samt at tidligere fund af en båd, årer (med åreblad i begge ender) osv. synes at tyde på, at nævnte dale, trods deres nuværende højde over havet, tidligere have været søer eller fjordbugter."

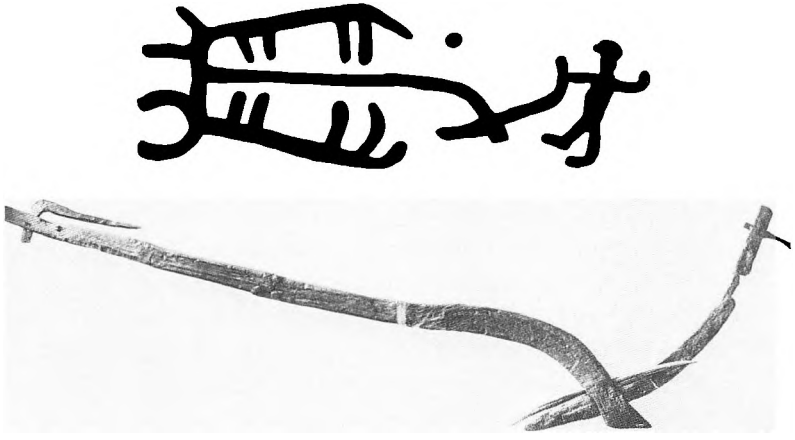

Arden fra Døstrup i Himmerland, ca. 800 f.Kr. og samtidig helleristning fra Tossene i Bohuslän. (Fot.: Nationalmuseet).

Det sidste kan have sin rigtighed, for i denne nordlige del af landet stod vandstanden højere i bronzealderen end i dag, og hvis båden ikke har været for lang, har den kunnet sejle den slyngede vej gennem Simested Å til Limfjorden. Derimod var den nævnte åre „med åreblad i begge ender" ikke en padelåre, men en gravestok; men det var man mere end 90 år om at opdage. Desværre gav beskrivelsen fra den pertentlige sognefoged i Døstrup anledning til at tolke alle senere fundne dobbeltbladede gravestokke som padelårer; men mange tvivlede, så resultatet blev, at 280 eksemplarer af slagsen blot henlå i museumsmagasinerne, indtil nogle etnologer opdagede, at selv samme redskab blev anvendt som gravestok endnu i vor tid på New Guinea. Det er et af de lykkelige eksempler på, at etnografien kan hjælpe arkæologien, og det går godt, når det drejer sig om teknologi, men mindre godt, når talen er om samfundssystemer – herom mere senere. Disse dobbelte gravestokke, som iøvrigt kun er fundet i det nordlige Jylland, kan ifølge C 14 prøver ikke være fra før den ældste jernalder. Båden er desværre ikke beskrevet nærmere, og kan ikke dateres, men det kan derimod arden.

Arden fra Døstrup er formmæssigt meget nær helleristningernes ardbilleder, men alligevel blev den indtil omkring 1970 dateret til ældre jernalder, på grund af en pollenanalyse. Fejlen er den samme som ved moseligene fra Borremose, og ved C 14 metoden blev den dateret til tiden som ligger præcis mellem de to moseligs dateringer,

altså tiden omkring 800 f.Kr. (kalibreret), og så falder brikkerne på plads, hvor billeder og fund passer sammen.

Selve arden fra Døstrup er lavet af lindetræ, en meget blød træsort, og det er derfor bemærkelsesværdigt, at den næsten er uden slidspor, men har tydelige hugspor. Faktisk virker den ret ny. Det eneste, som bærer præg af nogenlunde god brug er forskæret, der er tildannet af hyldetræ. Endvidere mangler én ting, nemlig et pileformet skær – men i andre moser findes kun denne ene del af arden og ikke resten. Når man dertil ved fra nyere tids brug af arder, at de undertiden knækkede i stenede marker, så må det bemærkes, at denne er blevet lagt ned i mosen uden at bære præg af at være ødelagt eller slidt af brug. Derfor er det sikkert rigtigt, når denne henlæggelse i mosen er blevet tolket som et rituelt offer til en højere magt, måske en vækstgud. Her er den rituelle tolkning langt sikrere end teorien om ofringen af Borremose-ligene. Døstrup-arden må være en ofring, og der er næppe tvivl om, at nedlæggelsen er et led i en kultisk handling, som enten er en tak for en god høst eller en bøn om at undgå en for kummerlig høst – nærmere kan man ikke komme det spørgsmål.

På samme måde lader det til, at billedet af en ard eller pløjning med en ard på helleristninger har tjent et kultisk formål.

Endnu i vort århundrede er der optegnet beretninger i Sverige vedrørende pløjeritualer: „Den første sådag om foråret skulle der trækkes tre furer med ard, som på den tid brugtes til at pløje sæden i jorden med. Furerne skulle altid trækkes sådan, at jorden faldt mod solsiden. Af denne jord tog man lidt til at gnide hestene med under seletøjet, for at de ikke skulle komme til skade under forårsarbejdet" – og „Når man skulle pløje en ager, var det altid gavnligt at have en kvist af korsvedbusken i seletøjet, da den ikke alene sikrede trækdyrene og ploven mod trolddom, men også befordrede frugtbarheden". – Også i folkeeventyrerne er der noget magisk ved plovfurerne, som alskens troldepak ikke kan overskride. De kan ikke overskride plovfuren, men må følge den, mens mennesker kan undslippe dem ved at løbe på tværs af furerne.

Plovfuren kunne også være et værn af gravfreden, ifølge to udgravede anlæg fra midten af ældre bronzealder ved Store Loftsgård nær Pedersker på Bornholm. Herom skriver udgraveren, den senere så bekendte Århus-professor Ole Klindt-Jensen: „Hvad der især forbavsede os ved den beskedne gravplads var, at man først havde tændt en ild, derpå pløjet et firkantet område rundt tre gange og sluttelig ridsede gennem det i én retning med arden. Det var nok en ager, men ikke af den art vi kendte så godt fra landbruget; furerne krydsedes

ikke, ja de lå tilmed ret langt fra hinanden. Inden for pløjningen fandtes gravene tæt. Udenfor var der ingen. Alt lå smukt bevaret under en metertyk sandfygning." Klindt-Jensen sammenlignede med beskrivelser i de indiske Vedadigte (Veda = „viden"), som er nedskrevet samtidig med de bornholmske fund: „Her kendes pløjning af rituel art lige før bisættelsen: Et firkantet stykke udvælges, afgrænses foreløbigt med en snor og pløjes efter strengt tilrettelagte principper. Hver gang en fure er færdig, reciterer plovmanden: – O fure, vi ærer dig, vær os kærlig og venligt sindet, for at du kan blive til lykke for os, og for at du kan blive frugtbar. – Derpå anbringer man urnen med de brændte ben midt i pløjningen og sår korn i furerne ... Tænkes den døde at indgå i naturens frugtbarhed, at spire i en ager ... Eller er denne ejendommelige ceremoni ment til beroligelse for guderne, der kunne opfatte begravelsen som et brud på naturens orden?", spørger Klindt-Jensen til slut, men advarer samtidig mod overfortolkninger: „Ikke desto mindre er det ikke engang sikkert, at vi ville opfatte ritualet fuldt ud, selv om vi overværede en sådan begravelse og fik forklaringer af de deltagende. For dem ville dét være naturligt og tilvant, som var særegent for os. Alene vor nærværelse kunne gribe ændrende ind."

Den beskyttende plovfure kendes også fra romerne, som pløjede tre gange rundt om stedet, hvor de ville anlægge en by; men det lader ikke til at have været normalt at foretage rituelle pløjninger i forbindelse med gravlæggelser i Sydskandinaviens bronzealder. Ganske vist er der fundet ardspor på kryds og tværs under en mængde gravhøje, men kun i ét tilfælde, bortset fra de bornholmske fund, er disse ardspor afgrænset til høj-området, ellers fortsætter de udenfor, som om højen blot er opført på en pløjemark. Det sidste er der dog også blevet rejst berettiget tvivl om, for under en høj i Vendsyssel blev det bemærket, at ganske vist var der ardspor på kryds og tværs under højen, men der var ikke gjort forsøg på at løsne græstørvene efter denne pløjning. Forklaringen synes at være enkel: Gravhøjene er opført af græstørv, og til en normal bronzealderhøj skal der oppløjes firkantede græstørv på et areal af ca. 1000 m^2. Det har bedst kunnet lade sig gøre på et stykke græsningsjord, som herefter kunne forvandles til kornmark, og på den måde har højbyggeriet indgået i en naturlig landbrugsrytme. Da højene ofte, i modsætning til de tidligere stenaldergrave, er blevet anlagt på bakker og højderygge, så lader det til, at man nu begyndte at opdyrke det tidligere marginale græsningsland. Når græstørvene under selve højen ikke blev taget op, så var det naturligvis fordi man blot havde pløjet igennem højområdet, fordi

Tørvespaden af træ er velegnet til at skære græstørv løs med. (Rekonstruktionsforsøg: S.N.-K. Fot.: P.H.Nielsen)

det var lettere end at pløje udenom. Det skulle jo ikke opdyrkes som det øvrige pløjede areal, men blot indgå i højens opbygning, som netop bestod af græstørv.

Ved praktiske forsøg har det vist sig vanskeligt at tage græstørvene op efter en pløjning med ard på kryds og tværs. God gammel græsningsjord har et tæt rodnet, og hænger godt fast i jorden. Her må tørvene skæres løs. På Island gøres dette med et bredt sværdformet redskab, som har et tværstillet håndtag foroven. Redskabet kaldes „torfljàr", hvilket er en betegnelse, som kan følges tilbage til sen middelalder, mens det før den tid synes at have været benævnt „le", ifølge en saga. Et ganske tilsvarende redskab har været anvendt i bronzealderen, viser et fund af træ fra Ranstadsmossen mellem sognene Stenstorp og Häggum i Västergötland, og tilsvarende „tørvespader" er fundet i moser andre steder i Sverige såvel som i Norge og Danmark, men disse øvrige fund synes alle at være fra jernalderen. En kopi af tørvespaden fra Ranstadsmossen har ved praktiske forsøg vist sig at være yderst velegnet til at skære de tilpløjede græstørv løs med. Ifølge gamle optegnelser skulle en arbejder kunne skære 120-180 græstørv om dagen på denne vis, men det tempo kan en uøvet ikke holde i dag. Græstørvene skal helst skæres på et gammelt græs-

ningsareal, for kun her er rodnettet tilpas sammenfiltret til at man får en god og fast græstørv, og så skal man helst skære om foråret, lige inden græsvæksten sætter i gang.

Det er også sandsynligt, at denne type tørvespade er blevet anvendt til at udskære mosetørv med, for et af de danske eksemplarer er fundet i en mose nær Bov i Sønderjylland, hvor der er konstateret vidnesbyrd om tørvegravning i ældre jernalder. At man også har gravet tørv til brændsel i yngre bronzealder viser for eksempel fundene fra Borremosen, hvor ligene af manden og kvinden simpelthen er lagt ned i gamle tørvegravningshuller.

Til jordbehandlingen har man ikke anvendt spader til at træde i jorden før ved oldtidens slutning. Derimod synes gravestokken at være meget gammel i brug. Hertil kommer den sværdformede tørvespade, som skal betjenes knælende, og en jordhakke. Tørvespaden fra mosen ved Bov blev fundet sammen med hovedet til en knækket jordhakke, tildannet af en tvejegren, foruden med et skær til en ard af samme type som den fra Døstrup Mose.

På en helleristning fra Val Camonica i Norditalien vises en scene, hvor én mand pløjer med ard, samtidig med at to andre hakker i jorden. Sandsynligvis har denne kombinerede form for arbejde været normal, for det samme ses på jævngamle gravmalerier i Ægypten: to hakker i jorden mens én ard pløjer, og samtidig sås kornet i furerne. På det ægyptiske maleri trækkes arden af fire mand, mens andre gravmalerier viser okser som trækdyr. Mennesker som forspand for en ard kendes helt op i vor tid, og blev f.eks. anvendt som et led i processen, da Kina blev forvandlet til en industristat. På helleristningerne i Bohuslän er enkelte arder afbilledet helt isoleret, som et symbol – i et tilfælde med en velsignende hånd over. Men som regel trækkes arden af køer eller tyre, I ét tilfælde er trækdyret en hest, og der har været mange spekulationer over, at trækstangen synes at have været fastbundet til halen, men det kan bare slet ikke lade sig gøre, for så brækker halen. Denne hest er iøvrigt særegen ved at have en meget fyldig krop, svarende til hestebilleder på russiske helleristninger, der viser mongolske hestetyper, men måske er det her blot en gravid hoppe.

I jorden blev der dyrket en række af primitive kornsorter og andre nytteplanter. En nyhed i yngre bronzealder var havren, som tidligere kun var betragtet som en ukrudtsplante. Når man netop tog sig af havren nu, så skyldes det nok, at heste spiser havre, og netop da kom for første gang en virkelig systematisk brug af heste. Senere blev havren årsag til at man indførte trevangsbrug – da man i vikingetid

gik over til at bruge hesten som trækdyr. Således er der en nær forbindelse med havre og heste.

Kendskabet til oldtidens korn skyldes især en mængde aftryk i lerkar. Det var en lærer Frode Kristensen fra Tørring, der første gang omkring 1890 blev opmærksom på dette, da han fandt et forkullet hvedekorn siddende i overfladen af et lerkar fra bronzealderen. Han indsendte fundet til Nationalmuseet, hvor man straks gik i gang med en omfattende undersøgelse af oldtidens lerkar, og snart efter var der fundet så mange kornaftryk, at de gav et overblik over agerbrugets udvikling i oldtiden. Man regner normalt med, at kornene er kommet i leret ved en skødesløs fejltagelse, og det har givet en sikkert helt fejlagtig forestilling om en sjusket oldtids-primitivitet, hvor man har siddet og æltet lerkar sammen midt i et rod af høstaffald. Billedet stemmer ikke overens med den ærefrygt omkring agerdyrkningen, som man ellers kender til. Faktisk er agerbruget den del af bronzealdertilværelsen, som klarest kan siges at have været forbundet med kultiske handlinger, og selvfølgelig har man taget vare på sit korn – det var jo ikke så mange fold det gav den gang. Tilbage bliver spørgsmålet, om ikke kornene er trykket ind i lerkarrene med fuldt overlæg, for at velsigne husholdningskarrene og gravurnerne med de livgivende korn. Det har man gjort andre steder i verden, og i Kina fremstilles endnu porcelæn med riskorn i – oprindelig udfra de nævnte trosforestillinger.

Af øvrige kornsorter kendes fra perioden især aftryk af de forskellige typer hvede, både de gammelkendte typer: enkorn, emmer og dværghvede, samt spelt, som er en nyhed. Hvede har været tidens bedste brødkorn, men det har også været anvendt til brygning af mjød, sammen med honning og tytte- eller tranebær – det ved man fra resterne af drikken i en barkskål i Egtved-pigens grav. Derudover dyrkede man seksradet nøgen byg og i mindre grad avnklædt byg. Byggen har nok mest været brugt til grød og vælling. Disse retter kan også være tilberedt af pilekurt, som er lige så god som boghvede, af hvidmelet gåsefod, sæd-dodder, hirse og spergel, eller en blanding af disse forskellige frø. Måltidet i Borremosemandens mave bestod som nævnt af spergel og bleg pilekurt.

Ved bronzealderens slutning begyndte man også at dyrke spindehør, men det lader til at være så sent, atBorremose-folkene næppe har nået at opleve en hørmark med de smukke blå blomster. Måske har man spist kogte hestebønner, for dem har man også fundet aftryk af på lerkarrene, men de kan også blot have været til kreaturfoder.

Afhøstning foregik med segl, hvoraf der er fundet en del af bronze.

Høstkniven fra Stenild i Himmerland. De tre seglbilleder er fra en helleristning ved Vingen i Norge. Kornet er hvedetypen spelt, der sammen med havren kom udefra som en nyhed i yngre bronzealder. (Fot.: Nationalmuseet & S.N.-K.)

På samtidige ægyptiske gravmalerier ser man arbejdsgangen: Stående mænd skærer af med seglen lige under akset, en enkelt står med seglen under armen og tager sig en lille tår af en flaske – det er altid varmt i høsttiden – mens krumbøjede kvinder samler aksene fra jorden i kurve, der siden tømmes i større kurve eller net, som mændene binder sammen og transporterer hjem. En segl med et meget fornemt udformet skaft er fundet i Stenild Mose, ikke så langt fra det sted, hvor Døstrup-arden blev fundet, og kun 14 km sydøst for Borremosen. Selv om dette skaft glimrende kunne passe til en bronzesegl, sad der i stedet en 11,6 cm lang flintflække, som var helt blankslidt af flittig brug. Tilsvarende flækker er fundet på flere af tidens bopladser, hvor der i det hele taget er fundet flere redskaber af flint end af bronze. Det er blevet foreslået, at høstkniven fra Stenild Mose snarere var til at skære løv eller ukrudt end til kornhøst, men det er og bliver en upåviselig teori. Snarest har det været det almindeligste høstredskab på kornmarkerne, for bronze var dyrt, og desuden skærer bronze ikke særlig godt.

Når høstkniven fra Stenild er fundet i en mose, kan den være et offer, men på helleristningerne ses så at sige ikke gengivelser af høstsegl. Undtagelsen er en helleristning med tre segle sammen, ved Vingen lidt syd for Ålesund på Norges vestkyst. Det bemærkelsesværdige er, at det ikke er noget udpræget agerbrugsområde, og slet ikke i sammenligning med Danmark. Langt op mod vor tid har der været fast skudefart med korn fra Danmark til Norge, og spørgsmålet er, om ikke også det har været tilfældet i bronzealderen. Man behøver knap at digte, for at forestille sig nogle lønlige bønner ved de indhuggede kornsegl – om kornskibet nu kom, eller om der blev nød. Det kan være en ynk at se i september, at folk på egnen tit må høste grønt korn, som kun kan bruges til kreaturfoder, fordi det ikke nåede at modnes inden kulden kom. Det meste af Norge og en del af Sverige med måtte have korn sydfra eller man måtte leve af jagt og fiskeri. I de områder var der stadig stenalder, og de bronzegenstande, som kom dertil, må være kommet med kornskibene, og betalingen kan have været skind, harpiks og andet, som ikke fandtes i større stil længere mod syd. Måske er det vidnesbyrd om denne formodede kornhandel, at der er helleristninger af skibe, som fuldstændig svarer til de sydskandinaviske, hele vejen op langs den norske kyst, så langt op som til Nord-Trøndelag. Det virker som et møde mellem to meget forskellige kulturer, for undervejs er der helleristninger fra samme tid, som forestiller elge og rener. Et decideret mødested af denne art kendes ved Nämforsen i Ångermanland, godt nordligt i Sverige, hvor der er en mængde lokale ristninger med jagt og fiskeri sammen med sydskandinaviske skibsbilleder.

På de sydskandinaviske ristninger forekommer også nogle få jagtscener, f.eks. en hjortejagt fra Midtjylland, og billeder af fiskeri – men mere som undtagelse end som regel. Blandt knoglefundene fra danske bronzealder-bopladser er kun få vidnesbyrd om jagt og fiskeri, ja, på den sydvestfynske Voldtofte-plads var der hverken knogler af fugl eller fisk, kun ét tåled af en kronhjort og to stykker tak fra kronhjort og rådyr. Nogle få steder har man fundet økser af kronhjortetak, og der er fundet et par klapfælder fra samme tid, beregnet til krondyr eller lidt mindre dyr. På bopladserne er der også fundet enkelte rester af odder, bæver og vandrotte. De førstnævnte kan være fanget for skindets skyld, mens den sidste vel bare er slået ihjel.

Det som egentlig undrer mest er, at der så at sige ikke er fundet en stump af en and, når man tænker på, hvor ofte den er vist i kunsten, både punslet og støbt i bronze og på helleristningerne. Måske det var

en hellig fugl? Af andre fugle er der fundet enkelte knogler, af svane, måge, vildgås og krage eller råge.

Fiskekroge kendes i et par eksemplarer, og ved de mest kystnære bopladser er der hvirvler af torsk, hornfisk og flynder. Ved Bulbjerg er der tilmed rester af hval og delfin og på Nordlangeland af gråsæl. Men jagt, fangst og fiskeri har kun lejlighedsvis medført et kosttilskud. Faktisk tyder meget på, at den væsentligste kost kom fra det, som groede på markerne. Selvfølgelig spiste man også kød fra husdyrene, men både får og køer nåede ofte at blive ret gamle, så de blev vel mest brugt for at få uld, mælk og trækkraft. Svinene har næppe været til andet end føde, men til gengæld var der ikke særlig mange svin alle steder.

De almindeligste tamdyr var hornkvæget. Det var ret små dyr, mindre end i stenalderen, og køer af den størrelse fandtes i småkårshjem endnu i begyndelsen af vort århundrede. De har tilsyneladende gået frit omkring hele året, på enge og overdrev samt i skovene, indtil man begyndte at tage dem ind på vinterstald. At køerne trives godt mellem spredte træer, hvor de spiser af løvet, ses for eksempel i Jugoslavien og på Gotland, for blot at nævne et par yderområder, hvor køerne stadig holdes i fri drift. Fritgående køer samler sig i flokke på op til 75, for flere er de ikke selv i stand til at genkende, og køer, som ikke kender hinanden, vil uværgerlig slås. Tyrene går for sig selv, og opsøger kun køerne, når de viser tegn på brunst. Kvæget hviler 12 timer i døgnet, bruger op til 9 timer om dagen til at æde, og drøvtygning går i gang ½-1 time efter fødeindtagelse – så med det tidsskema har koen ikke haft store naturlige forudsætninger for at være trækdyr, således som den var i bronzealderen, så det er forståeligt, at man forsøgte sig med heste-forspand. Derimod gav koen god mælk, og hullede ostepotter vidner om, at mælken også blev videre-behandlet. Da man mod bronzealderens slutning begyndte at vinteropstalde kvæget, begyndte dette på en række forandringer i adfærd, som måske endda har været tilstræbt. Den væsentligste produktionsmæssige forandring har været, at ædetiden blev halveret, så dyrene bedre kunne udnyttes som trækkraft. Årsagen til at tage dyrene på stald kan ikke have været hensynet til vinterkulden, for den modstår dyr med lethed, hvis de er vant til at gå ude, for så får de bare en isolerende vinterpels. Det er en kendsgerning, at kvæget i højere grad blev benyttet som trækdyr efter at de blev opstaldet, mens eksperimenterne med heste som trækdyr fik lov til at hvile i mere end 1000 år. En anden fordel ved at få kvæget på stald, som også kan have

været tilstræbt, er, at gødningen derved kan samles på ét sted og derefter kan blive til gavn på markerne.

Næsthyppigste tamdyr var hesten, af hvis knogler man har fundet en ganske overvældende mængde på bopladserne og i offergruber. Alle er blevet spist, og nogle af dem allerede som føl. De mange fund af udstyr til køre- og ridehoste vidner om en praktisk funktion for disse ædle dyr, der har været nært beslægtede med de lavstammede og robuste heste, som i dag bruges på Island. På helleristningerne ses de i flok eller i arbejde, hvor de trækker vogn eller slæde og bærer rytter. I højere grad end de øvrige tamdyr synes de at have indgået i kulten, blandt andet fordi de ofres, for eksempel på Knardrup Galgebakke i Østsjælland, hvor hestehoveder er nedlagte i sodsværtede gruber. På helleristninger i Bohuslän, Småland og Norditalien ser man mænd i samleje med hopper, og en beskrivelse af en sådan handling i rituel sammenhæng kendes fra kelterne i Irland, hvor Giraldus Cambrensis så sent som 1185 e.Kr. beskriver ritualerne ved en konge-kåring. For øjnene af en stor folkemængde løb konge-kandidaten som et dyr, på alle fire, hen til en hvid hoppe, som han parrede sig med. Straks efter blev hoppen dræbt og skåret op i stykker, som blev kogt i en stor kedel. Manden hoppede så op i kedlen, spiste af hestekødet og delte ud af det til de forsamlede, og drak af den suppe, som han nu sad i. Herefter blev han udråbt til konge. Måske kan denne skildring forklare hesteofrene og helleristningernes billeder af samleje mellem mand og hest.

Mængden af får kom næst i rækken, og der var to typer, hvoraf den ene havde horn. Lignende hornede får lever endnu på øerne Gotland, Island og Cape Clear ved Irland, og på Færøerne har der været beslægtede får, som nu er uddøde. Denne type har dog næppe udgjort hovedstammen i bronzealderens fårebestande, for der kendes kun tre hornstejler fra dem fra bopladserne. Derimod er der fundet rester af hornløse får, som svært meget minder om vildfåret, mufflonen. De har nogenlunde svaret til Soay-fårene, der kun har overlevet på St. Kilda ved Orkneyøerne – de gamle husdyrracer hører til de mest truede dyrearter, og mange typer er forsvundet i vor tid. Fælles for alle de primitive får er, at de har lange dækhår i ulden, og at de af sig selv taber ulden om foråret, hvis ikke den plukkes af først. Nyere forædlede fåreracer har ikke den egenskab i behold, og hvis de ikke bliver klippet, så kan de blive syge af sommervarmen. Det er lidt af et mysterium, at der kun er fundet ganske få rester af lam, for hvad har man så gjort af vædderlammene – byttet dem bort? I forhold til de mange får er der fundet rester af ganske få geder – så få, at de ikke

Svinevogteren. Helleristning ved Norrköping i Östergötland. (Fot.: S.N.-K.)

kan have indgået i nogen væsentlig avl. Måske var de der for fårenes skyld, for i større fårebesætninger bruger man ofte ammegeder til lam, hvis mor er død ved fødslen.

Knogler af svin er fundet i lige så stor mængde som fårenes, men tallet snyder lidt, for svinene blev generelt slagtede inden de blev alt for gamle, og de fik et mylder af unger, mens fårene sjældent har fået mere end to lam. Svin har et stort kontaktbehov, og flokkes derfor gerne. På en helleristning i Norrköpings Himmelstalund-park i Östergötland ses en gruppe på fire svin med 17 små grise, der vogtes af en mand med spyd eller gravestok. Alle har lange tryner, næsten som hos vildsvinet, og det skyldes, at de endnu i væsentlig grad levede i nogenlunde overensstemmelse med deres natur, for første tegn på reguleret tæmning af dyrene er, at snudepartiet bliver kortere. Trynen er svinets meget vigtige føleorgan, og i dag har det medført store adfærdsforstyrrelser, at de ikke længere kan rode med trynen i jorden.

Hunden er der ikke fundet mange rester af – ja, på nogle pladser kun inddirekte, som gnavespor på kødben. Måske har man ikke haft større brug for hunden, når der ikke var ret megen jagt. I type har de nogenlunde svaret til den nordskandinaviske spids, blot lidt større, og i få tilfælde ses de på helleristningerne, med den opkrøllede hale i vejret, blandt andet på jagt-scener.

Billedet af bronzealderens Danmark på Borremose-folkenes tid er præget af, at landbruget var hovederhverv, og at jorden var det eneste naturlige råstof. Naturen blev tæmmet, og forvandlet til et

kulturlandskab i den grad, at kun få områder ikke var blevet pløjet op. På de øvrige områder med skov og græs satte tamdyrene deres præg, så vegetationen tog en anden drejning end da den fik lov til at gro vildt. Der blev god plads mellem træerne, og undervæksterne blev gnavet bort.

9: Kunsten at sætte tråde sammen

Mens agerbruget mest blev varetaget af mænd, synes kvindernes arbejdsplads i høj grad at have været i hjemmet. Det synes arbejdsbilleder fra Middelhavs-området at vise; men behøvede det af den grund at være ligsådan her? – Sandsynligvis, for de, der pløjer på helleristningerne, er mænd, og et ungarsk lerkarbillede, som er samtidig med vores yngre bronzealder, viser kvinder som spinder og væver. Det er forøvrigt ejendommeligt, at mændenes landbrug er så veludforsket, mens det er så som så med viden om kvindernes vævning, skønt vi i Danmark har den største samling af vævede bronzealderklæder, som overhovedet kendes fra hele verden.

Indtil for nylig anede man end ikke, hvordan disse stoffer var blevet vævet. I alle bøger og museumsudstillinger præsenteres bronzealdervæven som en såkaldt „opstadvæv" – en type, som kendes fra ældre tid i Nordskandinavien. På denne er de lodrette trendtråde foroven fæstnet til en bom, der hviler på to skråtstillede stolper, mens trendtrådene forneden holdes i spænd af vægte, som er bundet fast til dem. Egentlig burde denne type væv kaldes en vægtvæv og ikke „opstadvæv", for der er også andre væve som står opret. Det karakteristiske ved væven er vægtene, og de kendes fra en række af arkæologiske fund. Men der er aldrig fundet vævevægte fra bronzealderen! De ældste kendte fund af vævevægte fra Sydskandinavien kan ikke dateres længere tilbage end til godt et halvt årtusind efter bronzealderens afslutning.

Tilbagedateringen af moseligene fra Borremosen kan måske bidrage til at løse lidt op for dette problem. Især Borremosekvindens store klædestykke er spændende, for væveteknisk hører det klart til en gruppe af tekstiler fra perioden 800 f.Kr. – 100 e.Kr. Det er en speciel væveteknisk gruppe, som ophører præcis samtidig med at vægtvæven første gang dukker op, og ingen af disse stoffer er fremstillet på vægtvæv. Det er tekstileksperten Margrethe Halds store fortjeneste at påvise, at disse stoffer er vævet på en såkaldt rundvæv af en type, som

endnu i dag kan ses i brug i Syrien. I oldtiden synes den at have været i brug i mange forskellige områder.

Vævens historie kan kort skitseres således: For godt 6000 år siden brugte ægypterne markvæven, som bestod af to bomme, fastholdt til jorden og med trendtråde imellem. Trendtrådene var enten bundet til de to bomme, eller viklet omkring dem, og i det sidste tilfælde var det faktisk en rundvæv. Da vævetypen blev udbredt mod nord, hvor klimaet ikke var til udendørs vævearbejde, kom den ind i huset, og for at spare plads blev den så stillet lodret, med to stolper til at bære bommene. Skulle et større stykke stof væves, tilføjedes et stativ med en tredie bom, så det rundvævede stykke stof kunne blive til et omfangsrigt rør. På et tidspunkt fandt man på at anvende søller for at danne skel på en mere bekvem måde end ved at plukke skellet op hver gang en ny islæt-tråd skulle føres igennem på tværs. Søllerne er løkker, som sidder på en rundstok, og de er bundet omkring hverandren trendtråd, hvis det er simpel lærredsvævning, så de alle kan trækkes ud på én gang, når islættet skal føres igennem. For ca. 5000 år siden opstod vægtvæven i Middelhavsområdet, tilsyneladende uden søller, og ca. 3000 år senere nåede den til Sydskandinavien, efter at den var blevet forbedret. For ca. 1000 år siden kom den vandrette trampe-vævestol, som stadig anvendes.

Borremose-folkenes tøj var fremstillet på rundvæv; men desværre er det ikke nok til at hævde, at alt andet bronzealder-klæde var vævet på rundvæv, for Borremose-tekstilerne var udført i kiper-teknik, mens de fleste andre bronzealder-vævninger var lærredsvævede. Faktisk er klædestykkerne fra Borremosen de ældste kendte kiper-vævninger i Norden, så impulsen kan meget vel være kommet udefra, og så melder spørgsmålet sig straks om rundvæven også på den tid kom hertil som en ny ting?

For at løse det spørgsmål var der intet andet for, end at gøre forsøg med at genskabe andre bronzealder-tekstiler – både på vægtvæv og på rundvæv, og derefter sammenligne resultaterne med fundene. Denne yderst afgørende og spændende forsøgsrække satte jeg i gang i 1978, og resultatet stod klart efter et års arbejde, hvor en væverske med speciale i oldtidsvævning og 8 hjælpere havde været i funktion i 8 timer hver dag. Det er usædvanligt, at et arkæologisk forsøg gennemarbejdes så grundigt; men det kan være nødvendigt for at opnå brugbare resultater.

Først blev der gjort forsøg med den vægtvæv, som man normalt forbinder med bronzealderen, og for at få konstruktionen så korrekt som muligt startede vi med at analysere alle de ældste afbildninger af

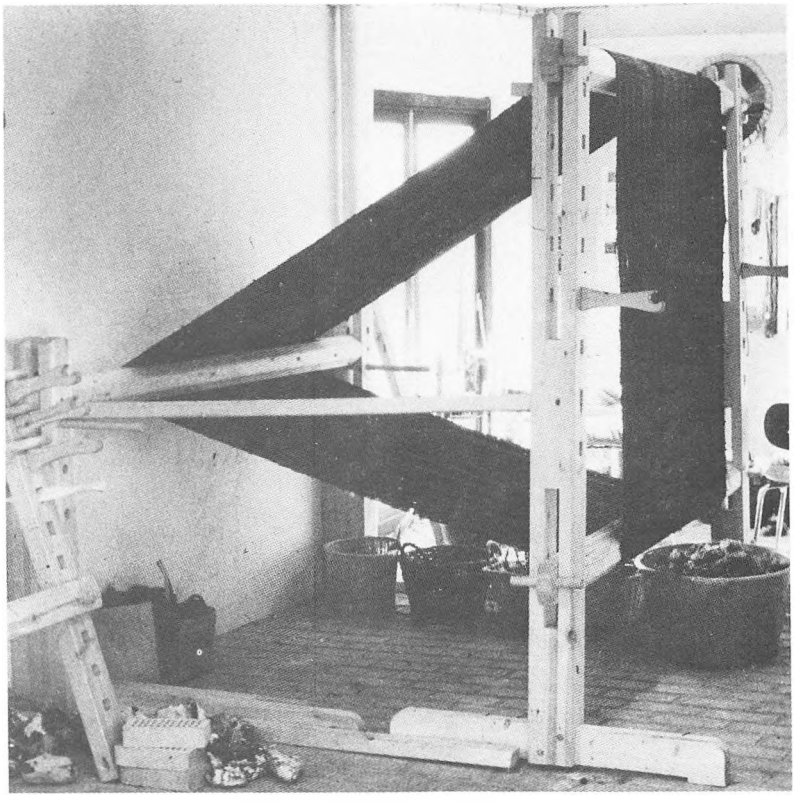

Rekonstruktion af bronzealderens rundvæv, her sat op til et stort stykke stof over tre bomme. Borremose-kvindens nederdel er vævet over to bomme, altså på den forreste lodrette del af væven. (Rekonstruktion Hanne Nancke-Krogh, fot.: S.N.-K.)

vægtvæven. De findes på græske vasemalerier, som er samtidige med den allersidste del af bronzealderen. Herved viste det sig, at der dengang endnu ikke var søller på alle vægtvæve, og to afbildninger viste skråstivere til de lodrette bærestolper på en sådan måde, at der ikke levnedes tvivl om, at væven stod lodret. Begge disse forhold var nye iagttagelser, der blev brugt i rekonstruktionen af en væv, som adskilte sig fra de senere kendte mere udviklede vægtvæve, der både havde søller og stod skråt ind mod en væg, så der opstod en naturlig skeldannelse – disse fordele havde den oprindelige vægtvæv altså ikke.

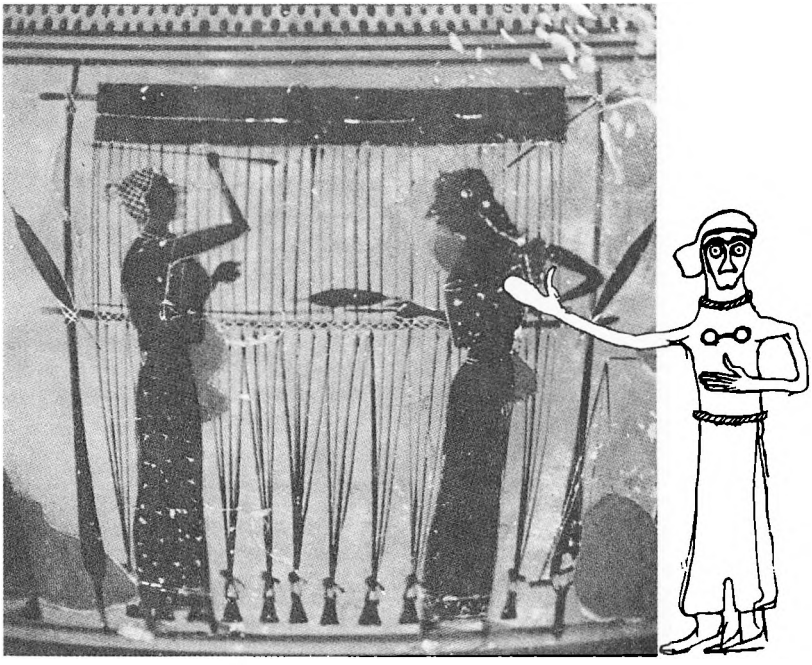

Den græske vægtvæv, fra 6. årh. f.Kr., er en helt anden type end bronzealdervæven. Derimod kom den rørformede græske peplos-kjole til Norden. Tegningen, fra slutningen af 1700-tallet, viser en nu forsvundet bronzefigur med lang kjole, fra Grevensvænge ved Næstved, ca. 1100-900 f.Kr. (Fot.: Metropolitan Museum of Art, New York).

Et af de græske vævebilleder bidrog med flere detaljer. Det viser to kvinder i arbejde ved væven. Forneden er trendtrådene samlet i lige store bundter, og i hvert trådbundt er der bundet en pyramideformet vægt. Herfra går trådene skråt opefter, indtil de møder en tværgående stok, og over den går de helt lodret. Hvis det havde været en stok med søller, ville trådforløbet have været skråt hele vejen op. Desuden må en søllestok ikke være bundet fast, som denne stok er i begge ender, ved de to lodrette standere, sammen med holdere til oprullet islætgarn. På stokken ses en tæt række af kryds, som må være tråde, der er bundet omkring trendtrådene for at sikre en jævn fordeling af disse, og således at det skrå træk fra vægtene bliver modvirket. Kvinden til højre er i færd med at plukke skellet op med en spinkel skelstok. Det er kvinden til venstre færdig med. Hun har skudt islæt-

tråden halvt gennem trenden. Tråden ses lige over stokken med krydserne, og går hen til en aflang garnrulle, som kvinden til højre derefter kan føre gennem sit opplukkede skel. Kvinden til venstre er nu i færd med at skille trådene ad opefter, for de hæfter let sammen, og skellet skal gøres klar hele vejen op, før islættet kan slås op på plads med et vævesværd af træ. På vægtvæven væver man oppefra og ned, og efterhånden rulles stoffet op på den øverste bom, og vægtene bindes længere ned, når det er nødvendigt. For at forhindre, at vægtene trækker stoffet ned fra bommen, fastlåses denne – på det græske vasemaleri med en skråtstillet pind øverst til højre.

Ved forsøgene med den græske væv viste det sig, at arbejdsgangen blev meget langsom. To personer kunne væve 2-3 cm på en time; men det svarer til samtidige græske beskrivelser, ifølge hvilke en væveproces kunne være ret så langsommelig.

Snart viste det sig også, at det blev vanskeligt at få det vævede stof til at ligne fundene fra bronzealderens egekister. Ved alle former for vævning vil der naturligt opstå vævefejl, men fejlene arter sig forskelligt alt efter hvilken væv man anvender. På den rekonstruerede græske væv opstod fejlene vilkårligt spredt over hele stoffet, mens fejlene i bronzealdervævningerne hovedsagelig ligger i de sidste 20-30 cm. På to tæpper, fra Egtved og Trindhøj, er der eksempler på fejl, som løber hele vejen igennem vævningen, og det kan kun lade sig gøre, hvis man har benyttet søllestok og fast skelstok. Tilbage bliver, at den beskrevne græske væv ikke kan have svaret til de nordiske bronzealdervæve. Måske var den endda af en speciel type, og i så fald har den været til at væve billedtæpper på. Andre græske vævebilleder viser to tværgående stokke midt på væven, og selv om intet sikkert kan siges derom, så kan det ikke udelukkes, at de viser søllestok og fast skelstok.

Efter denne første blindgyde vævedes derfor på en lodret vægtvæv med søllestok og fast skelstok. Søllestokken synes dokumenteret i Homers Illiade, som blev nedskrevet samtidig med at Borremosefolkene levede:

Lige så nær som skaftet ved vævningen kommer den slanke væverskes bryst, når med hænder hun tæt hen til sig det trækker.

Efter dette var der belæg for at arbejde med søllestok og fast skelstok, mens trådafstanden blev stabiliseret med en flettet snor. Ved forsøget kunne der godt være opstået fejl, som gik hele vejen igennem vævningen, men det ville i så fald have været arrangeret, og også i bronzealderen var sådanne fejl kun undtagelser. Afgørende er, at fejltypen kun er mulig ved brug af søllestok og fast skelstok. Arbejdsgan-

gen var, at de første fejl blev rettet efter ca. 20 cm, og derefter ville det kun være tegn på mangelfuld korrektion, hvis en af fejlene fortsatte.

Det var nu ikke længere muligt at udelukke vægtvæven på grund af vævefejl. Tilbage var kun to træk fra bronzealdervævningerne, som skulle kunne udføres på den rekonstruerede væv. Det ene træk var en særlig „opsætningskant", der normalt er blevet tolket som en brikvævet kant. Men der er ikke skygge af bevis for, at brikvævning har været kendt i bronzealderen, heller ikke når man kalder den for „tohuls-brikvævning."

Det andet træk ved bronzealdervævningerne, som helst skulle kunne passe med forsøgene ved vægtvæven, var, at trendresten ikke skulle være længere end ca. 10 cm. Trods ihærdige forsøg lykkedes det imidlertid ikke at fremstille et bredt stykke stof med en trendrest på mindre end ca. 30 cm, og det endda kun ved at presse mulighederne optimalt. Her var altså ikke overensstemmelse med bronzealdervævningerne.

Eneste argument for vægtvæven har været et gravfund fra Lilholt nær Skrydstrup i Sønderjylland, hvor man fandt tre lerklumper, runde og med hul i midten, som er tolket som vævevægte. Vægtene er dog ukarakteristiske (flade på den ene side, og hvælvede på den anden), og ikke bevis nok for en vægtvæv. Mest overbevisende svarer de til vægte, som fra nyere tid er brugt på en roterende stok, når man har tvundet sværere garn, som for eksempel fiskegarn.

Herefter blev der gjort forsøg med at væve de samme stoffer på en rundvæv med søller og fast skelstok. Rundvæven og den ægyptiske markvæv, som er forbilledet, har søllestok allerede på et meget tidligt tidspunkt.

For at kunne fremstille et tilpas langt stykke stof, måtte vi rekonstruere en rundvæv med tre bomme. Trenden blev lagt op, som Margrethe Hald har beskrevet det fra Libanon og Syrien. Princippet i denne meget primitive, men effektive vævetype er, at man væver et helt rørformet stykke stof, som derefter kan bibeholdes som et rør, hvis der er brug for det, f.eks. i en peplos-dragt, eller skilles ad ved at det skæres over eller ved at „låsesnoren" trækkes ud.

Ved opsætning af rundvæven lægges trendtråden omkring bommene, frem og tilbage, og vendes over en fastlagt vandret linie ved hjælp af en vendepind, på hvilken trådene fra begge sider lægges om i løkker, som fastholdes af pinden. Efterhånden trækkes pinden ud, og efterfølges af den såkaldte låsesnor.

Ved de særdeles spændende og afgørende forsøg med rundvæven viste det sig nødvendigt at starte med en islet-reps, svarende ganske

til bronzealderstoffernes opsætningskant, og på det færdigvævede stykke stof var der kun en trendrest på ca. 8 cm – altså en særdeles smuk overensstemmelse med bronzealderstofferne, som ikke kunne opnås på vægtvæven.

Det afgørende bevis for, at rundvæven, og ikke vægtvæven, var bronzealderens væv kom, da andre detaljer blev undersøgt. Det viser sig, at flere af bronzealdervævningerne har indskudte kiler, som skal rette op på skæve vævelinier, og det har man længe vidst. Det nye resultat er, at de praktiske forsøg har vist, at der ikke er behov for sådanne vævekiler ved vægtvæven, mens de ret ofte er påkrævet ved rundvæven. Forskellen skyldes, at trendtrådene i vægtvæven er klart fastgjort foroven og forneden, mens de ved rundvæven går rundt, og ved arbejdet kan de få et skævt træk omkring bommene, og så er det nødvendigt at væve en kile for at opnå et vandret indskud af islettråden. Hermed var der ikke længere basis for at tænke på vægtvæven i forbindelse med bronzealdervævninger, idet alle undersøgelser af resultater pegede på rundvæven.

Et enkelt træk bør endnu en gang sættes i focus. Det er „opsætningskanten", som normalt er tolket som en tohuls brikvævning. Netop dette træk har været afgørende for, at mange har troet på at bronzealdervæven var en vægtvæv. Det første skridt til at se på dette spørgsmål var, at rette tvivl om man overhovedet har kendt til brikvævning i bronzealderen. Forsøgsresultaterne viste, at det kan der ikke skaffes bevis for, og den såkaldte brikvævning lod sig lettere genskabe på helt anden vis. Ægte brikvævning kendes derimod senere, i jernalderen, og her benyttes den som opsætningskant på vægtvæven. På en primitiv rundvæv er der derimod brug for at kunne starte ud fra en nogenlunde fast kant for at få en jævn fordeling af trendtrådene. Kanten lavede vi ved at plukke de første 8 islæt op med hånden og væve over to tråde og under to, hvorefter det hele blev slået sammen til en fast islæt-reps, som helt og aldeles svarede til den „brikvævede opsætningskant" på bronzealderstofferne. Senere, i jernalderen, har man brugt en forbedret rundvæv, uden denne opsætningskant, så man er i mellemtiden blevet dygtigere til at sætte væven op.

Denne skildring af væveforsøgene er meget kortfattet, og kun med fremhævelse af de væsentlige resultater. Endnu kortere kan resultaterne sammenfattes således: Der er ikke med sikkerhed fundet vægte til vægtvæv, og vægtvævens brikvævede opsætningskant mangler på stofferne. De vægtvævede stoffer fik for lange trendrester i forhold til fundene, mens rundvævningerne svarede til bronzealderstoffernes af-

slutningsløkker. Vævekilerne fra originalfundene viste sig ikke at være berettigede ved vægtvæven, mens de var klart nødvendige ved rundvæven. Bronzealderstoffernes opsætningskant er ikke fremstillet som brikvævning som i jernalderen, men ved en form for opplukning af trendtrådene, og det har været nødvendigt ved en primitiv rundvæv. Alle disse iagttagelser og forsøgsresultater tilsammen siger klart, at vægtvæven er mere end tvivlsom i bronzealderen, mens alle træk passer til rundvæven.

Et uventet resultat kom frem, derved at næsten alle vævningerne blev yderst pæne i forhold til fundene. Og det på trods af at forsøgets hjælpere var uden vævekyndighed i forvejen, men blot var blevet oplært til disse opgaver. Der er derfor næppe tvivl om, at vævning var noget ganske nyt ved bronzealderens begyndelse. Det passer også til det forhold, at nogle snitmønstre til dragter direkte lader sig sammenligne med dyreskind. Før da må den almindelige klædedragt være gjort af skind. Det betyder dog ikke, at man ikke har brugt fåreuld. Tværtimod viser der sig en meget fin tradition for arbejde med vævede bånd, snore og sprangede net – som teknisk står i skærende kontrast til de simple lærredsvævede dragter.

Ved midten af yngre bronzealder blev en ny og avanceret væveteknik taget i brug, kipervævningen. De ældste eksempler er som nævnt fra Borremosen, og der er tale om rundvævning. Som regel har disse sene rundvævninger trendløkkerne i behold i begge ender, og i enkelte tilfælde sidder låsesnoren endnu i stoffet. Væveforsøgene viser, at der naturligt bliver trendløkker på ca. 8 cm, og at det kan være svært at trække låsesnoren ud – som regel går den i mange små stykker, når man gør det. Derfor er det værd at se efter, om man kan finde rester af denne låsesnor i trendløkkerne. Ved undersøgelse af dette viste det sig, at der var en rest af en sådan låsesnor i trendløkkerne på et tæppe fra Trindhøj – vel at mærke fra midten af ældre bronzealder, og det er et af mange klare tegn på, at alene rundvæven var bronzealderens væv. I dag eksisterer rundvæven især i Nærøsten, med udløbere helt til Tibet og Celebes. Desuden i det sydvestlige Europa og i Sydamerika.

Mens det således, i kraft af en omhyggelig praktisk forsøgsrække, er slået nogenlunde godt fast, hvorledes man vævede i bronzealderen, så ved man endnu meget lidt om den uldbehandling, der gik forud. Der er ikke kendskab til fåresakse, så sandsynligvis har man plukket og rusket ulden af lige inden de primitive får tabte den naturligt om foråret. Da ulden allerede er løs, gør det ikke ondt på fårene, når man plukker og rusker den af. Ulden har næppe været fra hornede får af

samme type som det gotlandske udegangsfår, således som de fleste regner med. Gotlandsfårets uld er nemlig ikke fin nok til at kunne svare til tekstilfundene. Derimod er der større sandsynlighed for at man har brugt ulden fra de hornløse får, som nærmest svarer til Soay-fåret.

I den videre uldbehandling er det normalt at karte, for at få skilt uldfibrene ad, så de ikke hænger sammen i totter. Men der kendes ikke til karter før i middelalderen. Ganske vist er der i Schweiz fundet redskaber fra stenalderen, som kan minde om karter, men alligevel ikke så meget, at deres anvendelse kan bestemmes klart. En anden mulighed for at gøre ulden spindeklar er at piske den, og det gør man stadig flere steder i verden, for eksempel i ret udbredt grad i Tyrkiet. Denne fremgangsmåde valgte vi. Først blev ulden plukket i hånden og blandet, dernæst anbragt i en stor bunke og pisket af et hold på op til ti personer. Vi prøvede at piske både med tove, tynde kæppe og rundstokke, og det viste sig, at rundstokke på ca. 1 m gav det bedste resultat. Alle slog på ulden og holdt en jævn rytme, og efterhånden voksede bunken og blev blødere og mere luftig.

Den efterfølgende spinding er sandsynligvis udført på håndten. Der er fundet enkelte runde vægte, som måske kan være fra håndtene, og der er mulighed for at man har brugt håndtene af træ. Tråden kan spindes to forskellige veje rundt, og der er eksempler på fine mønstre, som udelukkende er opstået ved at veksle med tråde af forskellig spinderetning. Der har været gjort forsøg på at systematisere studier over spinderetninger i store statistiske skemaer, men resultatet heraf er ret tilfældigt, og siger hverken noget klart om lokalområder eller om dateringsgrænser – dertil er variationen i brug af forskellige spinderetninger for vilkårlig.

Det forberedende arbejde med ulden må ikke undervurderes, for ved vores forsøg med dragtfremstilling viste det sig, at selve uldbehandlingen tog lidt mere end halvdelen af den samlede arbejdstid. Først da var der garn til at væve med. Dernæst tog selve klædefremstillingen 45% af tiden, med vævning og valkning af stoffet. Kun fire procent af den samlede arbejdstid gik til at fremstille selve dragten.

Det færdigvævede stof er ret løst i strukturen, og kun en valkning kan gøre det tæt og blødt. Vi gjorde forsøg både ved at trampe på det i urin og ved at lade det gennemskylle i havstokken en uges tid. Begge dele gav godt resultat, så stoffet fik den tilstræbte krympning. Da stofferne som regel er lidt uens i vævetæthed, må de have været spændt ud i våd tilstand efter valkningen for at blive glatte. En række huller i hver ende i trendretningen stammer sandsynligvis fra en

sådan udstramning af klædet. Hvis disse huller havde haft en funktion under væveprocessen, ville de ikke have stået så klart efter valkning som de gør, og derfor kan en tolkning af hullerne i den retning udelukkes.

Det færdige stof kunne herefter omdannes til klæder. I nogle tilfælde skulle der både tilskæres, sys og broderes, mens andre klædninger blot bestod af ét stykke vævet stof. Hertil hørte Borremose-kvindens kjole eller skørt. Da hun blev fundet, lå klædet nærmest som en kort kjole, som var slået omkring kroppen oppe under armene. Det er dog mest sandsynligt, at hun til daglig har båret det som et ankellangt skørt. Stykket, der måler ca. 1,80 x 1,20, har alle vævekanter i behold, og korte løkker til den fjernede låsesnor er i behold i begge smalender. Det har været vævet på en rundvæv med to bomme, og trådkryds langs midteraksen viser, at to personer har vævet samtidig på væven. Der er en markeret fold i islætretning, og ved denne ses to grupper af huller med rester af en lædersnøre i. Her har skørtet været bundet sammen omkring livet, med en livvidde på ca. 75 cm. Skørtet har været ca. 1 m langt, og efter folderne at dømme har det kun lejlighedsvis været foldet op, så stoffet også dækkede overkroppen.

Flere samtidige bronzefigurer viser kvinder med endnu mere sparsom sommerdragt, nemlig kun iført et lårkort snoreskørt. Snoreskørtet kendes bedst fra ældre bronzealder, fra Egtved-pigens grav, og en røllikeblomst ved hendes knæ antyder, at hun døde ved sommertid. Hun var desuden iklædt en bluse med halvlange ærmer. Bronzestatuetterne og en række af fundne rørprydelser til snoreskørt vidner om fortsat brug af denne beklædning i yngre bronzealder. Fra Borremose-folkenes tid er der tilmed fundet rester af et sådant snoreskørt i en mose ved Vester Doense nær Vebbestrup, 16 km sydøst for Borremosen, og dette skørt adskiller sig egentlig kun fra Egtved-skørtet ved at være lavet af plantefibre i stedet for af uld, sandsynligvis af brændenældetaver. Snoreskørtet fra Vester Doense blev fundet sammen med et meget smukt hængekar af bronze; men der var ikke en bluse med, og det passer udmærket til samtidens bronzestatuetter af kvinder, der kun er iklædt snoreskørt.

Selv om sommeren har der nok også været behov for en varmere dragt, og klæde til en sådan er fundet i Skrydstrup-pigens grav, som også var en sommerbegravelse. En nu forsvunden bronzestatuette fra Grevensvænge, fra yngre bronzealder, viste en kvinde med hellang kjole med bælte til – tilsyneladende meget lig de samtidige græske peplos-kjoler, og således har Skrydstrup-pigen nok båret sit store klædestykke, der målte ikke mindre end 1,45 x 4 m. Sammenfoldet

Klimaet var varmt i yngre bronzealder. Snoreskørtet fra V. Doense blev fundet uden bluse til, og Borremosekvindens klædning har mest været sat som et langt skørt, men hun har kunnet trække det overhængende stof op og hæfte det ved skuldrene, cirka som ved den lange peplosdragt i midten. Stoffets striber opstår, når der væves med garn af uens farvet uld. (Rekonstruktion: Hanne Nancke-Krogh, fot.: S.N.-K.)

har det givet en god varme. Det var Inga H. Almgren fra Uppsala der overbevisende pegede på, at det måtte være opsat som en græsk peplos. Senere er der kommet et andet og mere kluntet forsøg på at sætte Skrydstrup-klædet op som en kjole, og det er forsøgt begrundet med nogle formodede trækringer i stoffet. Det sidste er forkert, for der er blot tale om partier, som er ujævne i vævningen, og det er karakteristisk for bronzealderstoffernc.

Vi har foretaget forsøg med at opsætte en Skrydstrup-dragt efter denne teori, og resultatet afslørede to ting. Dels var det en meget ugraciøs kjole, dels var den næsten umulig at bevæge sig i. Når den overhovedet nævnes her, så er det på grund af det uheldige, at der er opstillet en bronzestatue i Vojens med denne helt usandsynlige dragtsætning. Med dragterne som med så meget andet er det uhyre vigtigt, at man foretager omhyggelige rekonstruktionsforsøg. Vores Skrydstrup-rekonstruktion, som stort set fulgte Almgrens forslag, viste sig at være særdeles klædelig, nærmest statelig, og det var en meget praktisk dragt med god bevægelsesfrihed. Også snoreskørtet blev efterprøvet, for der har ikke manglet på fantasier om hvordan det har virket, når ikke der skulle være trusser under. Her viste det sig, at det var langt mere tækkeligt end forventet, også i løb.

For at komplettere kvindedragten må vi også regne med en beskyttelse af underbenene i form af omviklede tøjstrimler. Den detalje ses på en ragekniv fra Vestrup, 10 km sydvest for Borremosen, og hertil må vi også på den kolde tid af året regne med både sokker og vanter. Sko har nok været anvendt i vid udstrækning, for på helleristningerne er der ofte indhugget omrids af fodformede skosåler, med snøre omkring svangen.

Helleristningerne fra yngre bronzealder viser også undertiden omrids af mandens klædningsstykker, kappe og kofte. Tilskæringsteknisk har det vist sig, at disse to stykker er udskåret af ét langt stykke klæde. Koften kendes ellers ikke fra de sene fund, men det gør kappen, som der er fundet et yderst smukt eksemplar af i en mose ved Gerumsberg i Västergötland. Den er pollenanalytisk dateret til yngre bronzealder, og er i lighed med stofferne fra Borremosen vævet i kiper-teknik, dog med en lille afvigelse. Borremose-stofferne er vævet i såkaldt 2/2 kiper, hvilket vil sige, at islættråden går over to og under to trendtråde, og hver ny islættråd forskydes én trendtråd til siden.

Kiper-vævning er noget helt nyt i Norden på det tidspunkt, og ret beset kan teknikken være opfundet lokalt, blot ved at væve med fire skafter på væven i stedet for de sædvanlige to, men alligevel tyder noget på, at netop denne væveteknik er indført som en nyhed udefra, og måske i form af ridebukser. Det sidste er en hypotese, som ikke kan bevises, men den bygger på, at ridebukser kom til Europa fra stepperne netop på denne tid, og at kipervævet stof er bedst egnet til ridebukser, fordi det er elastisk. I dag bruges kipervævning blandt andet til cowboybukser. Dengang kendtes og brugtes kipervævning på hele den lange strækning fra Kina, gennem Sydrusland og ind i Europa, og denne store spredning tyder meget på en forbindelse med

rytterfolkene. Desværre er der ikke beskrivelser af vævemetoden i de knækorte ridebukser, som blev båret af mosemanden fra Schwerinsdorf, lidt syd for vor grænse, og det er skade, for tilsyneladende er det de ældste kendte ridebukser i Europa. Derimod kendes rester af ridebukser fra Hohmichele i Württemberg, fra et noget yngre fund, som er samtidig med den allersidste del af bronzealderen, og de er af kipervævet stof med røde striber i.

Ved Borremose-manden lå en ganske lille kipervævet tøjlap på 30 x 25 cm, men intet fingerpeg kan vi få om hvorvidt han hørte til de nymodens bukseklædte eller om han havde gået med kjortel – eller måske begge dele? Derimod havde han til overflod hele to kapper eller slag af fåreskind. Lignende kapper fortsætter i brug gennem hele ældre jernalder, og de har lukkeanordninger i form af stropper og stangknapper af lædder. Stangknapper dukker op som en ny ting i yngre bronzealder, enten af bronze eller af ben. I en enkelt skeletgrav er en sådan stangknap fundet ved den dødes skulder, hvor den tilsyneladende har tjent som lukketøj til en kappe.

Kapperne af fåreskind er et nyt træk i klædedragten i yngre bronzealder, og på trods af andre kulturelle forandringer fortsætter brugen af disse kapper næsten 1000 år frem i tiden, godt ind i jernalderen. Tidsmæssigt falder fåreskindskapperne sammen med de rundvævede kipervævninger. Ridebukserne er også nyheder, og siden da og endnu i dag har bukserne siddet på manden – og i så udpræget grad, at det de sidste 1000 år har været en af kvindesagens symbolske mærkesager at erobre bukserne – siden Aud i Laxdøla-saga indebrændte sin mand og hele hans familie: „og da havde hun visselig bukser på".

En særlig mandsdragt fra begyndelsen af yngre bronzealder kendes kun fra to bronzestatuetter fra Grevensvængefundet ved Næstved. Her drejer det sig om en poncho med spidse snipper ned for og bag og et bælte mellem bryst og talje. Dette enkeltstående tilfælde har muligvis kun været en kultisk klædning.

Ellers er det kendetegnende for bronzealderen, at klædedragten er ualmindelig konstant gennem mere end 1000 år. Manden bærer vævet kappe og kofte i hele denne tid, og kvindedragten har i samme lange tidsrum bestået af snoreskørt alene, snoreskørt og bluse eller bluse og hellang peplos-kjole, alt efter årstiden og temperaturen.

10: Det gyldne metal

Det var en tandtekniker og en gartner fra Løgstør, som udgravede støbepladsen ved Vindblæs, knap 20 km nordvest for Borremosen, og et tilsvarende fund er kun gjort én gang før i Danmark. På stedet havde specialskolede håndværkere en gang i slutningen af yngre bronzealder forvandlet det gyldne metal, bronzen, til redskaber, våben og smykker. Når vi i dag ser bronzefundene, har de som regel en grøn overflade af anløben ir, men det var ikke meningen dengang – bronzen skulle være gylden, og når grækerne på samme tid fremstillede bronzestatuer, så var det især på grund af den naturlige gyldne farve, som svarede til sund solbrændt hud. Det samme har sikkert været gældende i forbindelse med de små menneskefigurer af bronze fra Sydskandinavien.

Spydspidserne fra Vindblæs har glimtet i solen. Efter støbeformene at dømme har man mest støbt spydspidser, men også halsringe og dragtnåle har man fremstillet på pladsen. Af selve den dyrebare bronze fandt man kun tre små brudstykker af nåle, mens den største fundgruppe bestod af flintaffald. Man har altså også slået flint på stedet, og der blev fundet både flækker, skiveskrabere og ildsten.

Støbepladsen ved Vindblæs blev fundet på et højdedrag, som skråner ned mod Bjørnsholm Å, hvorfra der har været gode udsejlingsmuligheder til Limfjorden. Alle fundene blev gjort indenfor en cirkelrund stenkreds på knap 10 m i diameter. Overalt var kulturlaget og pløjejorden opblandet med trækul og aske, som mest var rød, men også gullig og hvid. Lidt nord for centrum lå en dynge grus, knap 2 m i diameter og ca. 20 cm høj, men toppen var pløjet af. Ved siden af lå en del udkløvede stenfliser, som var skørnet og sværtede af ild og sod, og tilsvarende sten lå mere eller mindre spredt indenfor stencirklen.

Udgravningen af anlægget synes ikke at være omhyggelig nok til at der kan siges noget bestemt om afgrænsede arbejdssteder ud fra fordelingen af aske og trækul. Det er kendetegnende, at selv om bronzestøbning i dag principielt foregår som i bronzealderen, så har udgrav-

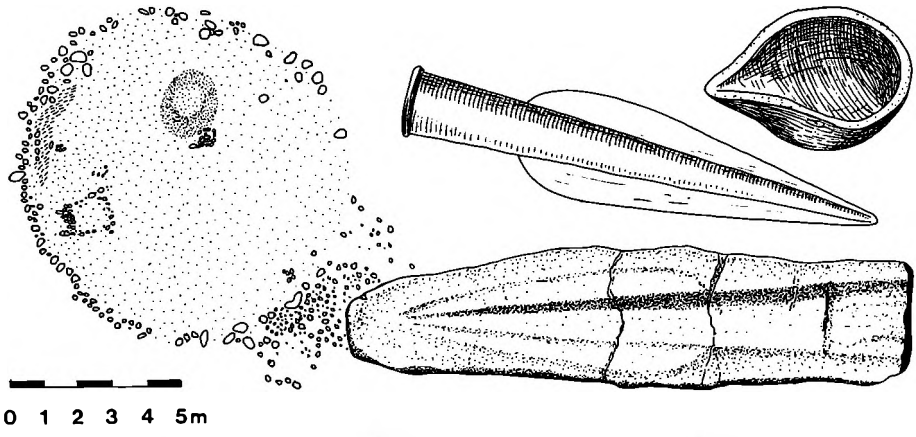

Plan over støbepladsen ved Vindblæs og den ene halvdel af en støbeform derfra, ca. 700-500 f.Kr. Fot.: smeltedigel og færdig spydspids! (Tegning: S.N.-K.)

ningerne af de få støbepladser ikke afsløret, hvorledes støbningen dengang egentlig foregik. Nær Stockholm har man nylig fundet de nedre rester af ovne til at smelte bronzen i. De har været runde, ca. ½-1m i diameter, men om overbygningen har været hvælvet som en bageovn eller rørformet, kan vi ikke vide. Derimod var der spor efter trækhuller forneden, som tyder på, at man har anvendt primitive blæsebælge, og tudstykker af brændt ler til sådanne er fundet på danske pladser. Blæsebælgen har nok været primitiv, men dog en god hjælp, når bronzen skulle opvarmes helt til 1000 grader for at smelte.

Bronzestøbningen byder på en del mysterier, for fundene fra en støbeplads som den ved Vindblæs er alt for sparsomme til at belyse den tekniske baggrund bag de kendte bronzestøbninger, som er håndværksmæssige og kunstneriske mesterværker. Vi må regne med, at en hel del af de bronzearbejder, som er indført sydfra, primært har skullet være råmateriale til det hjemlige støbearbejde; men hvordan har man smeltet et sværd om? – De smeltedigler af ler, som man fandt ved Vindblæs, havde ikke særlig høje kanter, og målte 6-7 cm i diameter. Kun én smeltedigel var dobbelt så stor, og smeltedigler fra andre fund har samme mål. Ydermere er det næsten en gåde, hvordan man har håndteret de hankeløse digler, som tillige med bronzen har været hvidglødende.

Derimod kan en del aflæses af støbeformene, som i Vindblæs alle var af ler. Teoretisk er det muligt, at nogle forme er taget direkte som aftryk efter en genstand, som man vil kopiere; men de fleste forme er opbygget efter en specielt udformet model af bivoks. Forbruget af bivoks må skønnes at have været så stort, at man må have holdt bier i bistader. (Desuden har man også haft brug for bihonning til fremstilling af mjød, da det har været den eneste mulighed for et sødestof). Ved opbygningen af for eksempel en spydspids rullede man først en spids lerpølse, som svarede til spidsen på det senere spydskaft. I den tykke ende af lerpølsen blev der dannet en grube, som bronzen kunne hældes ned i, som i en tragt, og herfra skulle den løbe gennem to skrå kanaler til det hulrum i formen, som skulle blive til selve spydspidsen. Over denne lerkerne, startende ved udløbet af disse støbekanaler, formedes spydspidsen af bivoks. Udenpå denne model blev der så påført et tyndt lag af fintslemmet ler, og derover en kappe af grovere ler. Hver formhalvdel blev lavet for sig, med et fedtet slipmiddel imellem, så formen kunne skilles ad og bruges flere gange. Ved en opvarmning smelter bivoksen ud gennem det porøse ler, og hulrummet er klar til at tage imod bronzen. Med et gammelt fransk udtryk kaldes denne støbemetode for: a cire perdue, hvilket betyder: med tabt voks.

Uden en opvarmning af formen vil bronzen kun vanskeligt komme ud i alle kroge, men risikerer at størkne inden formen er fyldt ud. En opvarmning til ca. 150 grader er faktisk nok, mens bronzen som nævnt skal op på godt 1000 grader. Støbningen kan måske have foregået på følgende vis: Formen anbringes midt i en lav rørformet ovn med det tragtformede støbehul opad. Formhalvdelene presses sammen og formen holdes på plads ved hjælp af en opstabling af flade sten med grus imellem, og smeltediglen sættes øverst, med tuden hvilende mod støbehullet. Så gøres der ild, og ovnen fyldes op med trækul, og der stampes i blæsebælgene, hvis tud er ført ind i lerrør nederst på ovnen. Uden blæsebælgen er det umuligt at opnå den fornødne varme. Når bronzestykkerne i diglen er smeltet er det muligt ved hjælp af et par friskskårne kæppe at vippe diglen, så bronzen løber ned i formen. Dette er gætværk, men således kan det have været gjort, og der er i videste omfang taget hensyn til de oplysninger, som fundene fra støbepladserne giver.

Forme af ler synes at have været mest anvendt, og det porøse materiale har den fordel, at gasarter kan trænge ud gennem siderne. Andre støbeforme er lavet af klæbersten, som er importeret fra Norge. Det er en meget blød sten, som er let at skære i, og hvor selv fine

detaljer kan formes, men ofte har det været nødvendigt at skære riller, som gasarterne fra støbeprocessen kunne slippe ud igennem. Ved Bregnemose på Fyn har man fundet begge halvdele til en klæberstensform, og 7 km derfra fandt man en bronzeøkse, som var støbt i den. Der er også fundet nogle få forme af bronze, og praktiske forsøg viser, at man faktisk kan støbe i dem uden at det hele smelter sammen: Når den smeltede bronze kommer ned i formen, som kun er 150 grader varm, størkner den straks på overfladen, og den støbte genstande kan let tages ud straks efter afkøling.

En lille, men betydningsfuld detalje, som sjældent ofres opmærksomhed, er, at der anvendes trækul til smeltningen af bronzen. Oftest får man bare at vide, at bronze er fremstillet af 10% tin og 90% kobber, at legeringsforholdet kan variere, og at blandingsforholdet har betydning for smeltningstemperaturen. Der kan også ofres et par ord om primitive blæsebælge. Men trækullet, som i rumindhold er støbningens største faktor, nævnes kun sporadisk. – Et eller andet sted, måske ude i skovene, hvor træet var, har man haft kulsviere gående, som brændte trækul i miler. De har først tændt et almindeligt bål, dernæst lagt godt med træ på, og dækket det hele med græstørv, som de skar med tørvespaden. Herved opstod en brænding som i en kakkelovn, hvor spjældet er skruet helt til, en såkaldt reduceret brænding, som næsten lukkede alt ilt ude, og resultatet var trækul. Dette har man brugt på støbepladserne, og efter alt at dømme også i hjemmene. Enhver, som har rejst i syden og været inde i de små hjem, husker lugten af trækul i et bækken af jern med sand i bunden. Det er en effektiv opvarmning, som brænder uden farlige flammer, og først og fremmest uden den røg, som forpester et brændefyret hjem med dårlig brændeovn. Trækul er endda et så nænsomt materiale, at det kan brænde midt i et træskib, bare der er sand under. Der er ingen tvivl om, at man har sat pris på fremstillerne af dette universalprodukt.

Hvis en støbning blev mislykket, og det blev den undertiden med de meget fine og tynde produkter, så arrangerede man en ny støbning til at dække hullet med, og lurernes fine rør blev støbt sammen efter denne tekniske finesse. Denne udbedring, som tangerede lodning eller svejsning, udførtes på støbepladsen straks efter konstateringen af selv små fejl i støbningen. Færre overstøbninger er foretaget senere og mere primitivt, som reparation af senere skader. Der kendes et enkelt primitivt reparationsforsøg med bly i en støbeblære på et miniaturesværd.

Lur-støberne har været fagets mestre. De har udnyttet cire perdue

– teknikken til den yderste grænse – formet ganske tynde rør af bivoks over en lerkerne, som under støbningen blev fastholdt af bittesmå bronzestifter, og så var der en del flere luftkanaler end ved de almindelige støbninger. Efter støbningen blev lerkernen mejslet ud, stifter filet efter, og så blev rørerne efterhånden støbt sammen. Lurerne var en rent sydskandinavisk opfindelse, udviklet siden slutningen af ældre bronzealder, og med det tekniske højdepunkt på Borremose-folkenes tid. Enkelte lurer er fundet syd for vor nuværende grænse, men inden for det typiske sydskandinaviske bronzealderområde. Uden for det nuværende Danmark er lurer fundet i Halland, Skåne, Blekinge og Öland. Det nordligste lurfund i det nuværende Danmark er fra en mose ved Nyrup, kun 5 km vestsydvest for Borremosen, på vejen mod Fragtrup-landsbyen. Herfra kunne man nok forestille sig, at lurer er bragt til Norge; men så enkelt er det ikke, for lurer fra Sydnorge viser sig teknisk at være fremstillet lokalt, selv om impulsen kom fra Danmark. Efter bronzealderen er lurer blevet anvendt i Irland, og den dag i dag anvendes lurer i det nordlige Indien. Men det er en ren gåde, hvorledes et instrument, som aldeles svarer til yngre bronzealders musikinstrument i Sydskandinavien, dukker op i Indien. Om instrumentet iøvrigt er blevet kaldt for „lur" oprindeligt, er tvivlsomt, for betegnelsen stammer fra litteraturen i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, den nationalromantiske periode, betegnet af Ewald og Oehlenschläger. For at fuldkommengøre lurens udbredelsesområde må det nævnes, at gengivelser af lurblæsere findes på helleristninger helt oppe i Nordtrøndelag, langt nord for de nordligste lurfund.

Ellers er der mange importerede bronzer fra Centraleuropa, og så kan man iøvrigt diskutere, om Sydskandinavien har haft et tilpas udviklet samfund til at have haft en organiseret handel. Kun en håndfuld af sydskandinaviske bronzer er fundet så langt sydpå som i Ungarn og Østrig, mens tusinder af bronzer er nået den anden vej. Selvfølgelig har vi ikke kunnet sælge „hvedebrød til bagerbørn", men noget må vi have været i stand til at give i bytte. Skind fra Nordskandinavien synes at have været det mest sandsynlige bytteemne, som vi har fået til gengæld for korn, og i nogle tilfælde som betaling for bronzer sydfra. Fra Borremosefolkenes tid er der fundet et importeret sværd sydfra i vandet ved Hobro, i bunden af Mariager fjord – et af områdets mest velegnede udskibningssteder til Bohuslän i Sverige eller til Norge. Det er meget sandsynligt, at sværdet er tabt fra et af kornskibene.

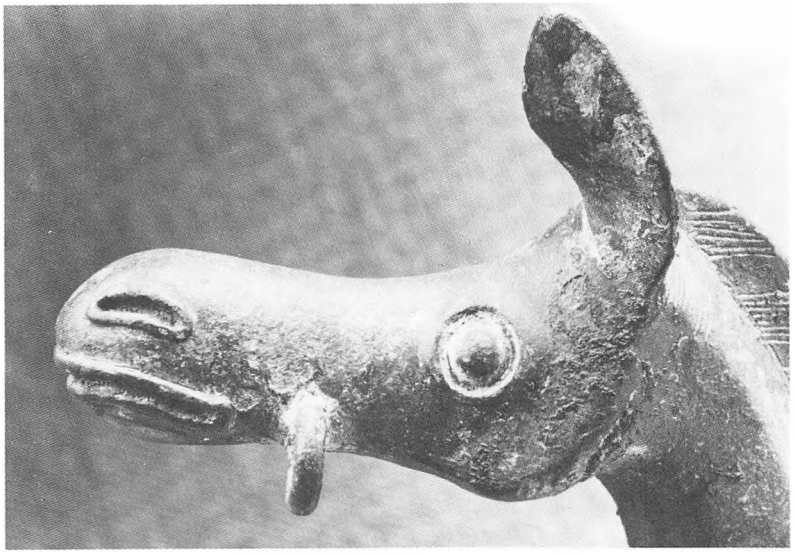

Kunsthåndværkerne var stærkt påvirkede af impulser fra Kuban ved Kaukasus, især i perioden o. 900-700 f.Kr. Hestehoved fra Svartap i Västergötland. (Fot.: Sören Hallgren, ATA).

Godt 12 km sydøst for Borremosen er der fundet et smukt hamret bronzekar med to hanke og på fod. Det er fremstillet i Tjekkoslovakiet, og har nok oprindelig været beregnet som en beholder for vin, mens det heroppe snarere er blevet anvendt til mjød. Det er blevet nedlagt som offer i en mose, nær stedet hvor man fandt det moselig, der blev omtalt i indledningen, og som resulterede i en mordanklage mod en husmand. Karrets datering er samtidig med Borremosefolkenes. Fra en lidt tidligere periode er et lignende kar fra Nordøstfyn, som er fundet sammen med øsekar af guld med hestehoveder på hanken. En anden type hamret bronzekar, med korsformede hankebeslag er dels fundet ved Birkendegård på Vestsjælland, dels ved Voldtofte på Sydvestfyn, hvor karret var benyttet som gravurne. Denne type af kar er fra Sydøsteuropa, og utvivlsomt ført hertil af rytterfolkene. I den lidt senere jernalder kaldes denne kedeltype simpelthen for „rytter-kedlen". Fundstederne for disse tidlige kedler med korsformede hanke er især i Rumænien og Bulgarien, som var det faste hjemsted for rytterfolkene thrako-kimmerierne i deres vestlige udstrækning. Da man ved Seddin, lidt syd for den nuværende danske grænse fandt et lignende bronzekar som urne, fabledes straks om

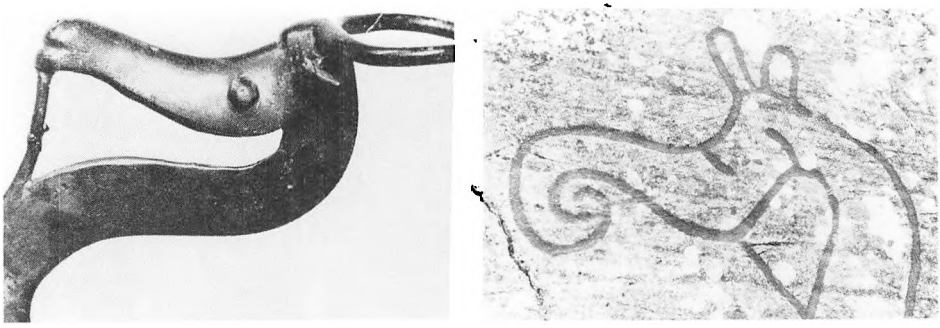

Hornet dyr fra Fårdal, 38 km syd for Borremosen, og stævnhoved på helleristningsskib i Brandskogen, Uppland. (Fot.: Nationalmuseet & S.N.-K.)

„kongegrav" eller en handelshøvdings begravelse ved et vigtigt handelsknudepunkt, men nøgternt må man blot sige, at sådanne fund vidner om impulser fra rytterfolk fra sydøst.

Et mere klart dokumenteret centraleuropæisk fund er resterne af en vogn fra Egemosen på Sydvestfyn. Her er en hel vogn importeret, og det er bronzealderens største importstykke. Næsten tilsvarende vognrester er fundet ved Fangel på Fyn, og kan være importerede, men kan også være fremstillet på stedet. Mest spændende ved Fangel-fundet er en lille kvindefigur i knælende stilling. Hun er utvivlsomt lokalt produceret, men en række af impulser synes at være kommet fra sydøst, og andre småfigurer, som er samtidige med Borremose-folkene, udviser en række af østligt-påvirkede træk. At de alligevel er fremstillede herhjemme viser f.eks. brugen af snoreskørt hos kvindefigurerne. Alle småfigurerne, som er fremstillet i cire perdue – teknik, kan sammenlignes med fund fra for eksempel Østrig og etrusker-området nord for Rom; men de danske fund er ubetinget ældst.

Et lille elghoved af bronze fra Alvena på Gotland regnes for at være et importstykke fra Kaukasus, og andre lignende stykker fra Svartarp i Västergötland samt helleristningshoveder på et gigantisk skib ved Brandskog i Uppland er blevet sammenlignet med bronzefund så langt mod øst som i Ordos-området nær Kina – en påvirkning, som kun kan forklares ud fra rytterfolket kimmeriernes store spredning. En lignende østlig impuls, fra Sydøstasien, tilskrives figurer af kvinder, som ender i en kniv forneden, og de kendes fra Itzehoe i Holsten

og fra Tulstrup nær Århus. I Sydnorge er der fundet dyrehoveder med horn, som senere er blevet støbt sammen med lokalt fabrikerede dyrekroppe, og disse hoveder er ikke fremstillet lokalt. Det udelukker analysen af lerkernen, som slet ikke kan være fra området. Hvorfra denne lerblanding er, kan endnu ikke sikkert bestemmes, men hovedernes udformning svarer til fund fra Sydrusland og Ordos ved Kina. Der er kun én forklaring på disse fremmede impulser: at rytterfolkene var her.

Samtidig er der vidnesbyrd om, at bronzer også kunne gå den modsatte vej, idet bronzeøkser fra Mälar-området ved Stockholm synes at være forhandlet langt mod øst til Perm-området i Rusland, selv om også nogle af de østlige eksempler er lokale kopier af Mälardals-økserne. Den ganske store spredning af Mälardals-økserne, som ligger i området nord for rytterfolkenes bevægelser, kan næppe skyldes andet end regulær handelsaktivitet i skibe, ad de samme floder som vikingerne senere benyttede.

Bronzen var en vare, som Sydskandinavien modtog fra syd, men noget blev sendt videre mod nord, helt til jægerfolkene i Nordskandinavien, og noget blev undervejs videreforarbejdet, og sendt mod øst.

11: Skibet

Da Døstrup-arden blev fundet i 1884, 16 km sydøst for Borremosen, blev det nævnt, at der i samme mose var fundet en båd; men den er for længst borte. Bronzealderens både og skibe hører til noget af det mest ukendte, når det drejer sig om originalfund. Derimod er der bevaret en mængde afbildninger, enten punslet i bronze eller indhugget i sten og klipper, som helleristninger. Faktisk hører skibet til de mest almindelige helleristninger, og det ses i så mange forskellige udformninger, at der må være tale om flere forskellige typer.

En stor del af bronzealderskibene har tvedelte stævne, og her er to mulige forklaringer: enten er det skibe, der trækkes omkring på slæder (og slæder blev tidligere anvendt ligesom vogne på åbne græsarealer), eller også har disse skibe virkelig haft tvedelte stævne.

Som sammenligning er anført skibe fra Senegal og Victoriasøen i Afrika. De er bygget på bronzealdervis med en udhulet træstamme underst, og med en overbygning af en enkelt bordgang. For og agter rager tvedelte forlængelser af stammebåden frem. På denne måde var søfolkenes skibe bygget, ifølge reliefferne fra Ramses III's tid, blot var der her kun ét lille stævnhorn forneden på forstavnen, foruden de lodrette stævnhoveder for og agter med et andehoved foroven.

Et vigtigt led i skibets udvikling er overgangsstadiet fra den udhulede stammekano til den byggede båd. Vi skal faktisk langt ind i jernalderen, før der for første gang forekommer en regulær køl. Udviklingen er således: Først bruges stammekanoen, som kendes siden tidlig stenalder. Siden gøres denne mere sødygtig ved hjælp af påsatte bordplanker på sidekanten, som et forhøjet fartøj. I første omgang kun med én bordplanke på hver side, senere med flere, og så er der pludselig tale om en bygget båd. Den oprindelige stammekano svinder ind til en flad bundplanke, og senere til en køl.

Denne udvikling er sporadisk bevaret i fund og afbildninger, og ved et tilfælde viser det sig, at alle stadier i udviklingen kan ses på både og skibe i Stillehavet – ikke som en kronologisk række, men som

samtidigt eksisterende typer. Desværre har det evigt pædagogiske behov for forenkling normalt kun lært os om den oprindelige type, den udhulede stammekano – sikkert for at gøre de indfødte så primitive som muligt, men faktisk har de i vor tid rådet over alle former for skibstyper, også store skibe, selv om disse har været primitive udført, med sammensyede planker.

Et skibsfund fra Als, med sammensyede planker er med en vis berettigelse blevet sammenlignet med bronzealderens skibe. Det er fra ældre jernalder, kun 250 år senere end bronzealderens afslutning, og skibet, som nu på det nærmeste er smuldret bort, er normalt blevet rekonstrueret med dobbelte stævnender. Men netop stævnene var svært ødelagte ved tørvegravning inden fundet blev undersøgt, og rekonstruktionen, som bevares bygger på fundne rester, er noget af det nærmeste, man kan komme på en ond cirkel: at båden rekonstrueredes ud fra helleristningerne, som den samtidig skulle være forklaringen på. Sammenligningen med bådene fra Senegal var nok mest værd at bygge på, men her har de fleste både kun en lang stævnende forneden, for let at kunne trækkes i land på flad strand. Når der var to stævender, så var det for at forme en dyremund.

Efter skibsfundet på Als i 1921 blev alle fremtidige fund af lignende art daterede til ældre jernalder, og udgraveren af et sådant skib sagde bagefter til mig: „Havde det ikke været for fundene fra tiden op mod vikingetid, så ville skibet have været dateret til ældre jernalder, fordi plankerne var syet sammen". Det var Erik Nylén, som havde udgravet sådanne skibe ved Tuna i Uppland. Således var det også, da man fandt både med sammensyede bordgange ved North Ferriby i Sydengland. De måtte da være fra ældre jernalder, for ingen daterende fund var til stede, og så kunne man kun bygge på dateringen af fundet fra Als. Senere kom en kulstof 14 datering, som tydede på en datering i yngre bronzealder, altså Borremose-folkenes tid, men de nyeste C 14 dateringer er langt ældre: 1443 og 1556 f.Kr., hvilket kalibreret bliver til en datering i den allerældste bronzealder. Og det er byggede både, tre ialt, uden køl, men med en bred træplanke i bunden, som påsyet har to andre bundplanker til hver side, og tre brede bordplanker opefter. Desuden var der indsat spanter og tofter. Alle planker var nøje tilpasset og syet sammen med vidjer, fastholdt med træpløkke og tætnet med mos. Bådene fra North Ferriby i Yorkshire var ret små, godt 15 m lange og godt 2½ m brede, og har tilsyneladende tjent som færger over floden Humber.

Således må vi nok også forestille os den tids færger på strækningen fra Himmerland til Salling ved Hvalpsund. I søer og på åer har man

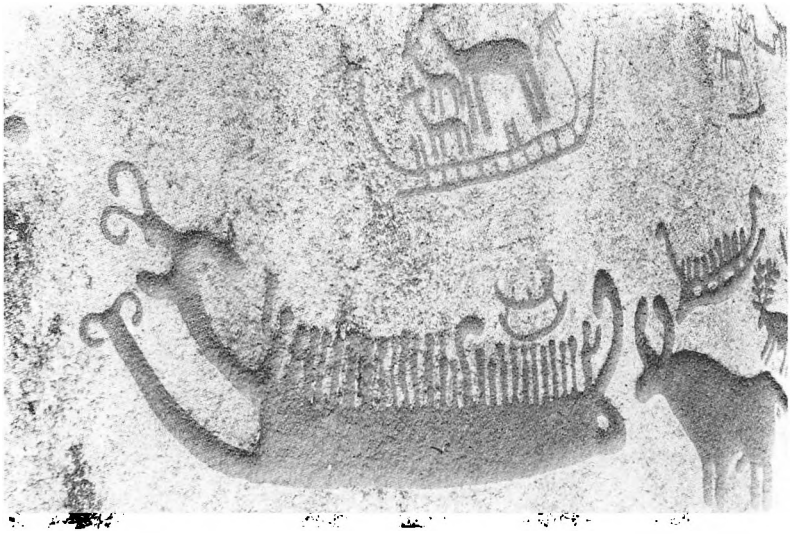

Helleristningsskibene synes ofte at vise ret store fartøjer. Det store skib fra Aspeberget i Bohuslän har en besætning på 26 mand, ca. 900-700 f.Kr. (Fot.: S.N.-K.)

stadig anvendt primitive udhulede stammer som både. Et godt 12 m langt eksemplar af slagsen er fundet ved Tryggevælde Å på Stevns, og er C 14 dateret til ældre bronzealder; men der er aldrig fundet rester af både, som svarer til helleristningernes gengivelser.

På helleristningerne ses flere forskellige typer af fartøjer. De simpleste kan være udhulede stammekanoer, og en del synes at have været skindbåde, svarende til den arktiske umiak; men ristningsbillederne af disse forekommer hovedsagelig i Nordskandinavien, hvor en jæger- og fangerbefolkning har bibeholdt en lang række stenaldertraditioner. I Sydskandinavien viser helleristningerne skibe, som ifølge bemandingsstregerne må have været ganske store. Der er næppe tvivl om, at det har været byggede skibe, sandsynligvis med sammensyede bordplanker, og med kunstfærdigt udførte stævne med regulære galionsfigurer. Det ville være en ønskeopgave for enhver arkæolog at finde et sådant skib, men hidtil har vi måttet undvære et sådant sensationelt fund.

I 1820'erne blev der fundet ganske sparsomme rester af et bronzealderskib ovenpå en grav fra ældre bronzealder fra Valderøy på Sunnmøre i Sydnorge. Det var et plankebygget skib, og enkelte dele

af fyrreplankerne er endnu bevaret i Bergen. De overlapper hinanden som i et klinkbygget fartøj, men er syet sammen med bast eller tvundne hår (der mangler en nøje undersøgelse af materialet), og sammensyningen er i hullerne fastgjort med dyvler af træ. Mellem bordplankerne er der tætnet med fåreuld, som er opblandet med en vandtæt masse, tilsyneladende harpiks. Det uhyre vigtige fund giver ikke et billede af selve skibet, men bidrager til gengæld med vigtige opbygningstekniske detaljer, som svarer til de kendte nyere skibe i Stillehavs-regionen, til færgerne fra North Ferriby, og til den godt 1000 år yngre tidlige jernalderbåd fra Als. Båden fra Hjortspring mose på Als var syet sammen ligesom plankerne fra Valderøy, men af selve tråden til sammensyningen var kun bevaret aftryk i tætningsmaterialet, som bestod af en harpiksmasse. Da der i slutningen af 1960'erne ved Vikingeskibshallen i Roskilde blev gjort et forsøg på at genskabe Hjortspring-båden, håndværksmæssigt temmelig amatørpræget iøvrigt, så var det en uventet vanskelighed, at det næsten var umuligt at skaffe så meget harpiks, som var nødvendig til tætning af bordplankerne – så vanskeligt var det, at man besluttede at anvende et andet tætningsmateriale end harpiks.

Dette negative forsøgsresulat kaster et nyt lys over en række fund af harpikskager fra bronzealderen. Hidtil har man blot regnet med, at harpiks blev brugt til at udfylde ornamenter på dekorerede bronzegenstande og til at lime lerkar og barkspande sammen med. Men når man også har skullet bruge harpiks til at tætne sammenføjninger mellem skibsplanker, så har der været tale om anvendelse af betydelige mængder af harpiks – sikkert mere end man med rimelighed har kunnet samle i de sydskandinaviske skove, og de fundne harpikskager vidner derfor sandsynligvis om en vigtig importartikel fra Nordskandinaviens fyrreskove.

Harpikskagerne er normalt fundet som flade skiver, godt 20 cm i diameter og med hul i midten. De største depoter er fundet ved Tågerup i Skåne, hvor der var 14 harpiksskiver i en mose, og ved Vallekilde på Sjælland, hvor 10 sådanne skiver var lagt ned i et moshul. Skiverne er fundet i store områder af Sydskandinavien, og nogle foreløbige analyser viser, at de består af knap 17% ren harpiks, 40% asfaltagtig harpiks, 38% kulforbindelser, godt 2% voks og 3% gibs og jernoksyd. I nogle tilfælde kan der også være tale om indblanding af knust rav og småstykker af birkebark. De grovest opblandede harpikskager er nok beregnet til tætning af skibe, mens de renere fund må have været brugt som lim, til at pålime guld på bronze, og til at udfylde fordybede ornamenter i bronzen.

Bronzealderskibene var bygget af sammensyede planker, ligesom skibene i Stillehavet. Dette sjældne gamle foto viser et af de sidste store polynesiske skibe, som var sødygtige til sejladser over flere tusinde km.

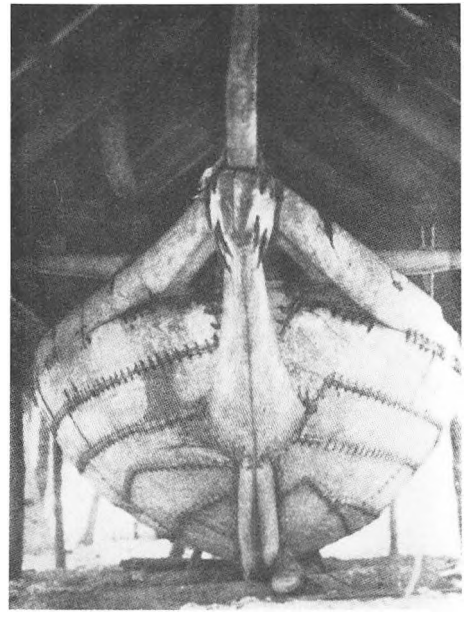

De sammensyede både og skibe af tynde træplanker med harpikstætning må have været i besiddelse af en ganske god sødygtighed. Det kan ikke have været usle småskibe, som har fragtet kreaturer og heste for eksempel over Kattegat til Samsø. Skal man søge en skibstype, som både i opbygning og størrelse har kunnet svare til bronzealderens store skibe, så må det være i Stillehavs-området, hvor der har været en gammel tradition for sødygtige skibe af sammensyede planker. Tilmed synes denne skibstype at have sine rødder i bronzealderen, da verdenshistoriens største kolonisation over havet fandt sted, og da var der flokke af svin og fjerkræ foruden hunde med i skibene. Omkring 1900 f.Kr. koloniseredes Marianerne i det nordvestlige Mikronesien, 2.500 km fra Asiens kyst. Ca. 1100 f.Kr. koloniseredes Ny Caledonien, 4-5.000 km sydsydøst derfor, i Melanesien. 400 år senere nåede skibene 500 km mod nordøst, til Ny Hebriderne, og omkring 500 f.Kr., samtidig med overgangen til jernalder i Sydskandinavien, nåede de gæve søfolk 2-3.000 km mod øst, ind i Polynesien.

Kendskabet til Stillehavets store skibe er desværre sparsomt. Normalt lever myten om den udhulede stammekano med udligger så stærkt, at kun få har tænkt på at dokumentere de mere avancerede

fartøjer. Lykkeligvis er der i tide blevet taget nogle ganske få fotografier af de større skibe, og de står som dokumentation for, at man af sammensyede planker har formået at skabe helt imponerende fartøjer. Stillehavets store skibe målte normalt 20-25 m i længden, men kunne også være over 30 m lange. For og agter kunne der være tale om både dobbelte og firedobbelte stævnspidser, og meget ofte bar de en form for galionsfigur. Her er overensstemmelsen med bronzealderens helleristningsskibe forbløffende, og teknisk er der altså tale om samme opbygningsmetode, som man kender fra de sparsomme sydskandinaviske skibsfund.

Sådanne geografisk set meget langdistancerede sammenligninger er anvendelige, så længde det drejer sig om tekniske konstruktioner. Vanskeligere er det, hvis man vil overføre viden om samfundsmæssige opbygninger fra naturfolk til forhistoriske folk. Det har desværre siden slutningen af 1960'erne været en arkæologisk uskik at gøre dette, og der er ikke grænser for hvad der er kommet ud af det, helt forglemmende, at de såkaldt „primitive" folkeslag har gennemgået samme årtusindlange udvikling som os andre, blot i andre retninger. Når man således ud fra etnografiske sammenligninger hævder, at bronzealderfolk næppe har drevet handel og søfart ud over en strækning på 50 km, så er det som om det totalt overses, at store dele af Stillehavet blev koloniseret i bronzealderen, og påstanden har kun ført til særdeles sindrige bortforklaringer af, at der er fundet bronzer fra Sydskandinavien så langt sydpå som i Rumænien. Det bør dog være sådan, at bedømmelsen af fortidens fjerne forbindelser må bygge på fundene, og i yngre bronzealder er der vidnesbyrd om to transportformer, som har kunnet nå over store afstande: hestene over de flade landstrækninger, og skibene over havene og ned ad Europas flodsystemer.

Vidnesbyrd om bronzealderens store skibe kan især aflæses af en gruppe af skibsformede grave, som dog ofte er blevet sat i skyggen af vikingetidens stensatte skibssætninger, som de ligner meget – dog med den forskel, at bronzealderens skibssætninger ofte har stævnforlængelser, som kan sammenlignes med helleristningernes lange stævn. Disse skibssætninger, som dateringsmæssigt hører hjemme i hele yngre bronzealder og den allerførste del af jernalderen, ses næsten udelukkende i Østersø-området, især på Gotland, men også i Riga-bugten, på Öland, på Åland, i Småland, Bornholm og Langeland og i alle de kystnære sydsvenske landskaber i Halland og Skåne. De mindste er kun 6 m lange, men et flertal har en længde på 15-20 m, og det længste, ved Vallstena på Gotland, er over 45 m langt. Det

er meget fristende at opfatte disse skibssætninger som virkelige gengivelser af skibsomrids, på samme måde som de husurner, der er fundet i nogle af skibssætningerne, kan være næsten direkte afbildninger af tidens boliger. Af detaljer ud over stævnforlængelserne kan disse stensatte gravskibe være forsynet med roerbænke af kantstillede kalksten, og de tydeligste eksempler herpå er fundet på Öland.

Ingen af gravskibene fra yngre bronzealder er fundet længere mod syd end på Sydlangeland. Her regnes et stenskib i Konabbeskoven nær Lindelse for at være fra bronzealderen, dels fordi det har stævnforlængelser, som ikke kendes fra senere skibssætninger, dels fordi der er indhugget buede helleristningslinier i en af de sydlige stævnsten. Skibet er aldrig udgravet, og dateringen bygger udelukkende på de nævnte indicier. Stedet er ganske nær havet, og indtil nyere tid har der været indsejlingsmuligheder og tilmed en brugbar naturhavn på stedet, men nu er indsejlingen blokeret af store strandvolde, og et sindrigt dræningssystem holder engene fri for vand det meste af året, men i oktober når vandet ind til knap hundrede meter fra skibssætningen, der må have ligget ved bredden af en af den tids mange naturhavne, trygt tilbagetrukket fra det til tider frådende hav. Da jeg på en ridetur for første gang forsøgte at finde denne usædvanlige skibssætning, mislykkedes det; men da jeg så ned på en aflang samling af sten på en bakketop få hundrede meter derfra, trode jeg først, at det var den, og da tvivlen meldte sig var der kun én mulig forklaring: Det måtte være endnu en skibssætning! På en af stenene så jeg spor af indhugninger, sprang straks af hesten, og kunne nu flå et helt græstæppe væk fra stenen, som viste sig at være fyldt med meget dybt indhuggede skålformede helleristningstegn. Således havde jeg ved et tilfælde fundet den flotteste helleristningssten på Langeland, og den lå midt i den aflange stensætning, som, skønt stenene er noget omvæltede, syntes at have været et skibssætning med typiske stævnforlængelser. En udgravning ved helleristningsstenen gav fund af lerkarskår fra yngre bronzealder eller tidlig jernalder, altså svarende til rækken af dateringer på skibssætninger fra Østersø-området.

På helleristningerne ses flere steder mænd, som løfter modelskibe op sandsynligvis som et led i den religiøse kult. Modelskibe, som kan have været båret på den måde, er fundet i en gravhøj ved Nors i Thy i Nordjylland. Her fandt man i 1885 cirka 100 små guldbåde lagt ned i et lerkar. Alle havde spanter af tynde bronzebånd, men ingen tofter. Dateringen af fundet er omstridt, men mest sandsynligt er det fra yngre bronzealder – samtidig med fundet af en anden lille guldbåd i Irland.

12: Kult og kultur

Skibssætningerne var grave, de små guldbåde kultiske offergaver, og helleristningsskibene var ofte repræsentanter for offergaver. Det var helleristningerne iøvrigt ofte, lader det til, men kun i sjældne tilfælde kan de med sikkerhed siges at være fremstillet i forbindelse med en religiøs kult.

Et af de sjældne eksempler på dette er en særpræget helleristningssten, som i 1895 blev opdaget på Godensgård ved Vokslev, godt 20 km nord for Borremosen, lidt øst for byen Nibe. I fundbeskrivelsen i Nationalmuseets arkiver står der: „Terrænet er bølget, men selve findestedet og nærmest omliggende er fladt og svagt hældende mod øst, beliggende ca. 300 alen syd for grænselinien mellem Limfjordens forstrand og det bratstigende høje sand. I ca. 9 tommers dybde under jordoverfladen (knap 25 cm) fandtes en stenlægning af tildels rektangulær form, hvis hovedretning var N-S; Længden af denne var ca. 12 alen, bredde 7-8 alen (7½ x 5 m); Stenene var ens store, almindelige håndsten 4-5 tommer (ca. 12 cm) i diameter og de lå i et tæt og jævnt lag. Den omspurgte sten lå ved nordenden af stenlaget og var den eneste, der i størrelse afveg fra de øvrige ... Der er intet i terrænet, som tyder på, at der har været en gravhøj eller andet oppløjet mindesmærke, ej heller vides, at et sådant spor har været tilstede i tidligere tid. I nærheden har der ligget nogle spredte gravhøje, af hvilke kun én endnu er bevaret, den kaldet Godens høj."

Det er bemærkelsesværdigt, at ordet Gode på gammelgotisk betyder præst, mens det senere på island er betegnelsen for en konge eller jarl. Stednavnet og anlæggets specielle karakter tyder på et særligt religiøst kultsted. Den omtalte helleristningssten fra Godensgård er af granit, og måler cirka en halv meter i diameter og en kvart meter i tykkelse. Stenen er cirkelrund i grundrids og må være tildannet. Midt på stenen er der indhugget to fodsåler af nøgne fødder, som er 25 cm lange, hvilket svarer til en fodsstørrelse på nr. 42 i sko i dag, altså størrelsen for en velvoksen mand. – Har der stået en slags præst i disse fodspor fra Godensgård?

Fodspor på helleristningssten fra kultstedet ved Godensgård i Himmerland. (Fot.: S.N.-K.)

Foruden Godensgård kendes andre kultsteder fra bronzealderen. Mest overbevisende virker en flad banke, som der i dag er sparsomme rester af vest for Boeslunde kirke på Sydvestsjælland. Indtil kort efter 1800 var den tydeligt tredelt som en trinpyramide, og med en stor flad plads foroven, som kunne forekomme velegnet for kultiske optrin. Ifølge et sagn havde der her været en borg, og stedet kaldtes derfor for Borgbjerg, mens andre mente, at der boede en trold i banken.

Efter stavnsbåndets løsning og jordreformerne fik små husmænd nogle dårlige stykker fæstejord, ofte sandjord eller uhåndterlige bakker, og så kom Borgbjerg under plov, hvorved konturerne snart blev slidt ned. I sommeren 1842 hed fæsteren Jeppe Carstensen, og han gik og gravede sten op på den flade bakketop, mens konen pløjede ved siden af. Pludselig kom en guldskål og af jorden, og hun udbrød: „Jeg tror, jeg pløjede troldens hat op, Jeppe". Ved at grave lidt på stedet kom endnu en guldskål frem, og det gav en dusør på 454 rigsdaler. Det var mange penge, og da der fra tiden var skildringer af folk, som pludselig havde drukket sig ihjel, fordi de havde fundet guld, så følte den lokale skolelærer, at han i et brev til Nationalmuse-

et måtte sige god for disse småkårsfolk: „Her er næsten al jord bortfæstet, og det ville holde vanskeligt for manden at få disse penge straks anvendte ved køb af en lille ejendom, men jeg har fået ham til at indsætte samme penge i Ringsted Sparekasse ... Jeg ved ei nogen familie heraf sognet, man bedre skulle ønske et så uformodet held." Da Jeppe ikke straks kunne købe jord, anskaffede han sig en vogn og to heste, så han kunne køre folk fra Storebælt til København. Senere lykkedes det ham at købe sin fæstejendom, og han finansierede et dyrlægestudium for sin eneste søn. Denne tog navn efter helligbakken, Borgbjerg, og en af hans sønner blev senere en kendt politiker, som hele den maltrakterede helligbakke nu er omdannet til et mindeanlæg for.

Jeppe Carstensen kunne endnu i 1874 beskrive den oprindelige fremtoning af Borgbjerg for Nationalmuseets tegner Henry Petersen: En cirka 20 m høj banke, ca. 100 m bred i nord-syd, og en smule bredere i øst – vest. Grundplanen var næsten kvadratisk, og anlægget var i højden delt i tre lige store dele, med 3,5 m brede omløbende terrasser. Da Jeppe afgav dette vigtige vidnesbyrd, var der atter fundet guldkar på stedet, denne gang 4 styk, og de synes at have været indsat i en af terrassekanterne. Alle guldkarrene stammer fra begyndelsen af yngre bronzealder, og fra denne tid er også to bronzelurer, som i 1838 blev fundet i en mose kun 600 m sydvest for banken. Derimod er det vanskeligere at datere en gammel helligkilde, som ligger nær Borgbjerg og umiddelbart nord for Boeslunde kirke. Så sent som i 1666 fremhævede lægen Thomas Bartholin, at som sundhedskilde var den af en kvalitet, „der tåler sammenligning med oldtidens berømte kilder i Milet", og stedets middelalderkirke var opført som valfartskirke netop på grund af helligkilden.

Der er således flere interessante punkter ved helligområdet i Boeslunde, og de glimtende guldkar er absolut ikke det mest spændende. Helt enestående er det, at banken har været udformet som en trinpyramide. Skal man søge samtidige eller lidt ældre trinpyramider, må man helt til Iran, altså et af de væsentlige områder, hvor de kimmeriske ryttere slog sig ned for en tid, og man fristes til at tro, at de tog ideen med trinpyramiden med sig på deres ridt nordpå.

Guldskålene repræsenterer en type, som er klart begrænset til det sydskandinaviske område, med 40 kar alene fra Danmark, så det tyder meget på en lokal fabrikation. En del af dem har været anvendt som drikkekar, sikkert til mjød, mens andre med høje hanke afsluttet i et hestehoved har været til at øse drikken op med. Begge typer var blandt fundene fra Borgbjerg, og i Mariesminde Mose på Nordøstfyn

er tilsvarende fundet i et stort importeret bronzekar, som i størrelse og udformning minder om det importerede bronzekar fra Rørbæk, godt 12 km sydøst for Borremosen. Disse kar har så været beholdere for de våde varer, og fundet fra Borgbjerg tyder meget på, at dette drikkeri har haft en tilknytning til den religiøse kult. Herpå tyder også et andet fund af guldskåle, fra Vimose ved Kalvehave på Sydøstsjælland. Det er stednavnet Vimose, som tyder på det, for ordet „vi" er en af de ældste kendte nordiske betegnelser på et kultsted.

Når det er foreslået, at trinpyramiden Borgbjerg kan skyldes en impuls fra orienten, så bør dette ikke stå isoleret. Som tidligere anført, så er der tale om en række af impulser fra den side, og det synes også at gælde enkelte kultiske træk. For eksempel forekommer billeder af halvmånen på en mængde nordiske brilleformede spænder fra Borremose-folkenes tid, mens tilsvarende slet ikke kendes fra ældre bronzealder. På et enkelt af disse spænder, fra Skovby på Nordfyn, omslutter en af disse halvmåner en stjerneformet figur, og det er et så fastlåst gammelt orientalsk symbol, at det næppe kan have opstået uden påvirkning derfra. I Mesopotamien havde dette symbol på den tid været anvendt i forbindelse med kultiske billeder i mere end 1000 år, og den dag i dag indgår det i en række nationale flag i området. Symbolet gengiver en astronomisk situation, som jævnligt kan ses på aftenhimlen: Planeten Venus glider ind bag den formørkede del af halvmånen, som om den bliver slugt af månen. Astronomisk en ganske banal situation, men oprindelig lagde man mere i det i den kultiske astrologi. Symbolet med halvmånen og Venus forekommer ellers ikke i Europa, undtagen på et par runde hængesmykker af guld fra nogle af de ældste etruskergrave i Mellemitalien, og disse er senere end eksemplet på Nordfyn.

Et andet orientalsk symbol fra yngre bronzealder synes at forekomme i gengivelser af en fugl og en fisk, vendt imod hinanden, på Sydskandinaviske rageknive. Situationen ses i en mængde orientalske afbildninger, og skildres i en Mesopotamisk kileskrift-tavle fra det 3. årtusind f.Kr. Her var vandguden Enki (svarende til stenbukken i den astrologiske dyrekreds) dommer i kampen mellem fuglen og fisken, og til sidst erklærede han fisken som vinder. Kampen mellem fuglen og fisken ses også på et orientalsk inspireret bælteblik fra Ospeldaletto i Norditalien, fra omkring 600 f.Kr., altså senere end de sydskandinaviske gengivelser.

Det er egentlig påfaldende, at flere kulturtræk findes først i orienten, dernæst i Sydskandinaviens yngre bronzealder, og lidt senere i Nord- og Mellemitalien. En direkte forbindelse mellem Sydskandina-

vien og Italien synes der ikke at være tale om, idet de italienske metalarbejder har orientalske træk, som er ukendte i Norden, og derfor må impulsen direkte være kommet fra øst. Når sydskandinaviske fund med impulser fra orienten og stepperne er ældre, må det skyldes det tidligere anførte bevægelsesmønster, at rytterfolkene først red nord om de europæiske bjergkæder, og først senere bevægede sig gennem det centrale Europa.

Det er nærmest umuligt at sige noget sikkert om, hvorledes de anførte træk, halvmåne og Venus samt fugl og fisk, har indgået i bronzealderkulten. Kun er det nogenlunde sikkert, at de har været kultiske symboler, og at folk i Sydskandinavien ikke har været mere restriktive, end at der har været en åbning for religiøse påvirkninger udefra. Om man direkte har haft en forestilling om guder er også svært at afgøre. Normalt er guder i menneskeskikkelse kun kendt i kulturer med en udviklet social lagdeling – med herskere så store, at man har kunnet forestille sig guder i deres billede. En helleristning fra Vitlycke i Bohuslän er blevet tolket som en række små mennesker, der tilbeder en stor hornet gudefigur, og andre steder er enkeltfigurer så fremhævede, at også de er tolket som gudeskikkelser. Således er en 2.25 m høj helleristningsmand fra Litsleby i Bohuslän blevet tolket som et billede af selveste Odin, fordi han holder dennes symbol, spyddet, hævet over hovedet. Det er en imponerende stor helleristning, med mængder af skibsbilleder, enkelte heste, et par fodsåler som dem fra Godensgård foran gudens underben, og hen over det lange spydskaft rider en mand i fuld galop.

De fleste fagfolk er dog forsigtige med at omtale Odin allerede i forbindelse med yngre bronzealder, og nøjes derfor med at kalde Litsleby-guden for en himmelgud. Alligevel er Odin nok den af de nordiske guder, som er ældst i oprindelse, og han kom til udefra, fra sydøst. Som kriger og magiker er han blevet sammenlignet med guden Varuna, broder til Mitra, som første gang nævnes i hittittiske indskrifter fra ældre bronzealder, og som i tiden derefter især dyrkedes i Iran og Indien. Endnu nærmere er han blevet sammenlignet med den indiske gud Rudra, der kendes fra bronzealderens Vedatekster. Rudra var de dødes herre, han kunne omskabe sig til væsener fra dyrenes eller fuglenes verden, han havde magiske trolddomsevner, og så var han blind på det ene øje.

Et bronzebeslag med et hoved, som er halvt fugl og halvt menneske, blev i 1899 fundet i kanten af en mose ved Ljungby i Halland, og det dateres til Borremose-folkenes tid, midten af yngre bronzealder. Fuglens hvasse næb rager ud over mandens pande, som var han i

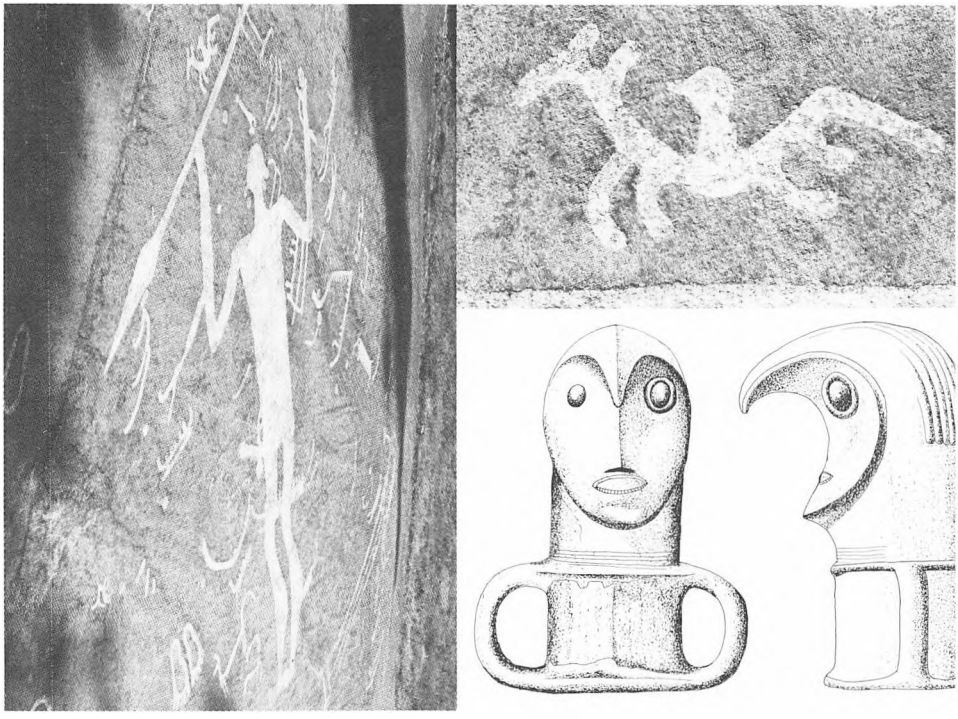

Den store gud på Helleristningsfeltet ved Litsleby i Bohuslän. Over hans lange spyd galopperer en rytter, og der er fodsåler foran hans ben. Ned. th.: Bronzebeslaget fra Ljungby i Halland kan måske forestille en énøjet gud i fugleham. ca. 900-700 f.Kr. (Tegning & fot.: S.N.-K.)

fjerham. Under det ser man mandens næse, mund og øjne; og så opdager man, at der er forskel på øjnene: Omkring det venstre øje er en markeret ring, men ikke omkring det højre, som således synes at være et blindt øje. Det lille hoved bringer derved mindelser om situationen, hvor den énøjede Odin stjæler digtermjøden, mens han er iklædt en ørneham. Det lille bronzehoved kan iøvrigt i hele sin udformning have karakter som en maske, og det er fristende at forestille sig agerende i de kultiske optrin bære en maske som denne som en hjelmmaske over hovedet. Andre af tidens små bronzefigurer har så kantet markerede ansigter, at de i høj grad taler for at være gengivelser af masker. I Mitra-kulten, der som nævnt havde sin rod i Lilleasien i ældre bronzealder, optrådte for eksempel folk med ravnemasker,

og i den skånske Kivik-grav fra optakten til yngre bronzealder ses på to helleristningssten grupper af fuglemænd i forbindelse med kultiske handlinger. På helleristninger fra Kallsängen i Bohuslän ses endnu tydeligere udklædte fuglemænd i kultiske situationer, nogle dansende og en i færd med at skulle have samleje med en hoppe.

At en gud som Odin synes at være dukket op fra et fjernt sted i sydøst må ses som endnu en impuls fra de bukseklædte rytterfolk. Odin selv var også rytter, og hans navn var på gammelgotisk simpelthen titlen på hærføreren, som leder rytterne sikkert over flodernes vadesteder. Måske har mange dødelige hærførere båret denne titel, og Odin selv var ifølge beretningerne så menneskelig, at han døde og blev brændt som alle andre.

Hovedet af den énøjede fuglemand fra Halland sidder øverst på et kort rør, som har to øskener til siderne. Tilsvarende beslag kendes fra rytterfolkene i Luristan, og fra et lidt senere rytterfolk, skyterne, på de sydrussiske stepper. Et eksemplar fra en grav ved Salamis på Cypern, fra 7. årh. f.Kr. sad ved åget til en tohjulet hestetrukket vogn, og her har de to øskener fungeret som gennemløbssted for tømmerne. Beslaget med fuglemanden fra Halland må have siddet på en mankestol, og bronzebeslag hertil er netop fra samme tidsperiode fundet på øerne Als, Fyn og Orø. Det drejer sig om halvcirkelformede bronzerør, som med en læderrem igennem kan fastbindes til hestens mankested mellem hals og ryg. Nær hver nedre ende af det buede rør er der åbne slidser på undersiden, til fastbinding af bløde læderpuder, så trykninger undgås. Øverst på de krumme rør er et opadgående rør til indsættelse af en træstok, som derover kan bære et rørformet beslag med to tøjleøskener, som det med fuglemanden fra Halland. Disse mankestolsbeslag dukker op som en impuls fra sydøst netop i Borremose-folkenes periode, og først i den efterfølgende periode kommer tilsvarende typer til det øvrige Europa. Som i så mange andre tilfælde går impulserne fra rytterfolkene i sydøst først til Sydskandinavien, og først derefter til Centraleuropa.

Med et så udpræget kultisk udformet beslag som fuglemanden fra Halland kan man nok med en vis sikkerhed formode, at det har været beregnet for en vogn, der har været brugt i kultisk sammenhæng. Sådanne kultiske vogne er af og til omtalt af antikkens forfattere. Således beretter Herodot o. 450 f.Kr., at den iranske konge Xerxes i sit felttog mod rytterfolket Thrakerne måtte efterlade himmelgudens hellige vogn med to hellige skimler for.

Godt 500 år senere beskriver Tacitus, at folkene i Sydskandinavien dyrker gudinden „Nerthus, det vil sige Moder Jord, og tror, at hun

griber ind i menneskenes anliggender og kommer kørende rundt til de forskellige folkeslag. På en ø ude i oceanet findes en hellig lund, og i den står en indviet vogn, der er dækket med et klæde. Kun én præst må røre den. Han fornemmer, når gudinden er tilstede i sin helligdom, og medens hun på sin vogn trækkes af sted af køer, ledsager han hende fuld af ærefrygt. Da er der glade dage, og alle de steder, som gudinden finder værdige til at besøge og gæste, er smykket til fest. De begynder ikke krig og bærer ikke våben. Hvert eneste sværd er låst nede; da kender de, og da elsker de kun fred og ro, indtil samme præst fører gudinden, som er træt og mæt af samværet med de dødelige, tilbage til helligdommen. Derpå vaskes vognen og klædet, og hvis man vil tro det, gudinden selv i en afsidesliggende sø. Slaver, som straks efter opsluges af søen, udfører renselsen. Dette har skabt en hemmelighedsfuld gysen og from uvidenhed om, hvad det er for et væsen, som kun ses af disse dødsdømte."

På trods af, at de fund, man har fra yngre bronzealder, vidner om hestetrukne vogne, er disse blevet jævnført med Nerthus' hellige vogn. De er fundet i moser, især på øerne, og fra et fund ved Fangel Torp på Midtfyn var der tilmed en lille knælende kvindefigur af bronze, der tolkes som en gudinde. Forneden ender figuren i et kort rør, som har været sat fast på noget, måske midt på et åg. En anden knælende kvindefigur, som sammen med en slange og små dyrefigurer er fundet ved Fårdal nær Viborg, synes at have siddet på en modelvogn, som nogenlunde har svaret til et fund fra Strettweg i Østrig. Her fandt man i 1851 en lille bronzevogn med fire hjul, som bar et helt kultisk optog af mennesker og dyr, og i midten stod en gudindefigur. Sammen med denne modelvogn lå tre rigtige bid til heste – vel til én ridehest og to kørehester – som på et indridset billede på en urne fra Sopron i Ungarn: Forrest en rytter, bag ham en firehjulet vogn med et gudebillede på og trukket af to heste, og til slut en gående kvinde. Tre bid, til to kørehester og én ridehest, er også fundet ved Eskelhem på Gotland, og dette fund er sat i forbindelse med Nerthus-kulten.

En gudinde med slange, som i Fårdal-fundet, ses indridset på en ragekniv fra Vestrup, 8 km sydvest for Borremosen. Hun har slangen i snor, og den har små ben, så egentlig er det en slags drage. Foran hende sidder to mænd i et skib, med bredbladede økser og hornede hjelme. Den specielle øksetype kendes både fra Sydskandinavien og fra Gruzien ved Sortehavet, mens de hornede hjelme synes at være hjemlige. To sådanne hjelme er fundet sammen i en mose ved Viksø på Østsjælland. Foran har de øjne med krumt fuglenæb over – som

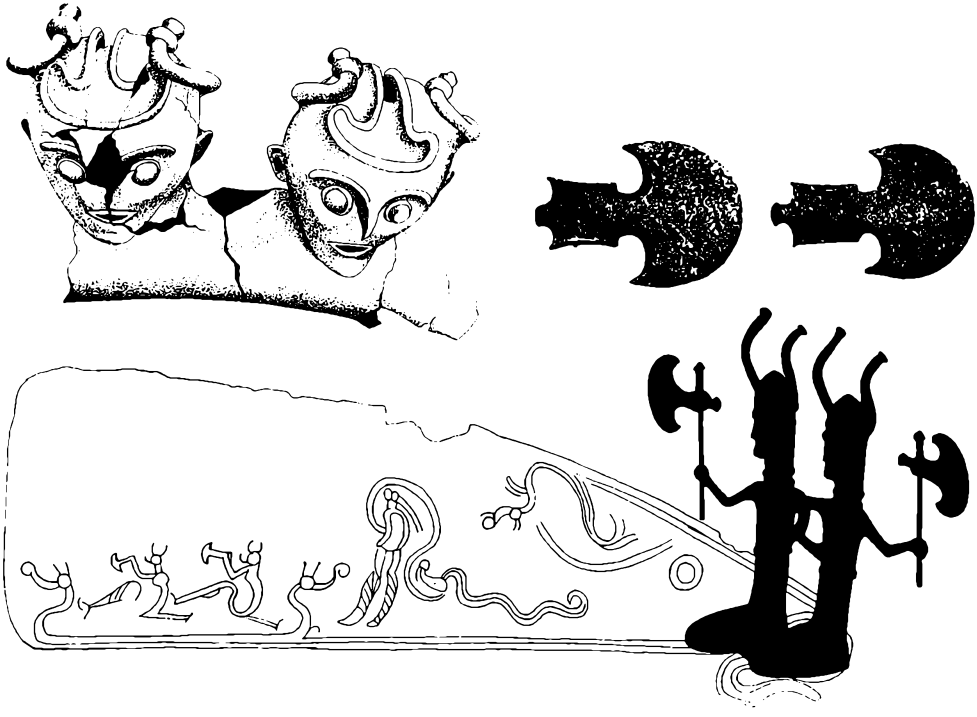

På rageknivен fra Vestrup i Himmerland sidder gudebrødrene med hornede hjelme og økser i en båd foran slangegudinden. Tv.: Bronzefigurer fra Grevensvænge ved Næstved. Øv. tv.: Gudebrødre med øksemærkede hornede hjelme og fuglemaske; mankestol fra Fogdarp i Skåne. Øv.: Bredbladede bronzeøkser fra Kvemo-Sasirethi i Gruzien syd for Kaukasus. (Tegning: S.N.-K.)

på mankestol-beslaget fra Halland. Ved Grevensvænge nær Næstved er der fundet to små samhørende bronzefigurer med bredbladede økser og hornede hjelme, og fra samme fund er en kvindefigur, ved hvis side der er plads til endnu en, så der har tilsyneladende været opereret med både gudebrødre og gudindesøstre som faste par.

Et relativt nyt fund, fra en mose ved Fogdarp i Skåne, kaster mere lys over dette forhold. Her fandt man i foråret 1972 to buede mankestole-beslag, sammen med andre dele af hesteudstyr og plader til to lurer. Mankestolene minder om de allerede beskrevne, men i stedet for at have en fastgørelsesanordning til tømme-øsknerne, var der øverst på hver to hoveder, mandlige på den ene, kvindelige på den

anden, altså gudebrødre og gudindesøstre. Kvindehovederne er dårligt bevaret, men de har tydeligt hver en slange om halsen. Mandshovederne har hornede hjelme af Viksø-type, med et krumt fuglenæb ud over panden, og øverst er der aftegnet omridset af den bredbladede kultøkse, som de hornede mænd ofte bærer – ikke blot blandt bronzefigurerne, men også på helleristningerne. En meget bemærkelsesværdig ting ved mankestolene fra Fogdarp er, at de ikke har kunnet bruges til noget som helst, ud over at blive monteret på et par kørehjul. De har slet ikke været beregnet for tømmer, og hvordan har man så styret hestene?

Tacitus, der beskrev gudinden Nerthus og hendes vogn, skildrede også vogne, som blev trukket af heste uden tømmer og styring: „Det er et særkende for dette folkeslag, at de tager varsler fra heste. Disse holdes ved det offentliges udgifter i hellige skove og lunde. Snehvide er de og fri for fordærv ved jordisk arbejde. De spændes for en hellig vogn og ledsages af præsten eller en høvding, som lægger mærke til deres vrinsken eller fnysen. Intet varsel bliver der stolet mere på. Præsterne betragter sig selv som gudernes tjenere, men hestene som gudernes medvidere." – Der er næppe meget galt i at sammenligne denne skildring med et temmelig stort antal helleristninger, der viser hestetrukne vogne, helt uden tømmer og kusk. – Det var iøvrigt ikke helt ualmindeligt at bruge heste i spådomskunsten på den tid. Ifølge en beretning blev perserkongen Dareios' tronbestigelse år 521 f.Kr. afgjort ved et hestevarsel. Der var mange kandidater til kongetitlen, og det bestemtes derfor, at den, hvis hest først vrinskede, når de mødtes næste dag, skulle være konge. For at forbedre udsigterne for sin herre trak Dareios' staldkarl hans stridshingst til det aftalte sted, hvor han viste den en hoppe. Da hesten næste dag genså stedet, begyndte den straks at vrinske, og således blev Dareios konge af Persien.

På et helleristningsfelt ved Bro i Bohuslän ses flokke af heste, og i nærheden af dem står en mand med tilbedende oprakte arme og med en hammer i den ene hånd. Det kan være de hellige hvide heste i skoven. Andre steder ses heste i den usædvanlige situation, at mænd står på ryggen af dem, mens de løber. Ved Järrestad i Skåne er disse stående „ryttere" flere steder angivet parvis, og man bliver igen mindet om gude-brødre eller – tvillinger. Hos flere forskellige folkeslag betragtes tvillinger som noget mærkværdigt eller guddommeligt, og grækerne og romerne dyrkede tvillingeguderne Castor og Pollux, der netop var store hestebetvingere, og Tacitus beretter, at deres dyrkelse var kendt langt mod nord. De ridende tvillingeguder synes i alle

tilfælde at nedstamme fra vedaernes Açviner. De stående „ryttere" kan være et gudepar, men samtidig virker de som gengivelser af virkelige optrin. Tilsvarende helleristninger ses i Norditalien, og fra Sardiniens yngre bronzealder er en lille bronzefigur af en mand, der står på en hest. På denne ø har det helt op til vore dage været skik ved visse katolske fester, at mænd demonstrerer deres ridekunst ved at stå på ryggen af galopperende heste.

Med dette træk er vi meget tæt på hvad man kender fra gamle traditionsrige religiøse folkefester, hvor cirkuskunster og teater går op i en højere enhed med det kultiske. – Traditioner fra tiden før kult og kultur blev adskilte begreber. Det er helt karakteristisk, at der blandt helleristningernes klare guddomsbilleder og kultiske optog kan ses akrobater, som går i bro eller står på hovedet ovenpå hinanden. I denne forbindelse er det også værd at kaste et blik på oprindelsen til det græske teater, for det udsprang af den folkelige kultiske Dionysos-dyrkelse, som havde sin oprindelse hos thrakerne. Det var det rytterfolk, som i alliance med kimmerierne fra stepperne nåede helt op til Norden. Derfor er der en rimelig mulighed for, at de dionysiske teateroptrin også øvede sin indflydelse på nordiske bronzealderfolk. Alene de mange vidnesbyrd om drikkeri ved kultstederne i yngre bronzealder er et nævneværdigt moment her.

Dionysos har iøvrigt sine rødder længere mod øst, og sammenlignes med guden Soma, der omtales i vedaernes bronzealdertekster. Han kunne kurere sygdomme, blandt andet med Soma-drikken, han var digter, og han kunne omskabe sig til en tyr eller til en fugl. En anden af Dionysos' forbilleder var den frygiske gud Sabazius, der havde horn, og som bar en slange. Ved den tidlige Dionysos-dyrkelse foretog man menneskeofringer, men denne skik blev senere ændret til piskning. Hertil kom så skuespillene, som endnu op i kristen tid havde en så saftig karakter, at kirken ville forbyde dem. De sagde sofisten Choricius: „Latteren har vi fra guderne, fordi menneskelivet ofte er fyldt af nød og elendighed. Derfor gav Dionysos os mimen." At det var andet end bare druk og lir siger sig selv, når grækerne derfra lærte optræden, poesi og musik. Det må heller ikke glemmes, at muserne kom fra thrakerne, og at en af dem var mor til Orpheus, den store sanger og poet, samt at der var flere andre legendariske thrakiske digtere og musikere, som for eksempel Eumolpus, der lærte Hercules at spille på lyre.

Nordeuropas ældste kendte pan-fløjte kan meget vel være kommet til som en impuls fra thrakerne. Den er fundet i en grav ved Przeczyce i Polen, og er fra samme tid som Borremose-folkene. Den har åben-

Dansere i fugledragt. Tv.: Græsk vasemaleri, 6. årh. f.Kr. Th.: Helleristning, Kallsängen i Bohuslän. Ned. th.: På bronzering fra Luristan i Iran, ca. 1000-800 f.Kr. (British Museum & Coll. Heermaneck, New York)

bart været ret ny i Europa, for første fra den efterfølgende periode kendes afbildninger af panfløjter i Norditalien; men thrakerne havde dette instrument. Panfløjten fra Przeczyce bestod af ni benpiber, og kunne ved afprøvning præstere en to-oktav skala med fem toner, så det har været et meget fint udviklet instrument. Da den er fundet meget nær Sydskandinavien kan det tænkes, at panfløjten også har været kendt her.

På et græsk vasemaleri fra samme tid som bronzealderens afslutning ser man en fløjtespiller og to dansende mænd, der er klædt ud som fugle, og scenen er fra et skuespil af den art, som grækerne overtog fra thrakerne. En samligning med helleristningernes udklædte fuglemænd afslører slående ligheds punkter, og bestyrker mistanken om, at rytterfolkene har bragt kultiske skuespil med sig til Norden. I thrakernes Satyrspil optrådte halvnøgne mænd, til hvis lændeklæde af skind der var fastgjort en dyrehale samt en overstor fallos af træ som et saftigt potent symbol. Denne beskrivelse passer til punkt og prikke på en stor del af de nordiske helleristningers mandsfigurer, der er forsynet med hale og kæmpe-fallos. Med denne fremhævelse af det mandlige køn må det iøvrigt bemærkes, at en lignende fremhæ-

velse af kvinden som kønsobjekt først forekom i bronzealderens slutfase, på nogle små orientalsk inspirerede bronzefigurer. Og kvindebryster blev kun antydet, aldrig fremhævet som i vor tids vestlige kultur. Det må betyde, at man ikke har diskrimineret ved at fremhæve nogen form for ideal brysttype og derved påført alle andre kvinder unødige komplekser.

På helleristningernes billeder af kultiske optrædende er der ofte en enkelt person, som er særlig fremhævet i størrelse, og som derfor kan have spillet gudens rolle. At der kan være rimelighed i denne antagelse viser masken af den énøjede fuglemand fra Halland, som må være en gengivelse af en virkelig gudemaske. Netop dette træk er karakteristisk for thrakernes skuespil, hvor en person spiller gudens rolle og har en dialog med koret. Grækerne mente, at en mand ved navn Thespis havde opfundet denne form for Dionysos-spil og ført den til Athen; men det er blot en myte. Dionysos-spillene kom fra thrakerne, og en beskrivelse af Thespis mobile fjællebod, som en scene ovenpå en vogn, passer godt til rytterfolkenes omflyttelige tilværelse.

Et tidligt græsk vasemaleri, samtidig med bronzealderens afslutning, viser i skuespillere i skikkelse af Dionysos og satyrer, der optræder i et skib, som køres frem på en vogn. Det er en form for optræden, som stadig praktiseres i store dele af Europa, på de kørende fastelavnsbåde. Også i Danmark lever en rest af skikken endnu, for eksempel i Nordjylland, og selv om det har udviklet sig til lokale traditioner, så kan Dionysos stadig optræde i vognen, og narrene ligeså, som satyrernes efterkommere. Narren er ligesom satyren halvt dyr og halvt menneske. På helleristningerne foregår mange af de kultiske optrin i skibe, og i et enkelt tilfælde trækker to heste skibet. Det er ikke umuligt, at den tids fladbundede skibe har kunnet trækkes nogenlunde bekvemt gennem højt græs, ligesom slæder, som man tidligere brugte meget til transport over græsområder, hvor vogne ikke kan køre. Der er og så den mulighed, at skibene har været anbragt ovenpå slæder og trukket rundt på dem.

Det er muligt, at andre folkelige forlystelser end kultbåden/fastelavnsbåden er bibeholdt til i dag helt fra bronzealderen. Således synes en helleristning ved Gerum i Bohuslän at vise en majstang med dansende grupper af folk omkring. Det er en høj stang, og fra toppen udgår tre bånd skråt nedad, hvor de forneden holdes af mennesker. Både foroven og forneden på stangen er der sat grene med løv eller lignende dekorationer. Ligheden med majstangen er umiskendelig, især i forbindelse med de gamle traditioner, hvor danserne omkring stangen holder bændler, som er fastgjort til toppen af stangen. Den

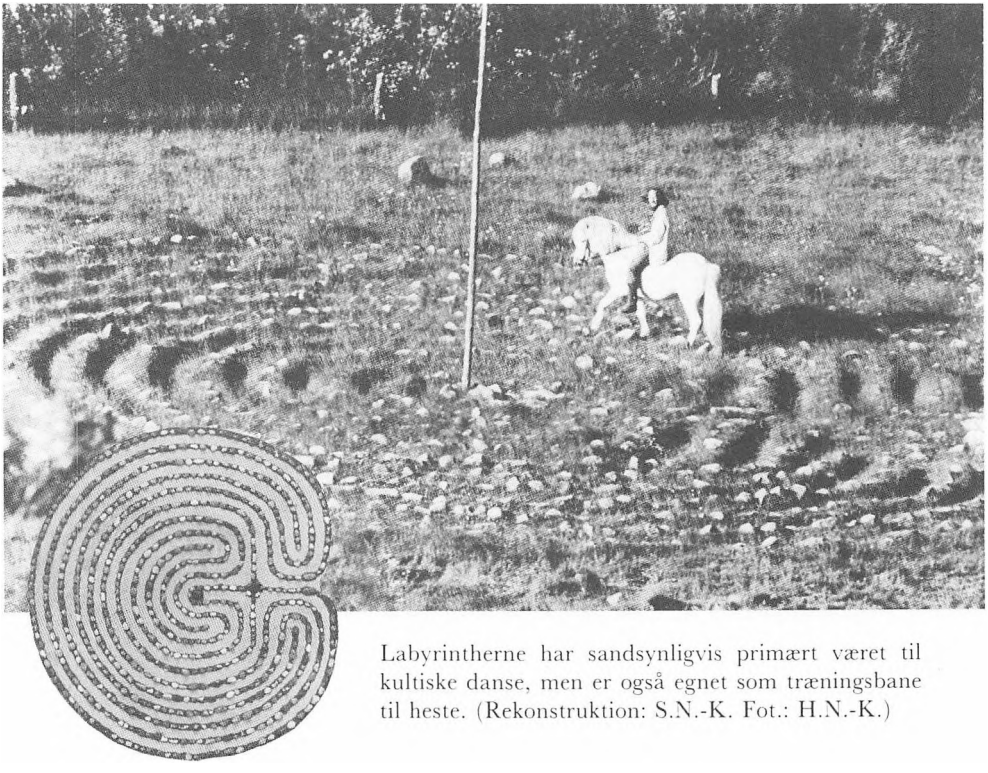

Labyrintherne har sandsynligvis primært været til kultiske danse, men er også egnet som træningsbane til heste. (Rekonstruktion: S.N.-K. Fot.: H.N.-K.)

svenske professor L. Ringbom har foreslået, at denne dans med bændlerne omkring stangen oprindelig fandt sted i en stensat labyrinth, hvor stangen stod i midten, og danserne fulgte gangbanerne mellem stenene. Der findes stadig et stort antal af sådanne labyrinther i Norden, dog ikke i Danmark; men en række stednavne og kalkmalerier vidner om, at de må have været her. Labyrintherne er lagt af mellemstore sten, som let lader sig fjerne ved opdyrkning af jord. Nogle få labyrinther, på Risö i Halland, ved Låssa i Uppland og på Högberget i Nordbotten er fundet så nær ved bronzealdergrave, at de må formodes at være fra den tid, og ved det nordlige Ishav i Sovjet er der en stensat labyrinth ved en bronzealderboplads.

På en etruskisk vase fra 7. årh. f.Kr. ses ryttere, der tilsyneladende rider ud af en labyrinth af samme type som de her beskrevne, og det er ofte blevet sammenlignet med forskellige traditioner for at der en gang har været redet i labyrintherne. Den sikreste beretning herom

kommer fra arkæologen S. Nordström i 1877. Han havde talt med folk fra Horns sogn i Västergötland om to labyrinther ved sognekirken, og de påstod, „att den föregående kyrkoherdens söner hade til häst färdats uti dem". Fra den noget ældre sagntid beretter Snorre om, at kong Adils døde ved et fald fra hesten, da han i Uppsala ved en kultisk handling skulle ride omkring i „disarsalen", og denne „disarsal" er tolket som en stensat labyrinth. Ud fra disse beretninger og teorier har jeg gjort praktiske forsøg med at ride islandske heste gennem de sindrige gangsystemer i en eksakt kopi af en sådan stensat labyrinth. Det lykkedes nogenlunde, men dog ikke uden vanskelighed i de skarpe sving; men hertil må bemærkes, at hestene ikke var specielt trænede i skoleridning, og det er en klar nødvendighed, hvis man vil ride i en labyrinth. Faktisk er labyrinth-ridning en god øvelse, hvis man ønsker at opnå hårfin kontrol over sin hest, og det kan vel tænkes, at ridning i labyrinth har indgået som en mesterlig opvisning ved kultiske folkefester, på samme måde som de stående „rytteres" opvisninger.

Til folkeforlystelser hørte i ældre tid også gøgl ved hellige kilder, og noget tyder på, at i det mindste kildedyrkelsen har foregået siden yngre bronzealder. Ofringer af et halvt hundrede lerkar fra begyndelsen af yngre bronzealder er fundet i en brønd ved Berlin-Lichterfelde, og i en brønd ved Budsene på Møn har man på Borremose-folkenes tid ofret rester af okse, hest, får, svin og hund, foruden særdeles fornemme kvindesmykker. Måske kan dyrkelsen af det helbredende sættes i forbindelse med rytterfolkene. Vand havde en meget stor betydning i iransk religion, og thrakerne dyrkede helsebringende kilder. Selve ordet kilde synes at komme fra thrakernes sprog: „kella". Dette skal nævnes i forbindelse med de nævnte brøndofre, og i forbindelse med at offerfund i løbet af yngre bronzealder i stadig stigende grad blev nedlagt i vand. Thrakernes muser var oprindelig gudinder for kilder, og det var i Mimers brønd Odin måtte ofre sit ene øje som pant for at opnå visdom.

Da Else Made helligkilde i Onsbjerg sogn på Samsø blev udgravet og tømt for en del år siden, fandt man ikke et øje på bunden, men kun nogle forholdsvis nye kobberslanter. Men gamle sagn gør meget ud af at berettige, at den lille plet på landkortet, hvor kilden ligger, tilhører Onsbjerg sogn, mens hele egnen omkring tilhører Tranebjerg sogn. Den dag i dag hører kilden til sognet med Odins navn. Den ligger på stranden ved Vesterløkken, og her bobler det undergørende kildevand op i en brønd, der består af en udhulet egestamme. Ved udgravningen blev der udtaget noget træ, som blev C 14 dateret til begyn-

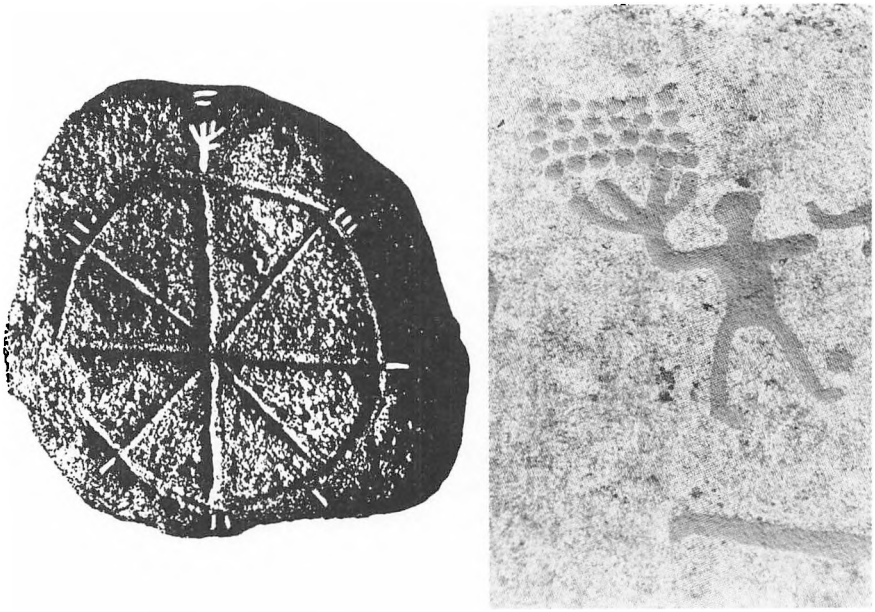

Den lille helleristningssten fra Skivum i Himmerland, med hjul, streger og hånd. Storhåndsgud på Aspeberget i Bohuslän. (Fot.: S.N.-K.)

delsen af yngre bronzealder – og da der endnu kommer enkelte folk og drikker af dens vand på Sankthansaften, må den siges at være den helligkilde, som har været længst tid i brug – gennem mere end 3000 år. Oprindelig har den været etableret på jævn mark, men efterhånden har havet gnavet af kystlinien, så den nu længe har haft sin plads blandt strandens rullesten. Gennem en ti års periode har jeg set, hvorledes havet stadig rykker nærmere, så en skønne dag vil den forsvinde i havet, med mindre der bliver oprettet en fast sikring af kystlinien. Det er sandsynligt, at der har været kultiske optrin ved denne 3000-årige helligkilde, for Samsøs største helleristningssten og 6 lomme-skålsten er fundet godt 500 m fra den, og de efterhånden svært skamferede bronzealderhøje har ligget ret tæt, så det lader til at have været et specielt helligt område.

De såkaldte lomme-skålsten er kun 6-8 cm i diameter, og på siderne er der indhugget små skålformede fordybninger, som er slebne i bunden. Jeg traf ved Ballen på den modsatte side af Samsø en gammel kone, som havde en fundet lomme-skålsten liggende i vindues-

karmen, og hun fortalte, at hun plejede at lægge en lille blomst i en af skålgruberne, hvis hun ville have et inderligt ønske opfyldt. Sådan mente hun at det var normalt at anvende den slags „ønskesten".

En sten af samme beskedne størrelse, ca. 7 cm på hver led og godt 4 cm tyk, er pløjet op på Skivum Sønderhede, kun 8 km nord for Borremosen, og i nærheden af en lille høj med en urnegrav fra yngre bronzealder. Hovedmotivet, som var indhugget på denne lille sten, var ikke skålgruber, men et hjul med 8 eger. Normalt vil man kalde et sådant helleristningshjul for et solsymbol, men det kunne også tænkes kun at være et hjul – vogne med hjul kunne jo være hellige i sig selv. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at helleristningshjul i Norden næsten kun forekommer i Danmark og det sydlige Norge, mens de stort set mangler i det øvrige Norge og Sverige, hvor der til gengæld er mange billeder af ryttere. Måske skyldes denne forskel, at ridning blev anvendt mere i de uvejsomme områder, hvor vogne ikke kunne køre. Grunden til at mange forskere vil kalde helleristningshjulet for et solsymbol er udelukkende, at således var det med hjulsymbolet i Mesopotamien. I andre kulturer havde hjulsymbolet vidt forskellig betydning: blandt buddhister er det otteegede hjul symbol på den ottefoldige vej til opnåelse af Nirvana. Hos gallerne var det symbol for himmel og torden i forbindelse med guden Taranis. I det iranske verdensbillede var det firegede hjul jorden og det seksegede var himlen, mens i den ældre kristne kunst var det firegede hjul korset med sejrskrans og det seksegede hjul var Kristusmonogrammet. Med denne varierede brug af hjulsymbolet virker det noget hasarderet at kalde helleristningshjulene for solsymboler. Faktisk er det ret umuligt at tolke hjulets symbolske betydning.

Hjulet på den lille helleristningssten fra Skivum Sønderhede er enestående ved at have symboler langs kanten ud for egerne: små streger samt en arm med fem fingre og streger over. Arrangementet ser noget regnskabspræget ud, og en første indskydelse er, at det kan have været en kalenderskive. På den anden side findes der på andre helleristninger mænd med en særlig lang arm og stor hånd, og de er tolket som „storhåndsguder", så hånden på Skivum-stenen kan have været et gudesymbol. Et par helleristninger fra Sortehavs-området, nær Kaukasus, viser også mænd med store oprakte hænder, så måske er impulsen kommet fra den kant. Derfor skal det nævnes, at en af vedaernes bronzealderguder, Savitar, havde tilnavnet: „med den store hånd", fordi han med denne hånd styrer sol måne og stjerner, dag og nat, samt vande og vinde. Han kører i en vogn, forspændt med gyldne heste med hvide hove. Hans gyldne arme rækker ud over hele

himlen, og giver liv til alle skabninger. De allerhelligste veda-tekster var viet ham, og skulle fremsiges hver morgen når man stod op. Helleristningernes store hænder dukkede op som en nyhed i begyndelsen af yngre bronzealder, og forsvandt igen på Boremose-folkenes tid.

I Veda-teksterne møder vi Savitar således: „Guden udstrækker sin kæmpestore hånd ... og alle adlyder ham; vandene bevæger sig efter hans ordre, og selv vindenes blæsen ophører fra alle sider". Ydermere tilgiver han menneskene deres synder, og han er den, der inddeler tiden i perioder, og dermed bestemmer han, hvornår der skal ofres. De regnskabsprægede opdelinger på Skivum-stenen tyder meget på en forbindelse med Savitar. Han råder over tre himle, og „han skuer over jordens otte ophøjelser". Der er otte eger på Skivum-hjulet.

En lomme-helleristningssten som den fra Skivum Sønderhede har naturligvis ikke ligget i en lomme, for det havde man ikke i tøjet. Derimod kan den godt have ligget i en skindpung eller taske. I foråret 1944 fandt man en ret stor skindtaske ved tørvegravning nær Vesterris, 7 km sydsydvest for Borremosen, og den indeholdt blandt andet sten. Tasken er 55 cm bred, 34.5 cm høj, og består af et stykke sammenfoldet skind og to 8 cm brede sidestykker, som er syet på. For oven er tasken lukket med en låsepind, der er stukket gennem modsat stillede løkker, hveranden fra hver side af åbningen. Denne lukkemetode kendes fra et par andre lidt mindre skindtasker, der er fundet i grave fra optakten til yngre bronzealder, og af den grund dateres Vesterristasken til bronzealderen, skønt der endnu ikke er andre dateringsholdepunkter.* Foruden stenene, som måske blot skulle tynge tasken ned, da den blev ofret i mosen, rummede Vesterris-tasken 6 træpinde, to af dem gennemborede ved enderne, den ene med skindstropper gennem hullerne, samt 6 afskårne stykker af horn. Selv om nogle af hornstykkerne var tildannede, så er det ikke på en måde, som forklarer hvad de har været brugt til. Af hornstykkerne er de 5 fra okse, mens et er fra en ged eller fra et hornet får. – Egentlig et sært indhold, og man har da også kaldt den for „troldmandstasken" fra Vesterris.

* Efter dette er skrevet er et hornstykke fra Vesterris-tasken blevet C 14 dateret til ca. 420 f. Kr. (kalibreret), som med en usikkerhedsmargin dækker overgangsperioden fra yngre bronzealder til ældste jernalder (Meddelt af Kr. Kristiansen & H. Tauber).

En lille skindpung med samme lukkemekanisme var i 1845 fundet i en mandsgrav ved Hvidegård nær Kgs. Lyngby, og den indeholdt også sære ting, der virker som amuletter eller trolddomsrekvisitter, blandt andet halen af en snog, en konkylie fra Middelhavet, kloen af en duehøg, samt en lille skindpose med en kæbedel fra en egernunge og nogle småsten, som var svøbt ind i tarm eller blære. Egernkæben og småstenene menes at være taget ud fra maven af en rovfugl, måske den duehøg, man har taget kloen fra.

At det ikke bare var mænd, der havde sådant trolddomsinventar, viser indholdet af et bronzekar fra en kvindegrav i Maglehøj ved Frederikssund. I karret lå blandt andet en halv hestetand, kloen af en los, en hvirvel fra en snog, en rønnekvist, trækul, svovlkis, og som det nok mest spændende var der det nedre strubehoved af en ravn. Det er intet mindre end det ældste vidnesbyrd om ravnen i Danmark. Fra ravnens mave var der et par småsten, samt knoglerester af pindsvin og brud, og flere af disse knogler er ætset af mavesyren.

Hvilken funktion disse trolddomskyndige mænd og kvinder har haft i bronzealderens samfund, kan ikke siges bestemt, men sandsynligvis har de haft titel som gode, altså høvdingepræst. Det er den titel, som er overleveret i stednavnet Godensgård i Nordhimmerland, hvor man har udgravet kultstedet med fodsålerne på den store runde sten.

13: De dødes rige

Desværre er det største fundmateriale fra Borremose-folkenes tid at hente fra gravfundene, og det er yderst sparsomt hvad man deraf kan sige om livet dengang. Tre fjerdedele af Borremose-folkenes samtidige i Himmerland blev begravet i små gravhøje, hvor deres brændte ben blev sat ned i små urner; i en femtedel af tilfældene endda uden urne. Kun få af højene var nye, og en af begravelserne var i højkanten til et 2000 år ældre dyssekammer. Gravgodset var yderst symbolsk, normalt en ragekniv og en pincet, eller en armring og en synål, og der kunne eventuelt være en stangknap, en dragtnål eller et par fingerringe. I ét tilfælde lå et helt sværd i et simpelt stenkammer. De øvrige begravelser var med urner, som bare var sat ned under flad mark eller i et par tilfælde i kanten af bakkeskråninger.

Fire af urnerne var udformede som huse, og 16 som ansigter, og det er temmelig mange i forhold til udbredelsen af disse urnetyper i det øvrige land. Ansigtsurnerne fra Himmerland udgør således en sjettedel af samtlige fra hele landet. Ansigtstrækkene er helt stiliserede, men en samtidig ansigtsurne fra Vesterby på Langeland viser et smuk „mongolsk" eller slavisk overskæg, og det er det første tegn på, at man kunne bryde skikken med, at alle mænd skulle være glatbarberede.

Barnegrave er forbløffende få, ikke blot i denne periode, men også i tiden før og efter. Derfor er det meget usædvanligt at der kort før århundredskiftet blev fundet hele tre barnegrave i en høj på Ålestrup hede ved Østerbølle, 10 km sydvest for Borremosen. Her var de brændte rester af børnene lagt ned i hver sin urne. En af dem havde fået en lille ravperle med, mens en anden kun havde fået fugleknogler med, og de var blevet brændt med på ligbålet, hvilket ellers ikke var normalt med gravgaver. De brændte knoglerester af barnet viste, at alle mælketænder var skiftede, men knoglernes endestykker var ikke fastvoksede, så vedkommende er død som 13-14 årig. Fugleknoglerne er fra afskårne vinger af mindst 6 alliker og 2 krager eller råger,

foruden to fødder af krage eller råge. De mange fuglevinger må have været det centrale i gravritualet, og bringer mindelser om det sydsibiriske ritual i forbindelse med børns død, beskrevet af Mikhail Gryaznov, der sætter det i forbindelse med en bemærkelsesværdig mangel på barnegrave i det område også i bronzealderen. Når de sydsibiriske børn dør, begraves de ikke, men får endnu i vor tid syet fuglevinger på sig. Deres kiste bindes til et træ, hvorfra de i skikkelse af fugle vender tilbage til moderens mave, så hun får et nyt barn. Herhjemme var det især i ældre tid almindeligt efter børne-dødsfald, at den næstfølgende fik det døde barns navn, hvis ellers kønnet var det samme, og denne navneskik kan godt være en rest af en tilsvarende tankegang – på samme måde som børn får navne efter deres bedste- eller oldeforældre. Tolkningen af fuglevingerne i urnen fra Ålestrup hede ved Østerbølle har ellers normalt været, at vingerne skulle hjælpe til at nå til et dødsrige; men meget taler for, at man snarere har vægret sig ved at tro på dødens uigenkaldelighed. Det sjældne fund, som er undersøgt af zoologen Herluf Winge, befinder sig på Zoologisk Museum i København.

Fra det øvrige land er der stadig et par dobbeltgrave, som ikke blot tyder på ægteskab, men også på at den overlevende ægtefælle har måttet sige livet farvel for at følge den anden i graven; men om det har været manden eller kvinden, som måtte lade livet, kan ikke fastslås.

Et par usædvanlige begravelser kendes fra den ret store „Luschøj" nær Voldtofte-bopladsen på Sydvestfyn. Her var brændte menneskeben nedlagt dels i et importeret bronzekar, dels i en sønderslået vognfading, som var kommet med på ligbålet. Med gravens datering til Borremose-folkenes tid, omkring 800 f.Kr., er den samtidig med beretningen om profeten Elias' himmelfart i en ildvogn, som er nedskrevet i begyndelsen af Bibelens anden Kongebog. Skikken med at brænde de døde var oprindelig europæisk, mens vognbegravelserne kom fra rytterfolkene mod øst. Kombinationen af disse to gravskikke opstod på denne tid, og vidner om et møde mellem de to kulturer.

Et par grave i Nordtyskland minder på flere måder om Luschøj, og de tolkes ofte som handelsfyrste-grave. På samme vis har man i Luschøj villet se et bevis på et klassedelt samfund. Spørgsmålet er bare, om den tolkning holder. Der er jo også den mulighed, at de gravlagte i Luschøj har haft en anden tro end de fleste andre i landet. De kan have været fremmede, eller stærkt påvirkede af fremmede. Et enkelt fremmed træk fra vognraven var et stort antal bronzebukler til et bælte af en type, som i Danmark ellers kun er fundet sammen

med de østligt inspirerede bronzefigurer fra Fårdal nær Viborg. Bælteprydelser som dem fra Fårdal er fundet tilsvarende i en kvindegrav ved Donja Dolina i Bosnien, sammen med en lille bronzevædder, der enten er fremstillet ved Kuban i Kaukasus eller stærkt påvirket af kunsthåndværk derfra. At rytterfolkene fra øst har haft en social opdeling med høvdinge synes nogenlunde sikkert, men om de har overført dette system til de steder, hvor de kom frem, er umuligt at afgøre. I tilfældet med Luschøj kan man også spørge sig, hvorfor der så kunne være tegn på en sådan overklasse på Sydvestfyn og kun der?

Når Luschøj tolkes som en høvdingehøj har man også hæftet sig ved gravhøjens størrelse. Den er 35 m i diameter, og det har krævet oppløjning af mere end 7 hektar græsningsareal for at gå græstørv nok til at bygge den. Men ret beset er det ikke noget stort areal. Det svarer til arealet for et helt lille husmandssted af i dag, og det har bestemt ikke været stort nok til at brødføde folkene i en hel landsby. Sandsynligvis har et gammelt græsningsareal trængt til at blive opdyrket, og de derved fjernede græstørv er bekvemt brugt til opbygningen af Luschøj. Det arbejde har ikke været for stort for en familie eller to, hvis man sammenligner med hvad hedebønder kunne præstere for 100 år siden.

Det er iøvrigt tvivlsomt, om man overhovedet kan sige noget om sociale forhold ud fra gravformerne. Bronzealderen synes ikke at have været restriktiv i religiøs henseende, og så har der naturligvis været mulighed for afvigelser i gravformerne. Vi er så vant til konformitet i begravelser indenfor den kristne kirke, at vi ofte glemmer afvigelserne, så som filmpioneren Ole Olsens storpralende mausolæum i Odsherred, og Georg Brandes, der blev brændt og drysset i havet. Det siger vist alt om, at begravelsesformer er en trossag.

Ser man på andre områder af Europa, går der kludder i systemet, hvis man ud fra gravene i yngre bronzealder vil forsøge at slutte sig til samfundenes sociale opbygning. Både i Polen og i Nederlandene er der en meget stor variation i gravformerne, med både brændte og ubrændte lig, og noget tilsvarende var tilfældet i Rumænien. I såvel Bulgarien som i Nordengland og Irland har det været næsten umuligt at opdrive grave fra den tid, skønt der ikke mangler andre former for fund, og i Centraleuropa starter yngre bronzealder med mange eksempler på rige grave, hvorefter der så kommer en periode med ensartede mere almindelige grave, og til slut er der atter rige grave. Det er næppe troligt, at man i det område først har haft et overklassesystem, efterfulgt af en social udjævning, og så et overklassesystem igen. Nej, forskellene i gravformer må skyldes forskellige religiøse

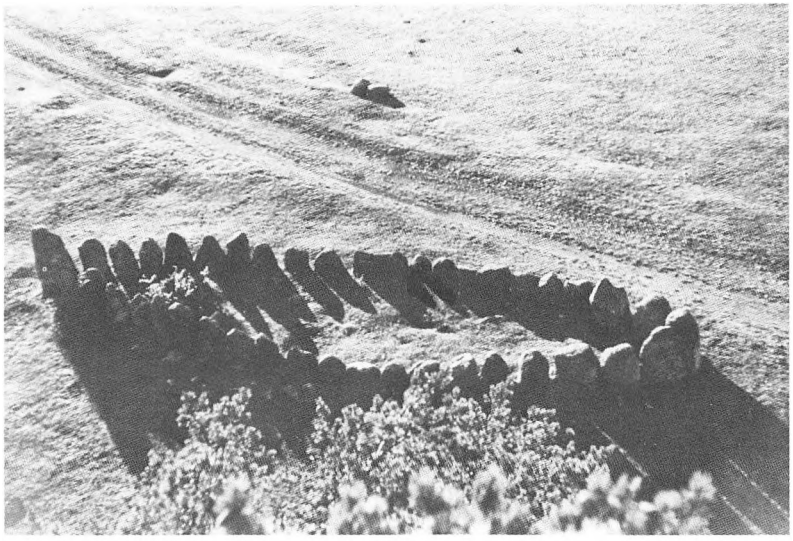

Brandgrave i skibssætninger fortsatte i Østersø-egnene gennem hele yngre bronzealder. Djauvik på Gotland (Fot.: S.N.-K.)

impulser. Det forhold er der mange eksempler på fra etnografien, og det skal blot nævnes, at på en ganske lille ø i Melanesien har der på samme tid været anvendt ikke mindre end 21 forskellige begravelsesformer.

Bedømmelsen af bronzealdersamfundets sociale opbygning har dog heller ikke været præget af enighed. Mens Johannes Brøndsted regnede med en „handlekraftig overklasse med vidt udsyn og gode europæiske forbindelser, med betydelig sømagt og udviklet organisationsevne ... (og) ... en dygtigt arbejdende underklasse", så regnede H.C. Broholm snarere med en „primitiv bondekultur uden større sociale forskelle, så vel udbygget, at befolkningen var i stand til at samle sig om opgaver, som oversteg enkeltmands evner".

Den sidste opfattelse svarer bedst til det billede, som bopladsfundene senere har gjort klart. Det er nogenlunde ensartet store huse, uden hegn imellem, og man har heller ikke kendt til markskel.

Men så kulten og de formodede høvdingepræster? – Måske har det blot været familiens ældste. I en lille bjerglandsby på Kreta har jeg oplevet, hvorledes vigtige spørgsmål blev afgjort af familiens ældste. Alle stolede fuldt ud på de spådomme, han aflæste i skulderbladet fra et gedekid. Det var en ceremoni præget af dyb alvor, men til daglig

var den gamle ikke anderledes stillet end alle andre. Hermed være ikke sagt, at sådan var det i bronzealderen; men faktisk savnes enhver form for bevis for eksistensen af en overklasse.

14: Et nyt rytterfolk

Endnu på Borremose-folkenes tid skete der noget nyt, som tyder på en centraliseret planlægning. Fra det nordlige Polen til Ungarn blev der oprettet en fast kæde af befæstede landsbyer, som dækkede hele den strækning, som rytterfolkene plejede at benytte på deres færd nordover. De nordiske lande var ikke direkte involveret i dette projekt; men blev berørt på anden vis, for der er ingen tvivl om, at det var en vigtig og vital forbindelse, som hermed næsten helt blev afbrudt. Det har en gang været god latin, at nedgangstendenserne i bronzealderens afslutningsperiode skyldtes en klimaforværring, som især bidrog til fattigdom i den efterfølgende ældste jernalder; men så voldsom var klimaændringen ikke. Nedgangstiden kan godt skyldes den afbrudte kontakt med rytterfolkene.

Kæden af fæstninger blev ganske vist angrebet, og undertiden med succes; men alene det, at den blev etableret, var så tydeligt udtryk for en grænsedragning, at den tidligere bevægelsesfrihed ikke længere lod sig gøre uden modstand. Da fæstningsværkerne havde stået i næsten 150 år blev der foretaget massive angreb, som kan aflæses i fund af en bestemt type fligede pilespidser. I et tilfælde fandt arkæologerne skelettet af en mand med sådan en pil midt i brystet, liggende i porten til en af fæstningerne, og en stor del af fæstningerne blev brændt ned. Ganske tilsvarende pile er fundet indskudt i murene til fæstningen Karmir-Blur i Armenien, i det gamle Urartu-rige, der har navn efter bjerget Ararat.

Både i nord og syd var angriberne et nyt rytterfolk, skyterne, hvis virkeområde ligesom kimmeriernes var fra Kina til ind i Europa. Hesten var og blev oldtidens hurtigste transportmiddel, og så var der en nyhed mere, som gjorde skyterne til det mest mobile folkefærd nogensinde: De var gået over til en ren nomadetilværelse, og det var en nyhed, for deres forgængere, kimmerierne og thrakerne var dog agerbrugere. Deres bevægelse mod vest skyldtes tilsyneladende, at kineserne havde slået et mongolsk folk ved deres grænse, hvorefter disse havde udløst et tryk mod vest, som stadig forplantede sig.

Skyterne i Europa, ca. 600 f.Kr. Trekanter: befæstninger mod rytterfolkene. Prikker: fund af skytiske pilespidser. Øv. th.: rytterfigur af bronze fra Kuban ved Kaukasus, ca. 600 f.Kr. Ned. th.: Luristan-bronze, Iran, ca. 8. årh. f.Kr. Midt: lille bly-rytter, Frög i Østrig, ca. 6. årh. f.Kr. Øv.: Helleristningsryttere fra Tegneby i Bohuslän, bronzegudinder fra Viksø på Sjælland & Ingelstad i Skåne, ca. 700-500 f.Kr. (Tegning: S.N.-K.)

En enkelt lille oldsagstype synes at vidne om denne vandring. Det er et lille beslag, bestående af to små krydsende rør, igennem hvilke remmene i hestens hovedtøj samles. Disse korsformede rørbeslag har deres oprindelse i Kina, og spredtes mod vest, helt til Centraleuropa, hvor de kendes fra adskillige fund, der er samtidig med bronzealderens slutperiode.

Historisk ved vi, at skyterne på denne vandring fordrev det tidligere rytterfolk, kimmerierne, som overlevede på Krim, der endnu har navn efter dem; men de drog også gennem Syrien og Palæstina, så

den daværende ægyptiske farao, der var på plyndringstogt, måtte trække hjem. Om denne urolige tid står der i Jeremias' bog i Biblen: „For larmen af ryttere og bueskytter flyr alt landet, de tyr ind i krat, stiger op på klipper; hver by er forladt, og ikke et menneske bor der."

Skyterne var ikke specielt krigeriske, og i konfrontationer med iranerne foretrak de at vige frem for at gå i kamp; men i Europa var området blevet for snævert til at de kunne gå lydløst igennem. Nordeuropa var som anført så godt som afspærret, men de fandt sig fristeder i Centraleuropa i stedet. Efter fundene at dømme fik de fast hovedkvarter i Rumænien og Ungarn og delvis også i Tjekkoslovakiet. Tages alle fundomstændigheder med, så tyder meget på, at de fleste centraleuropæiske kulturer mere eller mindre var skytiske. Godt nok kaldes området for Hallstatt-kultur efter en vigtig fundplads i Østrig, men området er fyldt op med skytiske kulturtræk, både hvad angår kunstneriske bronzestatuetter af okser, heste og ryttere, og i nye gravformer. Med skyterne kom tømmerbyggede gravkamre, lejlighedsvis også med heste i gravene, og efterhånden fortrængte den skytiske gravskik brandgravene. Vognbegravelser efter skytisk mønster vandt også frem, først i Ungarn og Tjekhoslovakiet, men snart efter også i store dele af Vesteuropa og Norditalien.

Samtidig med skyternes fremtrængen slog jernalderen afgørende igennem i hele Europa, undtagen i Norden, som på grund af de afbrudte forbindelser måtte vente et par hundrede år, inden jernalderen kunne starte omkring 500 f.Kr. Skyternes opfindelse af forbedrede blæsebælge har utvivlsom været forudsætningen for en intensiv jernudvinding.

I lighed med de tidligere rytterfolk, kimmerierne, var skyterne i kraft af deres udbredelsesområde verdens største forhistoriske kulturfolk. De bragte kinesiske silkestoffer til Centraleuropa og kinesiske porcelænsperler til Polen. At enkelte af deres produkter slap igennem til Norden viser et fund af et skytisk pilekoggerbeslag fra Gotland, samt nogle karakteristiske skytiske ørenringe af guld, som er fundet på Vejle-egnen, blandt andet sammen med polske nåle med spiraler til begge sider foroven, og en thrako-kimmerisk guldplade til hesteudstyr, der er så lig en plade fra Michalkow i Ukraine, at den må være fremstillet der. Tilsvarende skytiske ørenringe af guld kendes iøvrigt kun fra Mors i Limfjorden, mens de polske spiralhovednåle er fundet flere steder, blandt andet i området ved Års, hvor Borremose-folkene tidligere levede. En påvirkning fra skyterne kan også spores i afbildninger af rituelle hjortejagter, for eksempel på et lerkar fra Lazy i Polen og på en lille helleristningssten fra Bjergagergård ved Horsens.

Græske skribenter, der levede samtidig med bronzealderens afslutning, fortæller, at i Østeuropa lever skyterne, i Vesteuropa kelterne, og midt imellem disse er der et blandingsfolk, som de kalder kelto-skytere, og til dem hørte kimbrerne. Godt 500 år senere blev disse kelto-skytere kaldt for germanere, ifølge romeren Tacitus: „Navnet Germanien (er) af ganske ny dato og først hæftet på dem for ikke så længe siden". Før skyterne kom, regnede grækerne med, at thrako-kimmeriernes folk levede i store dele af Europa: „Thrakerne beboede den ubegrænsede jord"; men nu havde skyterne fortrængt dem til landskabet Thrakien, svarende til det nuværende Bulgarien, og deres allierede, kimmerierne, blev som nævnt fortrængt til Krim. Det er svagheden ved de store rytterfolk, at de har bestået af flere stammer, og at de ikke har haft et afgrænset rige. Det var alt for let for enkelt-stammer at gøre oprør og vinde magten, og det skete da også for skyterne senere.

Mens skyterne trængte frem, skubbede de til andre folk, og det er nok en virkning heraf, at etruskernes kultur opstod i Italien, hovedsagelig med impulser fra Europa, men også med elementer fra Lilleasien, som for eksempel fra det trudde Urartu-rige. Sprogeligt har de få tydede dele af etruskernes skrift kunnet sammenlignes med albansk, som igen er nært beslægtet med thrakisk. Samtidig koloniserede fønikiske søfarere fra Libanon store dele af kystegnene i det vestlige Middelhav, og snart efter anlagde grækerne kolonier i Syditalien og Marseilles, hvorfra de eksporterede blandt andet vin langt op i Europa. Et stort græsk lerkarskår fra den periode med en rytter i relief, blev for nogle år siden afleveret på Forhistorisk Museum ved Århus. Fra samme tid er en lille etruskisk bronzefigur af en akrobat, som går i bro, og den er fundet et eller andet sted i Danmark og afleveret til Nationalmuseet i København.

Ved kanten af en å nær Hassle i Glanshammar sogn i Närke, nord for de to store svenske søer, fandt bonden Axel Nilsson i foråret 1936 et stort depotfund, hvori der ikke var ét eneste nordisk fabrikeret objekt. I en stor og rummelig bronzekedel lå to bronzespande fra Norditalien, 12 runde prydplader til hesteudstyr og to langsværd. Den store kedel kan være skytisk inspireret, da de anvendte store kedler til at koge offerdyrenes kød i; men den kan også være fra Urartu-riget i Lilleasien. Tyreformede beslag til sådanne store kedler fra Urartu er fundet i Jugoslavien, og kan ses på museet i Beograd, og samtidig blev de store kedler efterlignet både i Grækenland og i Italien, og derfra eksporteret langt op i Vesteuropa.

Langsværdene i Hassle-fundet er typiske for den mellemeuropæi-

ske Hallstatt-kultur, hvor de er inspirerede af langsværd fra Bosnien. Disse sværd er ofte fundet i forbindelse med dressur-bid til heste, og har givetvis været rytterværd. Kun i få tilfælde lader det til, at europæerne har formået at lære skyternes kampteknik med bue og pil, for den kræver brug af begge hænder, så hesten kun har kunnet styres med underbenene. Derimod har man udviklet langsværdet som ryttervåben, og det er i flere tilfælde fundet i Sydskandinavien, og et enkelt af dem er af jern. Som dækvåben udvikledes samtidig et aflangt skjold, der kunne dække hele rytterens venstre side, også benet. Et billede af et sådant aflangt skjold er aftegnet på siden af en urne fra Sønderjylland, og på en del sene helleristninger ser vi det, blandt andet på en stor rytterkamp-scene fra Tegneby i Bohuslän.

Fornemt hesteudstyr, en firehjulet vogn og en 400 liters bronzekedel var blandt udstyret i et gravkammer fra Hochdorf nær Stuttgart, som blev udgravet i slutningen af 70'erne. Her lå en Hallstatt-keltisk fyrste på en rummelig slagbænk af bronze. Måske var han ligefrem skyter, for flere træk var rent skytiske: Det tømmerbyggede gravkammer med tekstiler på vægge og loft, hesteudstyret, bue og pilekogger, guldbelagte snabelsko og broderi af kinesisk silke på dragten. Manden var højere end de fleste af hans samtidige, 1.83 m, og således var det også med de skytiske fyrster eller konger i Sydsibirien. Af kuriøse detaljer kan nævnes, at han havde fået en hat af birkebark og tre fiskekroge med sig i graven. Kedlen var prydet med tre løver i græsk stil, og ligner værker af skytiske kunstnere ved Sortehavet. I kedlen lå en drikkeskål af guld sammen med rester af en honningholdig drik, altså en slags mjød, og der var også adskillige drikkehorn i graven.

I en gravhøj i nærheden, ved Stuttgart-Uhlbach, blev der i 1820 undersøgt nogle skeletgrave, hvorfra man har fire ejendommelige småringe med menneskefigurer på, to mænd og to kvinder, og de minder om nogle bronzestatuetter fra slutningen af yngre bronzealder i Sydskandinavien. Disse er mest fundet i moser; men en enkelt af kvindefigurerne, fra Timmele i Västergötland, blev i 1909 fundet i en brandgrav, iøvrigt kun 100 m fra en gammel helligkilde. De fleste har tydeligt markeret køn, men kvindernes bryster er kun antydet – ja, på Stuttgart-Uhlbach ringene mangler de helt. Blandt de sydskandinaviske bronzestatuetter er der både mænd og kvinder, og de er nøgne, bortset fra en eller to halsringe og i et par tilfælde også et bælte. En af kvindestatuetterne blev fundet i maj 1978 ved Svestrup nær Værebro Å på Sjælland, og den er særlig interessant, fordi den ikke helt ligner de øvrige, men snarere er i slægt med bronzefigurer fra Luristan i Iran. Ligheden findes i ansigtets form, i den flade krop med udposede

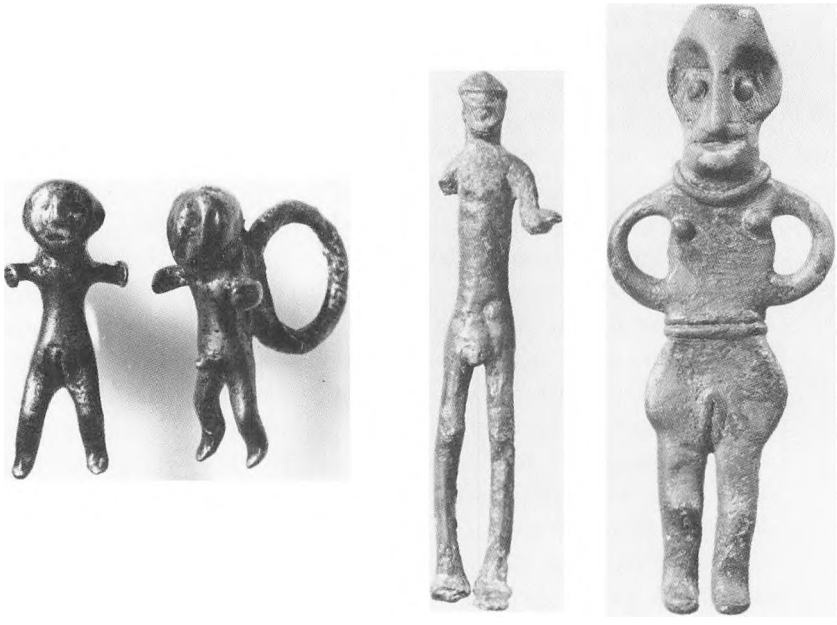

Kvinde og mand på ringe fra Stuttgart-Uhlbach, ca. 6. årh. f.Kr. Kvinde fra Svestrup på Sjælland, mand fra Viborg-egnen, ca. 700-500 f.Kr. (Fot.: Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart & Nationalmuseet).

hofter, samt i de små knoppede bryster, foruden halsringen og bæltet. Den kan være lavet i orienten eller et sted undervejs, og må således snarest være forbillede for de øvrige bronzefigurer.

Med disse figurer er bronzealderen ved at være slut, og jernalderen lurer om hjørnet. Fra moserne kendes store mands- og kvindefigurer af træ, alle med stærkt fremhævet køn og kvinderne kun med antydede bryster. I en enkelt mose, lidt syd for den nuværende danske grænse fandt man en mands- og en kvindefigur sammen, og alle disse store træfigurer er fra den ældste jernalder.

Med yngre bronzealder afsluttedes en af de mest glansfulde epoker. Da perioden startede var det en fribyttertid i hele Eurasien, hvor alle grænser syntes udviskede, og vidt forskellige folkeslag blandedes med spændende kunstneriske og kulturelle frembringelser som frugtbart resultat. Men i løbet af et halvt årtusind blev der langsomt

lukket af det ene sted efter det andet, og blivende stater begyndte at tage form, med grænser, befæstninger, overklassesystemer og krig til følge. Søfolkene kunne stadig færdes langt over vandene, men rytterfolkenes bevægelser over land blev efterhånden de fleste steder mødt med våbengny. – Det var ikke blot i den græske mytologi, at kentaurerne fra da af blev fremstillet som fjender.

Litteratur om yngre bronzealder

Almgren, B.: „Hällristningar och bronsåldersdräkt", i: *TOR* IV, Upssala, 1960.

Almgren, O.: „Hällristningar ock Kultbruk", i: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlinger*, Del 35, Stockholm 1926-27.

Andersson, A. & A. Sandwall (red.): *Guldet från Stäppen*. Statens historiska Muesum, Stockholm 1979.

Bass, G.F. (ed).: *A History of Seafaring, based on underwater Archaeology*. Thames and Hudson, London 1972.

Bibby, G.: *Det forsvundne årtusinde. Wormianum, Højbjerg 1978.*

Biel, J.: „Treasure from a Celtic Tomb," i: *National Georgraphic*, vol. 157, no. 3, March 1980, s. 428-38. Washington D.C. – Hochdorf-graven (Samme i vesttysk TV-3 d. 24/2 1982 kl. 19.15-20: „Arkæologi ved Rhinen: 1").

Broby-Johansen, R.: *Oldnordiske stenbilleder*. Gyldendal 1967.

Broholm, H.C.: *Danmarks Bronzealder I-IV*. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1943, 1944, 1946 & 1949.

Broholm, H.C. & M. Hald: *Danske bronzealders dragter*. (Nordiske Fortidsminder II, 5-6) Gyldendal 1935.

Brøndsted, J.: *Danmarks Oldtid II*. Gyldendal 1939. 1958 & 1966.

Bussagli, M.: *Chinese Bronzes*. Poul Hamlyn, London 1969.

Coles, J.M. & A.F. Harding: *The Bronze Age in Europe*. Methuen & co. Ltd., London 1979.

Condurachi, E. & C. Daicoviciu *Romania* Barrie & Jenkins, London 1971 Ancient Civilizations.

Forssander, J.E.: „Koban und Hallstatt", i *Meddelanden från Lunds universitets historiska Museum*, 1942, s. 344-372.

Gimbutas, M.: *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Hague 1965.

Glob, P.V.: „Helleristninger i Danmark", i: *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter*, VII Højbjerg 1969.

Gryaznov, M.P.: *South Sibiria*. Barrie & Rockliff: The Cresset Press, London 1969.

Hald, M.: „Olddanske Tekstiler", i: *Nordiske Fortidsminder*, V. Gyldendal 1950.

Hald, M.: „Olddanske Tekstiler. Fund fra årene 1947-1955", i: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. s. 1-43, København 1955.

Jensen, J.: *Bronzealderen 1-2*. Danmarkshistorien. Sesam, 1979.

Jettmar, K.: *Art of the Steppes. The Eurasian Animal Style*. Art of the World. Methuen, London 1967.

Kraft, J.: „Labyrinth och rytterlek", i: *Fornvännen* 72,s. 61-78, Stockholm 1977.

Krogh, S.: „Snehvide heste", i: *SKALK* 1967:2.

Krogh, S.: „Kunsten på kroppen", i: SKALK 1969:4

Lauring, P.: *De byggede riget*. Schønberg 1959 (2. opl.)

Marstrander, S.: *Østfolds Jordbruksristninger*, Oslo 1963.

Nancke-Krogh, S.: *Historisk Arbejdsplads 1978/79*. Fyns Amtskommune 1980.

Nancke-Krogh, S.: *Bronzealdervæven*. Nicole, sommer 80. Lademann 1980.

Nerman, B.: „Yngre Bronsåldern – En första svensk Vikingatid", i: *Fornvännen, Stockholm 1954*, s. 257-285.
Piggott, S.: *Ancient Europe*. Edinburgh University Press 1965.
Sandars, N.K.: *The Sea Peoples*. Warriors of the ancient Mediterranean 1250 – 1150 BC. Thames and Hudson, London 1978.
Sulimirski, T.: *Die Skythen in Mittel- und Westeuropa*. Bericht V. Internationale Kongres für Vor- und Frühgeschichte 1958, Hamburg 1961.
Touny, A.D. & Wenig, S.: *Sport in Ancient Egypt*. Leipzig 1969.
Thorvildsen, E.: *Menneskeofringer i oldtiden. Jernalderligene fra Borremose i Himmerland*. KUML. Jysk arkæologisk Selskab, Århus 1952.
Thorvildsen, K.: „Moseliget fra Borremose i Himmerland", i: *Nationalmuseets Arbejdsmark*. København 1947.
Thrane, H.: *Europæiske forbindelser*. Bidrag til studiet af fremmede forbindelser i Danmarks yngre broncealder (periode IV-V). Nationalmuseet 1975.
Wiesner, J.: *Die Thraker*. W. Kholhammer Verlag, Stuttgart 1963.
Winge, H.: „Om fugle fra Bronzealderen i Danmark", i: *Videnskabelige Meddelelser fra den Naturhistoriske Forening i København* 1904, s. 313-318.

Register

Açviner (Vedaerne) 123
Adils (Konge) 127
akrobater 25f, 123, 140
Almgren, Inga H. 96
Als 107, 109, 119
Alvena (Gotland) 104
Anacharsis 40
Andronovo-kultur 33f
ansigtsurner 132
Ararat-bjerget 137
ard 61, 72f
Aspeberget (Bohuslän) 108, 128
Athenaios 49

Baal 27
Babadag (Rumænien) 39
Ballen (Samsø) 128
Bargeroosterveld 40
barnegrave 33, 132
Bartholin, Thomas 115
Becker, C. J. 67
begravelsesskikke 10, 30, 45, 47, 60, 67, 132f
Berlin-Lichterfelde 32, 127
Beth Shan (Jordan) 22
Birkendegård (Vestsjælland) 103
bivoks 100, 109
Bjerg (Vestjylland) 64
Bjergagergård (Horsens) 139
Bjørnsholm Å 98
blæsebælge 40, 99f, 139
Boeslunde 114f
Bojerik 9
Bonefatius 57
Borgbjerg 114f
Borremosen 7f, 61, 103, 106, 113, 116, 120
Borremosefolkene 5, 11, 47, 53, 60, 64f, 83, 89, 102, 132f
  beklædning 85f, 92, 94, 97
Borremoseligene 7f, 53f, 74, 85
Bosnien 49, 51
Bov (Sønderjylland) 77
Brandes, Georg 134
brandgrave 30, 45, 132, 141
Brandskog (Uppland) 104
Bregnemose (Fyn) 101
brikvævning 90f, 92
Bro (Bohuslän) 122
Broholm, H.C. 14, 135
bronze 98, 105
bronzealderhus 64f
bronzekedel 140f
bronzeøkse 105, 121
Brønsted, Johannes 135
Bubastis (Ægypten) 14
buddhister 129
Budsene (Møn) 127
bukser 43, 48f, 96f
byg 78
Byneset (Sydtrøndelag) 68

C 14-dateringsmetode 9, 37f, 40, 66, 73, 108, 127
Caka 37
Carstensen, Jeppe 114f
Castor 122
Chi (kejser) 33
Choricius 123
Chrysostemos, Dio 49
cire perdue-teknikken 100f
cirkuskunstner 123

Dareios 122
Deir El Medineh 23f, 25f
Dionysos 123f
Djauvik 135
Donja Dolina (Bosnien) 134
dorerne 42
dragtfremstilling 93f
dyrkningsmetoder 72-84
dyssekammer 132
dværghvede 78
Døstrup (Himmerland) 61, 72f, 77, 106

Egemosen (Sydvestfyn) 104
Egtved 13, 94
ejendomsret
  privat 5, 10f, 62
Ekwesh-folket 16
Elias 133
Elp (Holland) 66
Else Made Helligkilde 127f
emmer 78
Enki (vandgud) 116
enkorn 78
Erivan 18
Eskelhem (Gotland) 120
etruskerne 16, 104, 116, 126, 140
Eumolpus 123
Ewald, J. 102

fallos 124
Fangel (Fyn) 104, 120
fastelavn 125f
filistre 16, 22
flint 79, 98
Fogdarp (Skåne) 121f
Forhistorisk Museum, Århus 140
Fragtrup (Farsø) 61, 64f, 69, 102
Frensen, Hajo 47

Frög (Østrig) 138
fugle 8, 80f, 116, 117f, 123, 131, 132f
fuglemænd 117f, 124
fuglevinger 33, 132f
Fyrkat (Hobro) 61, 65
færger 107
Fårdal (Viborg) 104, 120, 134
får 37, 82, 92f, 127, 130

gallerne 129
Geertinger, Preben 58
Germanien 140
Gerum 125
Gerumsberg (Västergötland) 96
Gimmerai (Kymmeroi) 60
Godensgård 61, 113f, 117, 131
Gotland 67, 111
gravestokke 73, 77
gravhuse 34
gravplyndringer 10f, 24
gravritual 133
gravskibe 111f, 136
grebtungesværd 12f, 26, 28, 30, 32, 37
Grevensvænge 25f, 27, 43f, 88, 94, 97, 121
Gruzien 120, 121
Gryaznov, Mikhail 33, 133
Grünwald 29
Grødeby (Bornholm) 33, 40
Gücevo (Jugoslavien) 39
Gundestrup 48

Hald, Margrethe 9, 85
Hallstatt-kulturen 37, 48, 139, 131
halvmånen (symbol) 13, 49f, 116
harpiks 109
Hassle (Sverige) 140
Hattusas 16, 39
Hávamál 54
havre 77f
Hegra (Trondheim) 8
helleristninger 8, 13, 59, 61, 68, 72, 80, 82f, 102, 106f, 117f, 128f, 138
  fod 96, 113f
  hænder 128
  Langeland 112
  tatoveringer 52
helleristningshjul 128f
helligkilde 115, 127f, 141
Hercules 123
Herodot 49, 60, 119
hesten 34, 37, 77, 82, 117, 122, 126f, 131, 138
hesteudstyr 36, 43f, 119f, 138, 140, 141
Hittitterriget 16, 19, 38f, 117
hjelme
  hornede 20f, 44, 120f
Hjulby (Fyn) 12
hjulsymbol 128f
Hjortspring (se: Als)
Hobro 102
Hochdorf 141
Hohmichele 97
Homer 89
hornkvæg 13, 17, 81, 120, 127, 130
Hrihor 42
hund 37, 83, 127
husurne 61, 67f, 112
Hvalpsund 64, 107
Hvidegård (Lyngby) 131
hærvejen 64
Högberget 126
hør 78
høvdingehøj 133f
høvdingepræster 135

Ingelstad (Skåne) 138
Island 76

Jensen, Johs. V. 9, 65
jernalder 8f, 137f, 142
jernmonopolet 39
julemanden 34f
Järrestad (Skåne) 122

kalibrering 9, 37f, 40, 66, 107
Kallsängen (Bohuslän) 119, 124
kapper 96f
Karasuk-kulturen 34
Karmir-Blur (Armenien) 137
kartning 93
Kaukasus 13, 17f, 21, 46, 60, 104, 129, 134, 138
kedelvogn 30f
kelterne 140, 141
keltoskyterne 140
kentaurer 5, 37, 143
kildedyrkelse 115, 127f, 141
kimbrerne 9, 60, 140
Kimbrerposten 9
kimmeriere 37f, 48f, 60, 62, 104, 117, 123, 137f, 139, 140
  thrako-kimmeriere 50, 60, 62, 103, 139, 140
kipervævning 56, 86, 92, 96, 97
Kivik (Skåne) 13, 45, 119
Klegod (Holmsland) 70
Klindt-Jensen, Ole 74
Knardrup Galgebakke 82
knive
  gennembrudt skaft 35f, 38, 40
knoglefund 80f
kolonisation 110
Konabbeskoven (Langeland) 112
Kongernes Dal 23f
kornsorter 77f
kostvaner 54
Krannon 31
Krim 62, 138, 140
Kristensen, Frode 78
Kuban (Kaukasus) 40, 43, 103, 134, 138
kulsviere 101
kult 25, 27, 32, 74, 82, 113, 131
kultøkse 120f
Kås Mose (Vendsyssel) 72
kyras 19, 31

labyrinth 126f
Lachshen 13, 18
landsbyer 62f, 137f
langsværd 15, 140
Lazy 139
Leibholzer 50
Lerkenfeld Å 64
ligbrænding 10f, 119, 132f
Lilholt (Sønderjylland) 90
Litsleby (Bohuslän) 117f
Ljungby (Halland) 117f
lommeskålsten 128f
Lousgård (Bornholm) 39
Lukka-folket 15f
lur 44, 61, 101, 115, 121
  lurstøbere 101f
Luristan 43, 48, 119, 124, 138, 141
Luschøj 133f
lærredsvævning 86
Lødderup (Mors) 36
Låssa (Uppland) 126

Maglehøj (Frederikssund) 131
majstang 63, 125f
mandsdragt 96f
Mariager Fjord 65
Marianerne 110
Mariesminde 115
markvæven 86
menneskeofring 123
Merneptah 15, 21
Meryry 16
Meshwesh-folket 16
Michalkow 139
Mitra (gud) 117f
mjød 78, 103, 115, 118, 141
Monterou 37
Moore, Clement Mark 34
Muldbjerg 13
museerne 123, 127
Mykene 12, 22, 42f
Müller, Sophus 12
Myrhøj (Himmerland) 66
Mälardalsøkser 105

nakkeskammel 68
Nationalmuseet 12, 78, 114, 140
Nerthus 54, 119f, 122
Nilsson, Axel 140
Nirvana 129
Nordström, S. 127
Nors (Thy) 112
Norrköping 83
Northferriby 40, 107, 109
Ny Caledonien 110
Ny Hebriderne 110
Nylén, Erik 107
Nyrup 61, 102
Nämforsen (Sverige) 80

Odin 54, 117f, 127
Oehlenschläger, A. 102
Olesen, Anders 65
Olsen, Ole 134
Onsbjerg (Samsø) 127
Onsild Å 65
opstadvæv 85f
Ordos 35, 104f
Orpheus 123
Ospeldaletto (Italien) 116

panfløjte 123f
Parjanya 32
Peccatel 30
Pehor 23
peplos-kjole 88, 90, 94f, 97
Perkuna 32
Petersen, Henry 115
pile 45
pilespidser, fligede 137f
pileurt 54, 78
Pipin 42
pløjeritual 74
pollenanalyse 8, 73, 96
Pollux 122
Polynesien 110
Przeczyce (Polen) 123f
Pytheas 54, 64

ragekniv 40, 44, 45, 46, 61, 96, 116, 120f, 132
Ramses II 15
Ramses III 17, 19, 23f, 25, 106
Ramses IV 24
Rannarve (Gotland) 70
Ranstadsmosen (Västergötland) 76
rav 26, 109, 132
Reshef 27
Ringbom, L. 126
Risö (Halland) 126
romerne 60, 62, 75
Rudra (indisk gud) 117
rundvæv 85, 87, 90f, 92, 94
Rye Andersen 58
rytterkedlen 103
Rørbæk 7, 61, 103, 116
Rågeleje 45

Sabazius 123
Salamis (Cypern) 119
Salling 65
Salomo 32
satyr 125
Satyrspil 124f
Savitar 129f
Schliemann, H. 12
Schwerinsdorf 47f, 50, 97
Seddin 103f
segl 78f
Sernai 26f
Sethos II 14
shardana-folket 15, 17f, 22
Shekelesh-folket 16

silke 139, 141
Simested Å 73
Siculos, Diodoros 60, 62
Siyalk (Iran) 43f, 48f
Skallerup (Sydøstsjælland) 29f
skalpering 55f
skeletgrave 10, 30, 134, 139
skibsafbildninger 14, 108, 125
skibsfund (Als) 107f
Skivum 61, 128f, 132
Skovby 116
Skrydstrup 13, 94f
Skyros 13, 29
skyterne 49, 119, 137f, 139f, 141
smeltedigel 99f
snoreskørter 61, 94, 95, 96, 98, 104
Snorre 127
Solbjerg 61
Soma (gud) 123
Sopron (Ungarn) 120
Sortehavet 13, 129
spelt 78f
spergel 54, 78
spindeteknik 93
Spjald 63
spydspidser 98f
spådom 122, 135
St. Kilda (Orkneyøerne) 82
stammekanoen 106, 108, 110
stangknapper 97, 132
Stenild (Himmerland) 61, 79f
Stillehavet 106, 109f
Stistrup Å 64
Stora Hammar (Skåne) 67f
Store Loftsgård (Bornholm) 74
Strabon 60, 62
Strettweg (Østrig) 120
Stuttgart-Uhlbach 141f
støbeforme 35, 98f
Svartarp (Västgötland) 103f
Svestrup (Sjælland) 141f
svin 83, 127
symboler, kultiske
  fisk og fugl 116
  halvmåne 13, 49f, 116
Syros 27f
søller 86, 88
Sønder Bjert (Kolding) 68

Tacitus 57, 119, 122f, 140
Taranis 129
tatovering 47f, 49f, 52
Tegneby (Bohuslän) 138, 141
Tell Halaf-reliefferne 43
Teresh-folket 16
Thespis 125
thrakerne 38, 40, 49, 119, 123f, 127, 137, 140
Thrakien 21, 140
thrako-kimmeriere 50, 60, 62, 103, 139, 140
Thrane, H. 36
Timmele (Västergotland) 141
Tiryns 14, 32
Tranebjerg 127
Trappendal (Christiansfeld) 67
Trelleborg 64
Trend Å 64
trevangsbrug 77
Trindhøj 92
trinpyramiden 114f
Troja 15, 38f
trolddomskyndige 131
Trundholm mose 27
Tryggevælde Å (Stevns) 108
trækul 100f
Tso-Chu-an 32
Tulstrup (Århus) 105
Tuna (Uppland) 107
Tutankhamon 17, 40
tvillinger (kultisk) 122f
tømmergravs-kulturen 37f
tørvespade 76, 101
Tågaborg 27
Tågearp (Skåne) 109

utroskab 57
Urartu-riget 137, 140
urner 67, 103, 132

Val Camonica (Italien) 77
Valderöy (Norge) 108f
valkning 93, 94
Vallekilde (Sjælland) 109
Vallstena (Gotland) 111
Varuna (gud) 117
Vedadigtene 32, 75, 117, 123, 129f
Venus 13, 116f
Vesterby 133
Vester Doense 61, 94f
Vesterløkken 127
Vesterris 61, 130
Vestrup 61, 96, 120
Vetterslev (Sjælland) 43f
vikingetiden 10, 111
Vikingeskibshallen (Roskilde) 109
Viksø (Østsjælland) 120, 138
Vindblæs 61, 98f
Vimose 116
Vingen (Norge) 79f
Vitlycke (Bohuslän) 59, 117
Vivebrogård 61
vogn
  kultisk 104, 119f, 129
vognbegravelser 13, 18, 133, 141
Vojens 96
Voldtofte (Fyn) 62f, 69, 80, 103, 133
vægtvæven 85, 88f, 90f, 92
Västmanland (Sverige) 48
vævevægt 85, 88, 90
vævning 85f

Winge, Herluf 133
Wismar 13

Xerxes 119

Ystad 30

Zoologisk Museum 133
Zwettl (Østrig) 50f

ægteskabet 33, 59, 133
Ægypten 13f, 77, 139

økse 59
Öland 72, 111f
Østermarie 31

Ålestrup Hede 61, 132
Års 7, 9, 48, 139

Søfolk og kentaurer er beretningen om den sidste store gyldne tid i Danmark. Alle boede godt, og der var endnu jord nok til alle. Ryttere fra Asien kunne frit komme og slå sig ned, og søfolk stævnede ud på handelsfærd, uden at komme i kamp som i vikingetiden. Grænser eksisterede så at sige ikke.

Søfolk og kentaurer tegner et nyt og spændende billede af situationen i yngre bronzealder. Hovedpersonerne er det par, som led en grusom død i den himmerlandske Borremose ca. 800 f. Kr. De er de ældste bevarede oldtidsmennesker fra Skandinavien. Borremosefolkene dyrkede jorden og skabte den ypperste kunst i den tids Europa.

Søfolk og kentaurer er også beretningen om, hvordan Danmark blev til, ved tærsklen til jernalderen. Da befolkningstilvæksten førte til grænsedragning og ufred. Da almen velstand afløstes af en strid om dit og mit. Da der blev trukket skel, på markerne og mellem mennesker.

Søren Nancke-Krogh er mag. art. i forhistorisk arkæologi. Han har skrevet en række vidtfavnende kulturhistoriske artikler samt bogen *Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år.* Han har udført omfattende rekonstruktionsarbejder, været faglig leder af Samsø Museum og er nu udgravningsleder ved Sorø Amts Museum.

